

ISSN 0235-3490

3 1992

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, рецензии.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. Толочко (головний редактор),
В. Д. Баран, В. Ф. Генінг, М. І. Гладких,
В. М. Зубар (відповідальний секретар),
В. І. Кадеєв, С. Д. Крижицький (заступник
головного редактора), О. П. Моця,
В. В. Отрощенко, С. В. Смирнов, В. Н. Станко,
Р. В. Терпиловський, В. М. Цигилик,
Є. В. Черненко

Адреса редакції:

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 07.04.92. Підп. до друку
09.11.92. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк.
Друк. офсет. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фар-
бовідб. 14,17. Обл.-вид. арк. 14,79. Тираж
1200 прим. Зам. 1756к.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Редактор Т. Г. ПРИВАЛОВА
Художній редактор А. С. ЗАЄЦЬ
Технічний редактор
О. І. ДОЛЬНИЦЬКА
Коректори
Г. О. АВДЄЄНКО,
Л. В. СОЛТИНСЬКА

АРХЕОЛОГІЯ

3 1992

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1969 р.

видається
щоквартально

Київ • фірма «Довіра»

З М І С Т

Статті

- 3 БУНЯТЯН К. П. Розвиток форм власності у первісному суспільстві
- 14 ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я. Походження дзеркал «ольвійського» типу
- 22 КОЗАК Д. Н. Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині I тис. н. е.
- 34 РУСЯЄВА М. В. Основний сюжет на пекторалі з Товстої Могили
- 46 ТОМАШЕВСЬКИЙ А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи

Публікації археологічних матеріалів

- 60 РОМАШКО В. А. Кімерійські скорчені поховання новочеркаської групи
- 65 ОЛЬХОВСЬКИЙ В. С. Антропоморфні статуї суворівської курганної групи з Північно-Західного Криму
- 69 ЗАЛЕСЬКА В. М., КАЛАШНИК Ю. П. XX квартал Херсонеса у XIII ст. (за даними археології та матеріальних пам'яток)
- 82 ВІНОКУР І. С., МЕГЕЙ В. П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян
- 95 КЛОЧКО Л. С. Плечовий одяг скіф'янок

Археологія за рубежом

- 107 СІЛАДІ К. Намисто в Угорщині у IX—X ст. (уживання та торгівля)

Пам'ять археології

- 114** **КУЧЕРУК О. С.** Карло Васильович Болсуновський (1838—1924)

Нові відкриття і знахідки

- 124** **ШМАГЛІЙ М. М., ВІДЕЙКО М. Ю.** Трипільські поселення на Черкащині
- 130** **ЗАЄЦЬ І. І., ГУСЕВ С. О.** Модель трипільського житла з Південного Бугу
- 133** **ХАРЛАМОВ В. О., ТРОФИМЕНКО Г. В.** Нові дослідження Воскресенської церкви в Переяславі-Хмельницькому
- 139** **АРХИПОВА Є. І., ХАРЛАМОВ В. О.** Шиферна орнаментована плита з Успенського собору Києво-Печерської лаври
- 143** **БУЙСЬКИХ А. В.** Мармурова колона з Ольві
- 147** **ТУРОВСЬКИЙ Є. Я.** Хронологія і будівельна історія садиби наділу 26 на Гераклеїському півострові

До методики археологічних досліджень

- 152** **КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., КАТУШКОВ В. О., ПАРШИНА О. О.** Великомасштабні дистанційні обміри в дослідженні пам'яток культури (на прикладі археологічних та архітектурних пам'яток)

Хроніка

- 158** **НУЖНИЙ Д. Ю.** Засідання Вченої ради ІА АНУ

РОЗВИТОК ФОРМ ВЛАСНОСТІ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

К. П. Бунятян

Виникнення та розвиток форм власності на худобу співвідноситься з етапом розвитку скотарства і первісного господарства взагалі та в системі розвитку власності на інші засоби виробництва.

У стародавній історії України значний проміжок часу належить суспільствам, в господарстві яких головну роль відігравало скотарство. Особливо це стосується південних районів, що входять до смуги Євразійських степів, специфічні умови яких сприяли розвитку скотарства, визначали провідну його роль в системі комплексного господарства, а пізніше — й перетворення його на спеціалізоване кочове скотарство. Пізнання соціально-економічних процесів життєдіяльності цих суспільств нагально потребує вирішення питання про форми власності на худобу на різних сходинках їх розвитку. Від цього значною мірою залежить ступінь достовірності соціологічних реконструкцій. Але можливості археології в дослідженні форм власності взагалі та на худобу зокрема дуже обмежені. Моделювання відносин власності за археологічними даними можна проводити лише за допомогою етнографічних матеріалів, адже саме етнографією зафіксовані реліктові суспільства, що охоплюють широкий діапазон скотарства — від приручення та одомашнення тварин до високо-спеціалізованого скотарства. Необхідно зазначити, що йтиметься саме про моделі, тому що метод прямих паралелей, який зводиться до співвідношення суспільства — носія певної археологічної культури або її частини з етнографічним аналогом, певно, не можна визнати вдалим. Велика строкатість напрямків діяльності потребує коректності при підборі етнографічних аналогів, що не завжди вдається через неповноцінність археологічних джерел, з одного боку, з іншого — через специфіку реліктових суспільств.

Тому перспективнішим вважаємо дослідження закономірностей еволюції форм власності на худобу та моделювання цього процесу для різних умов. Бузумовно, це лише перше завдання, вирішення якого дає археологу певний орієнтир при аналізі конкретного матеріалу. Цей орієнтир не треба абсолютизувати, тобто прямо накладати на певне суспільство, адже це, врешті-решт, призводить до схематизму в конкретно-історичних дослідженнях.

Виходячи зі специфіки джерел, дослідження загальних закономірностей має для археології особливе значення. Розшифрувати соціально-економічний зміст матеріальних залишків людської діяльності, виходячи лише зі знання про них, неможливо, оскільки в матеріальній культурі можна спостерігати формально схожі явища, не обмежені часом та простором. Ключем для їх пізнання є теорія первісності, складовою частиною якої є й розвиток форм власності.

В цілому істотною рисою первісно-общинної формації можна вважати колективізм виробництва та споживання, а разом з цим і панування колектив-

них форм власності. Та зрозуміло, що ці риси яскраво проступають при протиставленні першої формації наступним, як і зрозуміло, що явища, притаманні вторинним формаціям, формувались в надрах первісності. Таким чином, довгий період первісності не можна вважати однозначним з точки зору її істотних рис. Тому, визначаючи останні, ми повинні намагатись усвідомити їх розвиток та перетворення в свою протилежність.

Саме так свого часу і зробив А. І. Першиць, цілеспрямовано дослідивши розвиток форм власності у первісному суспільстві взагалі та стосовно худоби зокрема. Першою формою власності на худобу він вважав особисту, що була притаманна періоду родової общини, а з точки зору розвитку скотарства — його виникненню¹. Нагадаю, що А. І. Першиць розглядав особисту власність як один з проявів колективної, що не суперечить їй та виступає однією з складових її частин. Така точка зору здається правомірною, тому що враховує і специфіку худоби як предмета праці (індивідуальний догляд за худобою), і соціальні наслідки приручення тварин (колективне споживання м'яса).

Формування та розвиток відособленої власності на худобу А. І. Першиць співвідносить з періодом первісної сусідської общини, коли зросло значення скотарства та землеробства, а ділянки почали переходити в посімейне володіння (користування — в термінології А. І. Першиця)².

Запропонована періодизація, не втративши свого значення, ще й тепер³, разом з тим існує якомусь самою собою та не впливає на конкретні розробки. Певно, цьому сприяв якоюсь мірою сам автор. Поясню це. Виходячи з логіки праці, присвяченої періодизації, можна було б припустити, що перетворення колективної власності у відособлену треба розуміти як перетворення особистої у відособлену, оскільки якраз вона і є характерною для родової общини. Але це не так. В спеціальній роботі А. І. Першиць допускає існування колективної власності на худобу та ще й пов'язує її з перетворенням скотарства в провідну галузь господарства⁴. Такий висновок, на нашу думку, не логічний ні з точки зору запропонованої періодизації, ні з точки зору початкового та кінцевого пунктів розвитку власності на худобу: від особистої через колективну до приватної. Лінія ж «особиста власність — відособлена — приватна» уявляється більш дослідженою, тому що знаходиться у відповідності з розвитком соціальних інститутів первісності, зокрема сім'ї, та формами власності на інші засоби виробництва.

Підставою для останнього висновку А. І. Першиця послужили нечисленні факти існування колективних стад в деяких суспільствах. Вони зафіксовані у інків, фарерців, бедуїнів Аравії та деяких скотарів Африки⁵. Постає питання, чи можна вказані факти розглядати як пережитки колективної власності на худобу? Думаємо, ні. По-перше, у всіх випадках общинні стада існували в умовах сімейної власності на худобу. По-друге, якщо не брати до уваги фарерців, як виняткове явище⁶, то общинні стада пов'язані не з виробничою, а з престижно-культурною практикою, хоч вона теж може мати вихід на реальне життя. В умовах надзвичайно бережливого ставлення до худоби у скотарів чи в результаті диференціації та виникнення класів бідняків, у інків суспільне стадо виконувало роль поповнення м'ясного раціону шляхом використання його в різних церемоніях з принесенням у жертву тварин. Престижна функція цих стад найяскравіше виступає у бедуїнів. Думаємо, нема підстав розглядати вказані факти як пережитки колективної власності. Певно, навпаки, общинні стада виникли в протилежність сімейним.

Часто дослідники, говорячи про колективну власність на худобу, апелюють до Ф. Енгельса. У нього ми зустрічаємо поняття родової, приватної, відособленої власності на худобу, власності глав сімей тощо. При цьому родова власність протиставляється всім іншим і в періодизаційній схемі співвідноситься з епохою дикунства, тобто привласнюючого господарства, коли сім'я не виступала економічним осередком. З прирученням тварин та виникненням стад Ф. Енгельс пов'язував народження зовсім інших суспільних відносин, носієм яких стає сім'я. Коли це сталося, Ф. Енгельс не знає, тому пише: «рано повинна була розвинути приватна власність на стада»⁷. Разом з тим, з епохою варварства Ф. Енгельс пов'язував відособлену власність на худобу,

що не лише логічно збігається з його загальною періодизацією, а й знаходить підтримку в спеціальній редакції тексту другого видання⁸.

Водночас, заперечення колективної власності на худобу інколи автоматично викликало визначення її як приватної⁹, або ж питання лишали відкритим¹⁰.

Розбіжності у вирішенні проблеми про форми власності на худобу в первісному суспільстві змушують ще раз звернутися до цієї теми. У зв'язку з цим нагадаю, що першою сходинкою в розвитку скотарства є приручення тварин, другою — їх одомашнення. У суспільствах привласнюючого типу відбувався лише перший етап¹¹. Приручення тварин потребує індивідуального підходу та нагляду, а отже, для цієї стадії, що передує тваринництву як галузі господарства, В. О. Шнірельман, дотримуючись термінології Ю. І. Семенова, визначає власність на приручених тварин як відособлену¹². Вказуючи на соціальну функцію тварин, — їх обмінюють, за допомогою них встановлюють соціальні зв'язки, вони грають роль престижних цінностей, — дослідник відзначає, що всі ці моменти в суспільствах привласнюючого типу знаходяться в зародковому стані. Це лише корені майбутніх престижних відносин¹³.

Та з наведених В. О. Шнірельманом матеріалів¹⁴ проситься висновок, що соціальні наслідки приручення тварин є значущими лише в плані перспективи розвитку, та попервах істотно не впливають на відносини в первісних колективах. Кінцева причина цього полягає в характері виробництва. В. Р. Кабо стверджував, що приручення тварин мисливцями не змінювало основного напрямку їх діяльності — вона лишалась привласнюючою¹⁵. А це означає, що й відносини в первісній общині лишались попередніми. Враховуючи цей факт, а він у визначенні форм власності є головним, а також специфіку худоби як об'єкта власності, на нашу думку, слід говорити про особисту власність на приручення тварин. Таке позначення власності знімає удаване протиріччя між індивідуальним утриманням тварин, з одного боку, та забороною індивідуального використання їх, колективним споживанням їх м'яса — з другого, як і певними правилами споживання дичини, здобутої мисливцями за допомогою собак. Наш висновок узгоджується з розробками Ю. І. Семенова, який пов'язує відособлену власність з виділенням економічного осередку більш нижчого рівня, ніж община¹⁶. Останнє ж навряд чи можливе для привласнюючих форм господарства.

Тут ми маємо зробити відступ та спинитись ось на чому. Ю. І. Семенов, виходячи з визначення власності як відносин між людьми з приводу якихось об'єктів, заперече особисту та індивідуальну власність взагалі саме через відсутність в ній цієї якості — визначати відносини між людьми¹⁷. З таким висновком можна було б і погодитись. Адже дійсно, особиста власність в первісній комуні і на знаряддя праці, і на приручених тварин не мала соціально-економічних наслідків, оскільки, зрештою, все належало колективу, її використовували в інтересах колективу. Але, з огляду перспективи розвитку власності, цей термін потрібен, оскільки відомо, що колективна власність не переростає просто в приватну, а проходить ряд проміжних сходинок. Особиста власність і починає цей генетичний ряд. Наприклад, хоча власність не визначається тим, як використовується знаряддя — індивідуально чи в процесі кооперації праці — з точки зору логіки ясно, що знаряддя праці, виготовлені індивідуально, а також індивідуального використання швидше переходять в особисту, а із зміцненням сім'ї — у відособлену, а потім і приватну власність. Засоби виробництва, які колективно виготовлені та колективно використовуються, довше лишаются в колективній власності. М. О. Бутінов вірно відзначив, що факт особистої належності виготовленого індивідом предмета, не має принципового значення при колективній праці та споживанні. Але «у зв'язку з суспільним розподілом праці дрібна власність на виготовлений індивідуально предмет породжує тенденцію приватної власності, що складає пряму протилежність общинній»¹⁸. В цьому виявляється зв'язок технологічного та соціально-економічного аспектів виробництва, детермінуюча роль першого. Тому, вслід за А. І. Першицем, ми виділяємо поняття особистої власності.

Таке позначення форми власності викликано й тим, що лише наявність

речей в особистій власності породжує розпорядження ними (нехай і обмежене) в реальному житті та успадкування у випадку смерті хазяїна. Так, вже для австралійців відзначають різні варіанти розпорядження речами померлого¹⁹. Крім того, навіть при безгрошових відносинах, що панували в найдавніших колективах, користування речами, що не належали індивіду, могло накладати на нього деякі зобов'язання. В цьому суть діалектичної єдності особистої та колективної власності, індивідуалізації та кооперації праці.

Особиста власність відбиває ще один момент — появу індивіда як суб'єкта власності. В особистій власності лежать витoki майбутньої сімейної власності. Таким чином, логічні та конкретно-історичні дані дозволяють визначити власність на худобу в суспільствах привласнюючого типу як особисту. Як свідчать етнографічні джерела, переростання тут особистої власності в приватну пов'язане, в першу чергу, із зовнішнім впливом і колонізаційним процесом та не викликане внутрішніми причинами їх розвитку.

Приручення тварин на основі землеробства, навіть найпримітивнішого, потенціально дає можливість і для одомашнення деяких тварин, тобто їх відтворення, а разом з цим формування стад. Дослідники по-різному оцінюють соціально-економічні наслідки цього явища. Особливо влучно це демонструють висновки, зроблені за матеріалами свинарів-папуасів Нової Гвінеї та Меланезії. Так, В. М. Бахта на основі існуючої в багатьох общинах папуасів заборони вбивати та використовувати в їжу індивідуально вирощених тварин та колективного споживання їх м'яса, дійшов висновку про колективну власність на свиней²⁰. На думку В. О. Шнірельмана, худобою тут вимірюється соціальний та майновий стан індивідів, вона є причиною розвитку диференціації та появи «великих людей»²¹. Заперечуючи В. М. Бахті та іншим дослідникам, В. О. Шнірельман вказує на дію закону зворотного зв'язку між тим, хто дарує та хто отримує, який в розвинених общинах доходить до купівлі-продажу свиней. Крім того, звертається увага на наявність спеціальних термінів для позначення різних форм власності, норми звичайного права, що захищають цю власність, можливість успадкування худоби тощо. В той же час дослідник не абсолютизує відособлену власність та звертає увагу на різні обмеження, які община накладає на власника тварин як з точки зору вирощування, так і обміну та споживання, а також в разі смерті хазяїна²².

Однозначне вирішення в даному випадку ускладнюється нерівномірністю розвитку окремих общин Нової Гвінеї. Це відбилося не лише на вирішенні питання про форми власності, але й на визначенні стадіального рівня розвитку папуасів. І. Зельнов²³, М. О. Бутінов²⁴ та інші співвідносять їх з розквітом родового ладу, інші — з перехідним періодом від докласового до класового суспільства²⁵. Що ж до свинарства, то дослідники виділяють: слабо розвинене — коли піклуються лише про поросят, принесених мисливцями, розповсюджене на узбережжі; свинарство як галузь господарства мешканців нагір'їв. Останньому притаманний випас, стійлове утримання, вирощування кормів, кастрація кабанів та утримання плідників тощо²⁶. В межах цього регіону свинарство теж розвинене неоднаково й залежить від рівня розвитку землеробства²⁷. Таким чином дві галузі взаємообумовлені.

Різниця між цими двома типами суспільства досить істотна. Вона особливо помітна при співставленні полярних суспільств. Так, архаїчні форми відносин з приводу худоби (заборона вбивати та споживати м'ясо індивідуально вирощеної тварини, утримання тварин для церемоній), що нагадують практику розподілу мисливської здобичі, характерні для суспільств, де свинарство знаходилось на стадії приручення — верхів'я р. Тор²⁸, затока Астролябія²⁹. В найрозвиненіших районах вказані норми споживання тварин не діяли або діяли обмежено, а право розпоряджатись власним стадом заходить аж до купівлі-продажу та наслідування. А для екагі В. О. Шнірельман навіть припускає товарний характер свинарства³⁰. Тому, відзначаючи різницю в похвальному звичаї та відношенні до стада для різних общин, дослідник робить слушне припущення про зв'язок цього розмаїття з еволюцією форм власності на худобу³¹, хоч врешті-решт визначає її однозначно як відособлену.

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що приручення тварин

на базі землеробства, як і в суспільствах привласнюючого типу, має наслідком особисту власність на худобу як один з виявів колективної. Відособлена власність починає формуватись на стадії одомашнення тварин, тобто формування скотарства як галузі господарства. Якраз такого висновку свого часу дійшов А. І. Першиць.

Термін «відособлена власність» вимагає визначення суб'єкта цієї власності. Общини він не стосується, оскільки в такому випадку мова йшла б про колективну власність. Таким суб'єктом може бути сім'я, саме сім'ї й складають общину. Ступінь же відособлення сім'ї залежить від рівня розвитку суспільства в цілому. Оскільки давнє скотарство розвивалось в комплексі з землеробством, то треба шукати основу відособлення сім'ї і в цій галузі діяльності. Крім того, відносини з приводу землі є системотворчими. В цьому випадку навряд чи можна так категорично ставити питання — колективна власність на землю чи приватна³². Адже ці дві форми власності — явища полярні, а переростання першої в другу — тривалий процес, що охоплює не лише первісність, а й вторинні формації. Приватна власність на землю в зрілому вигляді притаманна лише капіталізму.

Обстоюючи думку про колективну власність общини на оброблені ділянки у папуасів Нової Гвінеї, В. М. Бахта концентрує увагу на слабкій технологічній оснащеності землеробства та викликаній нею необхідності різних рівнів кооперації праці. Якраз цей момент був головним у визначенні форми власності на землю³³, а також висновку, що парна сім'я була ще слабким осередком суспільства³⁴.

Щодо кооперації праці, то треба сказати, що, по-перше, значна частина робіт виконувалась тут і індивідуально — в рамках сім'ї³⁵. По-друге, виходячи з рівня кооперації праці, не можна визначити ступінь розвитку суспільства³⁶. Можна навести багато прикладів суспільств більш високого рівня, де кооперація праці була розвинена не менше. Тому навряд чи цим критерієм можна скористатися при визначенні форм власності на землю. Якраз абсолютизація цього моменту звела нанівець і посімейне володіння ділянками, і наслідування їх, яке, з точки зору В. М. Бахти, було лише способом розподілу сукупного суспільного продукту³⁷. Але ж саме в цьому сутність відносин власності. Якщо в общині папуасів існував посімейний розподіл городніх ділянок — «кожна сім'я мала свої плантації»³⁸ — то це й означає, що вони були в посімейній власності.

Інша справа, чи можна назвати таку власність приватною. У нас є всі підстави відповісти негативно на це питання, оскільки приватновласницькі відносини з приводу землі — явище, несумісне з первісністю. Тобто, мова повинна йти про конкретну форму загальної власності.

Нам здається вдалим вирішення цієї проблеми В. М. Колгановим, який виділив проміжну форму між колективною власністю на землю (в термінології дослідника — колективне користування) та приватною — володіння. Зміну відносин власності на землю В. М. Колганов пов'язує з виникненням відтворюючого господарства та перетворенням землі в засіб виробництва. Саме обробка землі призводить до формування відносин володіння. Ця форма власності характеризується ієрархічністю — володарем однієї й тієї ж ділянки виступає декілька суб'єктів, що знаходяться у взаємному підпорядкуванні³⁹. Нижчою ланкою (суб'єктом) для первісності виступає сім'я, вищою — плем'я або союз племен (верховний володар). Між ними існують проміжні ланки (суб'єкти власності) — община, рід тощо. На нашу думку, в ієрархічному володінні відбилась слабкість сім'ї як осередку суспільства, викликана, зокрема, й слабкою технологічною оснащеністю, домінуванням колективного над індивідуальним у виробництві. Таким чином, виникнення землеробства фіксує появу нових форм землекористування, а разом з цим — укріплення економічних позицій сім'ї та відображує перспективи її подальшого розвитку.

Етнографи фіксують формування нових поземельних відносин на стадії виникнення землеробства. Однак, безумовно, треба погодитись з тими дослідниками, які вбачають у цьому якісну межу, що пролягає між суспільствами привласнюючого типу та відтворюючого⁴⁰. Вказує на цю межу і

В. М. Бахта⁴¹, але чомусь не враховує її для конкретної ситуації — папуасів. Багаторівневий характер поземельних відносин для папуасів відзначає й А. І. Першиць⁴², називаючи їх колективною власністю, а також І. Зельнов⁴³. Виходячи з даних М. О. Бутінова⁴⁴, простежується взаємозв'язок ієрархічного землеволодіння з рівнями кооперації праці. Це логічно, якщо форми власності відбивають відносини між людьми в процесі виробництва.

Ситуацію ієрархічного землеволодіння в Меланезії та на Новій Гвінеї М. О. Бутінов запропонував розглядати через систему ієрархії прав: розпорядження, володіння та користування. Розпоряджається землею рід, право володіння надається чоловікові — члену роду та главі сім'ї, а право користування — членам його сім'ї⁴⁵. Не торкаючись зараз правомірності такого підходу, відмічу, що і в даному випадку мова йде не про колективну власність на землю, а про ієрархічне землеволодіння, при якому жінка вступає в права володіння через чоловіка.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок, що і в межах землеробської діяльності сім'я у папуасів відособлюється. Відособлення сім'ї в землеробстві, навіть наймінімальніше, створює умови та якоюсь мірою є наслідком відособленої власності на худобу. Але остання залежить і від рівня розвитку скотарства. Якщо за тваринами не лише доглядають, як на стадії приручення, а піклуються про їх розмноження та вирощують корми, то це й призводить до формування відособленої власності на худобу.

Відособлена власність виступає наслідком деякого відособлення індивідів у виробництві та споживанні і подальшого розвитку особистої власності. Якщо особиста власність відображає відносини індивідів у общині, то відособлена — окремих осередків (сімей) у общині. Тому форми кооперації праці на цьому етапі носять не лише характер сумісної праці, а й набувають економічного змісту⁴⁶. Споживання здійснюється, як правило, вже в межах осередків. Ці осередки спочатку не виступають монолітними колективами, що в реальному житті часто проявляється в роздільному проживанні подружжя, а в майнових відносинах — у відокремленій власності на засоби виробництва та інший скарб, у різноманітних правилах успадкування та користування майном членів сім'ї, а також розділу його у випадку розлучення.

Таким чином, за матеріалами суспільств свинарів Нової Гвінеї можна окреслити еволюцію форм власності на худобу та позначити їх такими термінами: особиста власність на стадії приручення; відособлена — на стадії свинарства як галузі господарства; приватна — на стадії подальшого розвитку та перетворення натурального господарства в товарне.

Не торкаючись специфіки землеробства папуасів, відзначаю, що свиня — своєрідна тварина. Тому виникає питання, чи можна еволюцію форм власності на свиней розглядати як загальне явище та проектувати її на суспільства з іншими напрямками скотарської діяльності.

Звернення до широкого кола етнографічних даних дозволяє зробити висновок, що, не залежно від напрямку скотарської діяльності та способу утримання худоби, взаємини в традиційних суспільствах скотарів знаходять вираз у відособленій власності на худобу. Правда, дослідники називають її приватною. На цьому, зокрема, наголошує К. П. Калиновська, що проаналізувала та узагальнила значний матеріал про східноафриканських скотарів⁴⁷. Однак і фактологічні дані, і її міркування перечать цьому. К. П. Калиновська детально аналізує характер власності, визначаючи, що накопичення худоби тут ведеться не з метою самозбагачення, а лише для розширення кола соціальних зв'язків, постійного демонстрування різного роду «благодіянь» (жертвона худоба, допомога в організації шлюбного викупу, подарунки тощо), тобто того, що підкреслює соціальну вагу індивіда, а не його майновий стан⁴⁸. А такі відносини не можна назвати приватновласницькими. Дослідниця відмічає також взаємодопомогу худобою між сім'ями. Майновий рівень сім'ї, що з якихось причин втратила худобу, або молоді сім'ї створюється силами общини різними способами: шляхом добровільної допомоги худобою заможних сімей без будь-яких домовлень або з поверненням в разі накопичення худоби; рішенням зборів старійшин тощо. Це ж стосується організації шлюбного викупу, платні за житло тощо. К. П. Калиновська правильно відзначила, що

каналами спорідненості встановлюється економічна та соціальна рівновага в розподілі худоби⁴⁹. Таким чином, колектив і соціальна психологія накладають деякі обмеження на розпорядження глави сім'ї худобою. Тому К. П. Калиновська й зазначає незрілість приватної власності⁵⁰. Мова ж повинна йти швидше про відособлену власність, що існує в умовах колективного користування пасовиськами, а там, де займаються й землеробством, — відносини володіння з приводу ділянок. Оскільки верховним власником землі є община, то К. П. Калиновська вважає, що ділянки знаходились в колективній власності⁵¹. Ми ж вбачаємо тут ієрархічне володіння, оскільки результати праці привласнюються сім'єю.

Взагалі Африка дає різноманітний в типологічному та стадіальному відношеннях матеріал в рамках традиційних суспільств. Наприклад, напівкочове скотарство нуерів, яких співвідносять зараз з найранішим етапом розкладу родового суспільства⁵², функціонує в межах посімейної власності на худобу⁵³. Для неї також відмічають факти індивідуальної власності членів сім'ї та окремо чоловіка й жінки⁵⁴. Незважаючи на відособлення сім'ї у виробництві та споживанні, що не суперечить кооперації праці в скотарстві, відособлена власність тут відбиває її ранню стадію. Про це свідчить, на нашу думку, розвинена взаємодопомога, зокрема, худобою, та її продукцією, обмежене споживання м'яса — колективно, під час церемоній, відсутність майнової та соціальної диференціації.

В інших традиційних суспільствах Африки зі скотарським напрямком діяльності руйнація первісних відносин помітна виразніше. Розвиток відособленої власності на худобу призвів тут до виникнення різних форм експлуатації, соціальної та майнової нерівності — шилуки, масаї, готентоти, банту тощо⁵⁵. Тут відособлена власність вже набуває рис приватної.

В цілому ж, певно, доки основною метою виробництва є накопичення худоби, а не її обмін і продаж, то надлишки худоби треба називати не прибутковим продуктом, а надмірним, а відповідні цій системі відносини не є приватновласницькими. Сім'я, що може стати носієм приватновласницьких відносин, ще дуже міцно пов'язана з общиною і община виступає гарантом її добробуту та навпаки. Це й визначає характер відносин.

Підводячи підсумки аналізу еволюції форм на худобу, зазначимо, що власність як політекономічна категорія визначається як відносини між людьми з приводу умов та засобів виробництва. В реальному житті відносини власності проявляються як: 1) майнові, тобто хто та в якій мірі має засоби виробництва і як результат — інше майно: предмети побуту, особистого вжитку, житло, садибу тощо; 2) правові — в якій мірі суб'єкт може розпоряджатися своїм майном. Перший варіант визначає повновладного хазяїна. Другий — обмежене розпорядження. В цьому випадку дуже важливо дійти, хто, в якій мірі та чому накладає обмеження на розпорядження об'єктом власності, тобто фактично бере на себе ці функції. При цьому треба врахувати не формальне право, а діюче. Наприклад, суспільні поля в багатьох землеробських суспільствах спочатку виникли з метою задоволення общинних потреб: урожай з них використовували для церемоній, обміну, як запас. Обробляли їх спільно і продукція належала загалу. З часом така функція деформувалась, а поля перетворились на джерело додаткового прибутку, а також і експлуатації общинників знаттю, хоч формально їх призначення було попереднім. Другий приклад. З виникненням скотарства формується посімейна власність на худобу. Це знайшло відображення в тому, що саме сім'я піклувалась про накопичення худоби, розпоряджалась нею. Та, разом з тим, поки діяли норми первісної моралі, ті, що мали худобу, повинні були поділитися нею або продуктами з бідними. Через те, що сім'я не могла протистояти общині, це й накладало на неї певні обмеження в розпорядженні худобою. Коли ж худоба набула чинника не лише майнового стану, але й соціальної значимості, високий соціальний стан завойовувався не лише накопиченням великих стад, а й демонструванням цього стану: влаштування свят із споживанням м'яса, допомога біднякам тощо. Таким чином, норми первісної моралі накладали певні обмеження в розпорядженні худобою, за-

важали її накопиченню. Тому не можна відносини власності прямо співвідносити з майновими, хоч вони й взаємопов'язані.

Відношення до умов та засобів виробництва як таких, що належать всім, породжує відносини колективної власності. В реальному житті — це розподіл продуктів праці порівну та відсутність обмежень в користуванні умовами та засобами виробництва. Звідси й особиста власність, що існує в рамках колективної та виступає одним з проявів її, має свої риси: 1) вона відображує відносини з приводу рухомого майна (засоби праці, худоба, побутові речі та особисті), оскільки нерухоме (земля, стаціонарні засоби виробництва) знаходиться в колективному користуванні; 2) суб'єктом цієї власності є індивід, та оскільки він не протистоїть колективу, його власність є одночасно й власністю колективу; 3) особиста власність характеризується обмеженим правом розпорядження: її можна дарувати, обмінювати без збитків для колективу; 4) наслідування та розпорядження майном в разі смерті індивіда здійснює рід або кровні родичі; 5) обмежені можливості накопичення та регуляція цього процесу общиною; 6) безкоштовні відносини, відсутність майнової диференціації, експлуатації, демократизм вирішення колективних та індивідуальних проблем.

Відношення до умов та засобів виробництва як до своїх веде до протиставлення виробників. Оскільки людина завжди живе в колективі, то це протиставлення йде поміж сім'ями — домогосподарствами. Воно відбивається у відособленій власності та розпорядженні продуктами, сім'єю, а не общиною, як при колективній власності, тобто за працю. Відособлення сім'ї у виробництві та споживанні не робить її автоматично приватним власником. По-перше, тому, що не всі засоби виробництва знаходяться у її власності. Колишня колективна власність на землю тепер ділиться: оброблені ділянки переходять у власність окремих домогосподарств. Інша земля лишається в колективному користуванні. Що ж до штучних знарядь праці, то вони теж не всі зразу переходять у відособлену власність. Стаціонарні засоби виробництва, вироблені общиною та якими користуються спільно, лишаються в колективній власності. Наприклад, човни та загати для рибальства, іригаційні споруди тощо. По-друге, тому, що деякі види праці потребують спільних зусиль для їх виконання, наприклад, розчистка ділянок для обробки тощо. По-третє, крім того, що община лишається в певному розумінні господарчою одиницею, вона — виразник соціальної, культової та культурної єдності. Тому вона зборами або рішенням глави, як і дією норм моралі, може накладати певні обмеження на виробника як з точки зору виробництва, так і розпорядження отриманим продуктом. Хоч відособлена власність закладає основи майнової нерівності і потенційно — можливості експлуатації, для виникнення їх необхідні інші чинники: постійне виробництво значного надлишкового продукту, соціальна та майнова диференціація, формування нової моралі тощо.

Це дозволяє визначити основні риси відособленої власності. 1) Відособлена власність відбиває відносини з приводу рухомого майна, зокрема худоби та інших рухомих засобів виробництва, та стадіально співвідноситься з відносинами володіння з приводу оброблених ділянок та колективного користування природними ресурсами (ліси, пасовиська, водоймища тощо). 2) Такі відносини розвиваються в ході виникнення відтворюючого господарства та диференціації общини на колективи нижчого рівня. Суб'єктом цієї власності виступає домогосподарство, що виникає на базі великої, нерозділеної або малої сім'ї (залежно від конкретних умов та рівня розвитку). Взаєминам між суб'єктами власності притаманна відносна свобода розпорядження своїм майном. Ця відносність визначається двома основними чинниками. По-перше, відособлена власність домогосподарства базується на загальносімейному майні та індивідуальному. Індивідуальна власність від особистої відрізняється тим, що перша є органічною частиною сімейної; друга — общинної. Індивідуальна власність, таким чином, відбиває подальший розвиток особистої. Якоюсь мірою завдяки їй формується відособлена власність сім'ї як сума майна окремих її членів. Перевтілення групового та індивідуального у відособленій власності в рамках сім'ї призводить до того, що глава сім'ї ніби-то уособлює в собі всю сім'ю. Тому йому надається право розпоряджатися

сімейною власністю. Але це більше стосується загальносімейного майна. Що ж до індивідуального, то він не може вільно поводитись. З індивідом він змушений рахуватися, оскільки за ним стоїть рід. Тому, яким би сильним не був глава сім'ї, в цілому, тут панують демократичні порядки. По-друге, збереження общиною прав власності на нерухоме майно, деякі стаціонарні засоби виробництва, збереження деяких господарчих функцій, а також соціальних і культових, у свою чергу, теж накладає деякі обмеження на вільне розпорядження господарства своїм майном. Ступінь обмеження залежить і від рівня розвитку, і від конкретних традицій.

4) Відособлена власність є перехідною формою від колективної та особистої до приватної, тому їй притаманні риси першої та другої. З відособленням сім'ї подальшого розвитку набуває інститут успадкування як з точки зору успадкування статусу глави сім'ї, так і майна. Це дає можливість накопичувати (або втратити за якихось умов) сімейне майно. Сам процес накопичення не простий і не є в первісності лише результатом власної праці. Ми не будемо спинятись на цьому. Тут важливо підкреслити, що відтворююче господарство породжує новий суб'єкт власності. А це й є передумовою виникнення майнової нерівності. Остання стає опорою соціальної, виникнення якої в цілому пов'язане з розмежуванням керівних, організаційних та суто виробничих функцій.

5) Майнова нерівність виявляється в тому, що різні сім'ї володіють різною кількістю засобів виробництва. Природно, що такий стан формує нові виробничі відносини: безплатні відносини рівного розподілу, що панували в первісній общині з привласнюючим господарством, замінюються платними, оскільки кожна сім'я оберігає свої інтереси. За допомогу худобою або іншими засобами можна нічого не вимагати, але й можна вимагати певних послуг. Так виникає експлуатація. В умовах первісної моралі вона довго існує як евфемізм: у вигляді взаємодопомоги, включення бідних родичів та общинників до складу заможних сімей тощо. Експлуатація посилюється разом з диференціацією.

Цей шлях трансформації первісності не є універсальним і співвідноситься з іншим шляхом класоутворення, за Ф. Енгельсом⁵⁶. Складається враження, що він був притаманний суспільствам з комплексною та скотарською формами діяльності, де скотарство грало значну або провідну роль та, де відособлення сім'ї, в першу чергу, базувалось на посімейній власності на худобу. Врешті-решт, такі суспільства виходять на шлях феодального розвитку.

Відношення до засобів виробництва як до чужих веде до протиставлення власників та невластників. Майнова нерівність проявляється не лише в різних розмірах власності, але й в появі неімущих. Відособлена власність поступово перетворюється в приватну.

Протиставляючи відособлену власність, з одного боку, особистій, що притаманна в цілому стадії колективного виробництва та споживання, з іншого — приватній, що відображує пріоритет сімейного над колективним (общинним), бачимо, що сама відособлена власність не однозначна для різних періодів привласнюючого господарства. Цей момент необхідно враховувати при конкретній-історичній реконструкціях.

Примітки

¹ Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // СЭ.— 1955.— №4.— С. 24; Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории // ТИЭ.— Н. С.— 1960.— Т. 54.— С. 159—161, 172.

² Першиц А. И. Развитие... — С. 163 і сл.

³ Див.: История первобытного общества.— М., 1983.— С. 25.

⁴ Першиц А. И. К вопросу о коллективной собственности на скот у кочевников-скотоводов // СЭ.— 1959.— № 6.— С. 38 і сл.

⁵ Див.: Народы Африки.— М., 1954.— С. 248; Першиц А. И. К вопросу...— С. 38, 40—42; Анохин Г. И. Фарерцы. Некоторые материалы по истории и традиционным хозяйственным

занятиям фарерцев // СЭ.— 1963.— № 3.— С. 108 — 122; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— М.— С. 174; Эванс-Причард Э. Э. Нуэры.— М., 1985.— С. 85.

⁶ Анохин Г. И. Фарерцы.

⁷ *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 55.

⁸ Там же.— С. 55, прим. 1.

⁹ Див.: Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки в XIX—XX в.— М., 1989.— С. 122 — 130.

¹⁰ Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках// Материалы по этнографии.— Ч. I.— Л., 1961.— С. 13, 14.

¹¹ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 75, 76, 93, 94, 177.

¹² Там же.— С. 140.

¹³ Там же.— С. 145.

¹⁴ Там же.— С. 135 — 146.

¹⁵ Кабо В. Р. У истоков производящей экономики// Ранние землевладельцы.— Л., 1980.— С. 68.

¹⁶ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община// Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 39.

¹⁷ Семенов Ю. И. Проблема начального этапа родового общества// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 196, 197.

¹⁸ Бутинов Н. А. Развитие труда в первобытном обществе// ТИЭ.— Н. С.— 1960.— Т. 54.— С. 147.

¹⁹ Кабо В. Р. Каменные орудия австралийцев // ТИЭ.— Н. С. — Т. 80.— 1962.— С. 75.

²⁰ Бахта В. М. Папуасы Новой Гвинеи: производство и общество// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 306, 307.

²¹ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 160.

²² Там же.— С. 158 — 163.

²³ Sellnow Jr. Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte.— Berlin: Akademie-Verlag, 1961.— S.159 — 196.

²⁴ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты)// ПИДО.— М., 1968.— Кн. 1.— С. 139.

²⁵ Лихтенберг Ю. Н. Система родства папуасов Новой Гвинеи// ТИЭ.— Н. С. — 1962.— Т. 80.— С. 190; Кабо В. Р. Становление классового общества у народов Океании// НАА.— 1966.— р.2.— С. 57 — 68; Семенов Ю. И. Рец.: Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи.— М., 1968.— 255 с.//СЭ.— 1969.— № 3.— С. 170.

²⁶ Бахта В. М. Папуасы...— С. 284 — 286; Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 147 сл.

²⁷ Шнирельман В. А. Указ. соч.— С. 154, 155.

²⁸ Там же.— С. 147, 148.

²⁹ Бахта В. М. Производительные силы папуасов залива Астролябия// ТИЭ.— Н. С.— 1957.— Т. 38.— С. 231, 232, 249.

³⁰ В. А. Шнирельман. Указ. соч.— С. 157 сл.

³¹ Там же.— С. 148, 162, 169.

³² Див.: Бахта В. М. Производительные силы...— С. 247; Бахта В. М. Папуасы...— С. 302 — 304; Бутинов Н. А. Письмо в редакцию//СЭ.— 1965.— №3.— С. 181, 182.

³³ Бахта В. М. Производительные силы...— С. 223 — 226, 245, 247; Бахта В. М. Папуасы...— С. 281 — 284, 300 — 305.

³⁴ Бахта В. М. Папуасы... С. 323; Див. також: Бутинов Н. А. Происхождение и этнический состав коренного населения Новой Гвинеи// ТИЭ.— Н. С.— 1862.— Т. 80.— С. 181; Бахта В. М. Письмо...— С. 182; Бахта В. А. Община, род, семья// СЭ.— 1968.— №2.— С. 93; Першиц А. И. К вопросу о «третьем типе» социальной организации первобытности// СЭ.— 1970.— № 2.— С. 106 — 109.

³⁵ Sellnow Jr. Op. cit.— S. 167, 168; Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй).— М., 1968.— С. 79, 91 — 93; 86, 87. сл.

³⁶ Див.: Семенов Ю. И. Рец....— С. 164, 165.

³⁷ Бахта В. М. Папуасы...— С. 305.

³⁸ Бахта В. М. Производительные силы...— С. 247; Бутинов Н. А. Общинно-родовой строй мотыжных земледельцев// Ранние земледельцы.— Л., 1980.— С. 112, 113.

³⁹ Колганов В. М. Собственность. Докапиталистические формации.— М., 1962.— С. 90, наст.

⁴⁰ Кабо В. Р. У истоков производящей экономики// Ранние земледельцы.— Л., 1980.—

С. 70, наст.; Див. також: Бунятян К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства// Археологія.— 1989.— №1.— С. 18.

⁴¹ Бахта В. М. Папуасы...— С. 324.

⁴² Першиц А. И. Развитие...— С. 166.

⁴³ Sellnow Jr. Op. cit.— S.173.

⁴⁴ Бутинов Н. А. Разделение...— С. 137—143.

⁴⁵ Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвиней...— С. 100, 101; Бутинов Н. А. Общинно-родовой строй...— С. 139, 140.

⁴⁶ Див.: Sellnow Jr. Op. cit.— S.168; Бутинов Н. А. Общинно-родовой строй...— С. 127.

⁴⁷ Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки...— С. 122—130.

⁴⁸ Там же.— С. 208—220.

⁴⁹ Там же.— С. 126.

⁵⁰ Там же.— С. 130.

⁵¹ Там же.— С. 130—137.

⁵² Куббель Л. Е. Предисловие к книге: Эванс-Причард Э. Э. Нуэры.— М., 1985.— С. 11.

⁵³ Народы Африки...— С. 27; Эванс-Причард Э. Э. Вказ. праця.— С. 27.

⁵⁴ Эванс-Причард Э. Э. Вказ. праця.— С. 42, 43, 149, 150, 152.

⁵⁵ Народы Африки...— С. 248, 249, 408, 529.

⁵⁶ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 16-18.

Е. П. Бунятян

РАЗВИТИЕ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ В ПЕРВОБЫТНОМ ОБЩЕСТВЕ

Исследование социально-экономических проблем по археологическим данным настоятельно требует изучения эволюции форм собственности, в частности на скот. Решение этой проблемы, предложенное в свое время А. И. Першицем, не нашло отражения в конкретно-исторических исследованиях. Этому, видимо, способствовало введение им позже понятия «коллективная собственность на скот». Анализ отношений по поводу скота в архаических (присваивание типа) и традиционных (воспроизводящего типа) обществах позволяет выделить для первобытности две основные формы собственности на скот — личную и обособленную, соответствующие ступеням развития скотоводства и движения форм собственности на другие объекты, а также сформулировать их основные черты.

Е. Р. Bunatyan

EVOLUTION OF OWNERSHIP OF CATTLE.

To investigate social and economic problems on the basis of archaeological data it is necessary to study the evolution of ownership forms, ownership of cattle in particular. The solution of this problem suggested by A. I. Pershits at his time didn't receive proper reflection in concrete historical research works. Probably, the concept «collective ownership of cattle» introduced by him later was the reason. The analysis of attitude towards cattle in archaic societies (those of appropriating type) and traditional societies (those of reproducing type) enables us to single out and characterize two main forms of cattle ownership typical of the primitive age: the private one and the isolated one corresponding to the stages of stock-breeding development and application of ownership forms to other objects.

Одержано 25.02.91

ПОХОДЖЕННЯ ДЗЕРКАЛ «ОЛЬВІЙСЬКОГО» ТИПУ

С. Я. Ольговський

У статті пропонується нова точка зору про походження дзеркал «ольвійського» типу.

Останнім часом значно активізувалась дискусія навколо питання про походження так званих «ольвійських» дзеркал. Йдеться про дзеркала, диск яких має по краю вертикальний бортик висотою до 0,5 см, а бокова ручка з подовженими канелюрами або круглореберна, прикрашена на кінці фігурками тварин. Це або голівка барана, виконана з різною мірою стилізації, або фігурка хижака родини котячих — пантери чи барса. Трапляються вироби з фігурками тварин в місцях поєднання ручки з диском, найчастіше це олень, що лежить. Зараз відомо близько 70 дзеркал такого типу. Більшість їх походить з поховань ольвійського некрополя, територіально до цієї групи можна віднести і декілька екземплярів з Березанського поселення. Досить численними є групи дзеркал з лісостепової смуги, де знаходяться скіфські кургани архаїчної доби, та з Північного Кавказу. Кілька екземплярів походять з анан'їнських пам'яток Поволжя. Дуже багато знахідок трапилось на території Трансільванії і Семиграддя, кількість яких майже дорівнює колекції дзеркал Нижнього Побужжя.

Що донедавна всі дзеркала з фігурками тварин на боковій ручці вважались продукцією ольвійських ливарників, виготовленою для задоволення попиту скіфської знаті. Цей постулат визначав напрям багатьох досліджень, відповідальні висновки яких відносно торгово-економічних контактів у Північному Причорномор'ї між скіфськими та грецькими колоністами повинні аргументуватись ретельніше.

Так, Б. М. Граков за знахідками дзеркал, виконаних у звіриному стилі, та хрестоподібних блях, відновлював торговельні шляхи від Ольвії до Уралу і Поволжя¹. М. М. Бондар на основі цієї групи виробів змалював картину торговельних відносин між Ольвією і найближчими сусідніми районами Скіфії та більш віддаленими територіями Ойкумени і при цьому вважав Ольвію єдиним можливим місцем їх виготовлення, відносячи їх до продукції грецьких майстрів-торевтів². О. О. Прушевська, також на основі знахідок дзеркал і хрестоподібних блях, зображувала Ольвію найрозвинутішим ремісничим центром Північного Причорномор'я в архаїчний час з особливою школою обробки кольорових металів³. Список фундаментальних досліджень, висновки яких ґрунтовані на ольвійському походженні люстер, виконаних у звіриному стилі, можна продовжувати. Проте доцільніше буде простежити шлях формування цієї точки зору і перевірити, чи мають такі твердження під собою реальну основу.

Першим «безумовно ольвійськими» назвав ці дзеркала Б. В. Фармаковський, а зображення тварин, на його думку, виявляють схожість з іонійською скульптурою. Погоджуючись з думкою німецького дослідника Г. Гампеля, що такі дзеркала могли виготовлятися лише в якомусь античному центрі на узбережжі Чорного моря, Б. В. Фармаковський, враховуючи, що, крім Ольвії, такі вироби більше ніде не траплялись, стверджує, що саме Ольвія і є єдиним місцем їх виготовлення. Далі Б. В. Фармаковський, занадто переоцінюючи та ідеалізуючи ольвійське бронзолivarне виробництво, припустив, що ольвійськими, очевидно, є дзеркала, прикрашені на кінці бокової ручки рельєфним зображенням квітки лотоса чи маскою Горгоні⁴. Однак лише перша частина вислову Б. В. Фармаковського про належність ольвійським майстерням дзеркал з фігурками тварин і понині використовується дослідниками як

єдиний доказ виготовлення дзеркал в Ольвії. І хоча свої припущення Б. В. Фармаковський не підтвердив жодними аргументами ні в тексті своєї доповіді «Архаїчний період в Росії», де вони вперше були висловлені, ні в своїх наступних працях, його точка зору стала аксіомою і всі автори, які підтримують її, як на основний (і нерідко єдиний) аргумент посилаються на вказану працю. При цьому не враховуються знахідки дзеркал в інших районах, що за кількістю значно перебільшують ольвійську колекцію, а своїм існуванням, по-перше, усувають диспропорцію в дослідженні античних і скіфських пам'яток, яка існувала до революції, коли було висловлено думку про саме ольвійське походження дзеркал з фігурками тварин, а по-друге, спростовують припущення Б. В. Фармаковського. В той же час продовжують вимальовуватись схеми поширення дзеркал, серед яких лишається Ольвія як єдиний розвинений металообробний центр, де тільки і могли виготовляти вишезгадані вироби.

Т. М. Кніпович, аналізуючи поховальний інвентар з одного поховання ольвійського некрополя, віднесла дзеркало із стилізованою голівкою барана на боковій ручці до «металевих виробів скіфського типу, які в значній кількості виготовлялись в Ольвії в VI ст. до н. е. і частково використовувались ольвіополітами, частково ж вивозились у Скіфію⁵». При цьому автор не наводить жодних доказів своєму твердженню, крім посилання на відому працю Б. В. Фармаковського.

На думку Б. М. Гракова, скіфський звіриний стиль на дзеркалах не випадковий, тому що виготовлення речей у цьому стилі в Ольвії — явище звичайне. А відсутність таких дзеркал в похованнях некрополів інших міст Північного Причорномор'я, також як і Б. В. Фармаковському, дала можливість Б. М. Гракову категорично твердити, що вони є продукцією металообробних майстерень саме Ольвії⁶.

Б. Ф. Гайдукевич і С. І. Капошина, досліджуючи скіфські елементи в культурі античних міст Північного Причорномор'я, без всяких припущень і аргументів вважають, що вже в VI ст. н. е. в Ольвії було широко розвинуте виробництво металевих виробів, в тому числі були майстерні, де виготовлялись художні вироби, побутові речі та зброя. Підтверджується це, на думку авторів, знахідками уламків речей та ливарних форм. І, знову ж таки, з посиланням на працю Б. Ф. Фармаковського, без інших аргументів, вказується на виробництво дзеркал в Ольвії⁷.

З розвинутим бронзоліварним ремеслом Ольвії в VI ст. до н. е. пов'язує виробництво дзеркал, виконаних у звіриному стилі, О. О. Прушевська. Вона вбачає в них поєднання поширеної у Скіфії форми дзеркал без бокової ручки та рукоятей скіфських кинджалів і ножів, що являє собою розвиток негрецьких елементів під впливом грецького середовища⁸.

Після виходу праць Б. М. Гракова і О. О. Прушевської С. І. Капошина вважала, що цими авторами встановлено походження відомої групи дзеркал, бокові ручки яких прикрашені зображеннями тварин, із Ольвії⁹.

М. М. Бондар при вивченні торговельних відносин Ольвії із Скіфією також вважав достатнім аргументом для доведення ольвійського походження дзеркал із фігурками тварин лише посилання на працю Б. В. Фармаковського¹⁰. На таких же позиціях стояв В. Д. Блаватський, який, описуючи пам'ятки античного мистецтва у Північному Причорномор'ї, відносно дзеркал з фігурками тварин на бокових ручках, без всякого вступу пише, що «є вагомим підставою вважати всі ці дзеркала ольвійськими»¹¹, але жодного аргументу на користь цієї фрази не навів.

Продукцією ольвійських майстерень вважала ці дзеркала і А. І. Фурманська, яка досліджувала бронзоліварне ремесло Ольвії. На її думку, Ольвія була дуже розвинутим ремісничим центром, продукція якого була поширена на великих просторах Євразії від Подніпров'я до Семиграддя, Поволжя, Північного Кавказу, а основний аргумент таких висновків — знахідки дзеркал із фігурками тварин і хрестоподібних блях, ольвійське походження яких підтверджується працею Б. В. Фармаковського¹².

Дослідження, в яких висловлювались сумніви щодо ольвійського походження описаних дзеркал, зустрічали однозначне заперечення. Проти

В. М. Скуднової, яка висловила за скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, виступила Н. Л. Членова. Досліджуючи торговельні шляхи Геродота, вона, як і Б. М. Граков, картографувала знахідки дзеркал і хрестоподібних блях і, захищаючи ольвійське походження дзеркал, назвала точку зору В. М. Скуднової непереконливою, але при цьому не протиставила достатньо вагомих доказів, крім вже відомих праць прихильників ольвійського походження дзеркал із фігурками тварин, які в свою чергу доводять ольвійське походження дзеркал посиланням на працю Б. В. Фармаковського¹³.

Скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, заперечує М. В. Скржинська¹⁴. Автор пише, що «у другій половині VI ст. до н. е. ольвійські майстри почали виробництво різноманітних форм дзеркал, які користувались підвищеним попитом як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому». На її думку, ці дзеркала разом із привізними грецькими витіснили із вжитку скіфські дзеркала із центральною ручкою. Думка ця подається цілком апіорно, без будь-яких аргументів або посилань на літературу чи археологічні знахідки. Далі М. М. Скржинська виділяє тип дзеркал із припаяною ручкою, прикрашеною зображеннями тварин, і знову ж таки без доказів пише, що виготовлялись вони оригінальним способом, який використовувався лише в Ольвії. Мабуть, доказом такого твердження слід вважати посилання на працю Р. В. Цмідт (1935 р.), де автор пише, що у VI ст. до н. е. грецькі майстри вже володіли технікою паяння і лиття за восковою моделлю. А складність і оригінальність техніки виготовлення дзеркал може свідчити, на думку М. В. Скржинської, про використання її лише в одному центрі. При цьому не зрозуміло, на підставі яких даних М. В. Скржинська пише, що бокова ручка на дзеркалах припаяна, а не відлита разом з диском.

Отже, за описаними дзеркалами твердо закріпилась назва «ольвійські» і для більшості дослідників це точно встановлений факт, хоча, як видно з аналізу ряду робіт, аргументована ця точка зору досить слабо.

Думка про скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, вперше була висловлена О. О. Бобринським в той час, коли ще недостатньо були досліджені пам'ятки лісостепової Скіфії, Поволжя, Північного Кавказу та Угорщини. Він стверджував, що звичай користуватись дзеркалами був запозичений скіфами у елінів, як і сама форма дзеркал з боковими ручками, але дзеркала з фігурками тварин перетворились на предмети, що стали типовою особливістю Скіфії¹⁵.

Лише у 1962 році В. М. Скуднова знову підняла питання про неможливість виробництва дзеркал в Ольвії. Вона пише, що немає жодних підстав вважати ольвійських майстрів авторами цієї групи виробів, а знахідки дзеркал в Угорщині частіші, ніж у Північному Причорномор'ї, дають серйозні підстави вважати, що пріоритет у виробництві і поширенні цих предметів належить, мабуть, Карпатському басейну¹⁶.

Останнім часом неможливість виготовлення дзеркал в Ольвії відзначалась в багатьох працях, реферативний або тезовий характер яких не дозволяв у достатній мірі аргументувати цю точку зору¹⁷.

Т. Б. Барцева, за спектральним аналізом кількох дзеркал, вважає можливим їх виробництво в західних, можливо, фракійських центрах. Відмінності у складі металу дзеркал із посульських і кубанських курганів, на її думку, не виключають можливості виготовлення останніх в кількох, досить віддалених один від одного центрів¹⁸.

Для розв'язання питання про походження дзеркал з елементами звіриного стилю в Ольвії або будь-якому іншому центрі слід зупинитись на рівні обробки кольорових металів в Північному Причорномор'ї і Подніпров'ї в архаїчну добу.

Як відомо, ще в епоху пізньої бронзи на цій території існувало три великих металообробних осередки, тісно пов'язаних з Балкано-Карпатською гірничометалургійною областю. Однак на початку I ст. до н. е. на Балканах з невідомих причин припинилось видобування міді, що зумовило припинення діяльності північнопричорноморських ливарників¹⁹. Грецька колонізація стала вирішальним фактором у відновленні обробки мідно-бронзових сплавів на північному узбережжі Чорного моря. Однак про колишній рівень виробниц-

тва годі й говорити. І немає підстав виділяти на перше місце бронзолivarне ремесло у системі виробництв перших грецьких апойкі. На Березанському поселенні металообробне ремесло підтверджується знахідками шлаків та ливарних форм, про що В. В. Лапін пише: «Оскільки в ливарних формах відливались переважно дрібні речі, зокрема прикраси, вони не можуть бути надійним показником ролі металообробного ремесла в економіці поселення»²⁰. Крім того, якщо на цей час на о. Березань відомо кілька майстерень по обробці заліза, то обробка міді та її сплавів тут зафіксована лише у вигляді фрагментів, що спорадично зустрічались і надійно не пов'язані з будь-яким конкретним комплексом.

На Ягорлицькому поселенні, про ремісничу спеціалізацію якого написано достатньо, ливарних форм не відомо, але за знахідками напівфабрикатів та готових виробів можна визначити асортимент товарів, які виходили з майстерень ягорлицьких ливарників. Це головним чином вістря стріл та дрібні прикраси: шпильки, сережки, підвіски та ін. При такому об'ємі виробництва сумнівно говорити про те, що березанські та ягорлицькі ливарники створили передумови для інтенсивного розвитку бронзолivarного ремесла Ольвії. Та чи був цей розвиток дійсно інтенсивним?

З розкопок Ольвії відомо, що у центрі міста в VI ст. до н. е. працювали, принаймні, три металообробні майстерні, володарі яких обробляли залізо і сплави на мідній основі, а подекуди і дорогоцінні метали. Для економіки міста, звичайно ж, більш важливим була обробка заліза²¹. Ливарних форм цього часу в Ольвії відомо мало і всі вони призначені, знову ж таки, для виробництва дрібних прикрас або вістер стріл. Пізніше кількість ливарних форм збільшується і найбільше їх відомо в еліністичний час²². За 30 років, що минули з часу першого опублікування ливарних форм Ольвії, колекція цих виробів значно збільшилась, але пропорціональне співвідношення кількості форм, що характеризують ремесло в різні періоди історії міста, залишається постійним. Про високий рівень ливарного ремесла Ольвії якоюсь мірою свідчать литі монети — дельфіни та аси, проте про серійне виробництво більш масивних речей говорити нема підстав. Крім того, монети, мабуть, відливались в майстернях, що належали державі, і до власного ремісничого виробництва їх відносити не можна.

У північних лісостепових районах обробка міді в той час, коли в степу був розквіт цього ремесла, знаходилася на більш низькому рівні, але цей регіон не зазнав відомого занепаду на рубежі II – I тис. до н. е., бо колише залежав від східних родовищ міді та Північного Кавказу. В той час, коли грецькі переселенці почали відроджувати металообробку на узбережжі Чорного моря, в лісостепу було досить сильно розвинене бронзолivarне виробництво, для якого характерним є використання складних ливарних технологій, в тому числі і лиття за високою моделлю. Так, на суботівському городищі чорноліської культури, яка стала місцевою основою землеробських племен, що жили на цій території у скіфський час, було виявлено понад 200 уламків глиняних ливарних форм для виробництва знарядь праці і досить масивних прикрас (браслетів з рельєфними візерунками), які виготовлялись з розбиванням воскової моделі²³.

Цікаві результати одержані при дослідженні Бельського городища, систематичні розкопки якого вивели цю пам'ятку на провідне місце серед скіфських ремісничих центрів. При дослідженні лише однієї майстерні VI – V ст. до н. е. було виявлено 87 уламків ливарних форм і серед них фрагмент матриці для відливки масивних умбонів у вигляді лежачого оленя²⁴. З інших розкопок Бельського городища, крім численних уламків ливарних форм, трапились інші інструменти майстрів-металургів: лучкове свердло, долото, зубило, терпуг із залишками міді у насічці, різці різноманітних форм²⁵.

В Ольвії за весь час досліджень до 1951 р. було знайдено 68 ливарних форм переважно для виготовлення дрібних прикрас та вістер стріл. За наступні 5 років колекція ольвійських форм збільшилась лише на 5 виробів²⁶. Не відомі в Ольвії знахідки інших інструментів, що мають відношення до бронзолivarного ремесла. Тому не зрозуміло, які археологічні знахідки має на увазі М. В. Скржинська, що, на її думку, свідчать про виробництво

тільки в Ольвії у архаїчний час дзеркал, як вже поширених типів, так і власного виробництва²⁷. Із наведених даних бачимо, що є значно більше підстав припускати походження дзеркал з фігурками тварин із скіфських майстерень.

Тепер звернемося до аналітичних даних. Насамперед, зупинимось на хіміко-металургійних характеристиках мідних та бронзових виробів Ольвії архаїчного часу. Нечисленні предмети домашнього вжитку та прикраси цього часу відливались переважно із олов'яної та олов'яно-свинцевої бронзи з невеликими концентраціями легуючих домішок — до 10 %. Для відливки дельфінів, крім названих груп металу, використовувались сплави із штучними домішками сурми²⁸. Про походження мідної сировини важко говорити що-небудь конкретне. Особливе рафінування металу, перемішування металевого лому — все це в значній мірі нівелювало показники мікродомішок і не дає можливості виділяти хімічні групи металу і шукати аналогії серед відомих груп, що характеризують певні родовища.

Згідно з аналізом, опублікованим Т. Б. Барцевою, дзеркала із Посулля виготовлені із олов'яно-свинцевої бронзи. Власне мідь виявила схожість з сировиною західного типу, можливо Балкано-Карпатського походження. Є деяка схожість між металом цих дзеркал і дзеркал «грецького» типу. Зокрема, за рецептурними показниками виявили схожість з дзеркалами, виконаними у звіриному стилі, дзеркала з кургану біля с. Басівка та Волківцецького могильника²⁹. Грецькими вони названі умовно, через деякі елементи античного образотворчого мистецтва в оформленні ручок. В той же час істотно відрізняються за складом металу від посульських — дзеркала з Прикубання, які виготовлялись із східної сировини, що походить, можливо, з Південно-Уральських родовищ. А дзеркала з Цемдолини за складом металу схожі з дзеркалами-дисками з центральною ручкою. Це може свідчити про виробництво дзеркал з фігурками тварин в кількох центрах³⁰, майстри яких користувались сировиною різних, а в даному випадку західних і східних джерел. Для Ольвії використання міді східних родовищ не є характерним. Лише згодом можна говорити і про використання ольвійськими майстрами сировини західного типу. Зокрема, лише монети-стрілки та заздалегідь античні вироби (високохудожній посуд) виготовлялись з міді західних родовищ. Для лівобережної Скіфії архаїчного часу частка східної сировини становить 24 %, а західної — 22 %³¹. Таким чином, і аналітичні дані не дають підстав говорити про ольвійське походження дзеркал з фігурками тварин.

Досить цікавим є питання про генезис у Північному Причорномор'ї дзеркал в цілому і з боковою ручкою зокрема. Як вже відзначалось, Б. В. Фармаковський назвав цю форму чисто грецькою, а О. О. Бобринський твердив, що не тільки сама форма, але й звичай ними користуватись був запозичений скіфами у греків. Досить часто це положення використовується дослідниками і в сучасних працях. Проте знахідки дзеркал з центральною ручкою і бортиком по краю диска, що вважаються більш давніми, ніж дзеркала з боковою ручкою і чие східне походження є безсумнівним, переконливо свідчать про існування у скіфів звичая користуватись дзеркалами задовго до контактів з грецькими колоністами. Останні відкриття у Середній Азії, зокрема у Бактрії і Семиріччі, дають підстави стверджувати, що і дзеркала з боковою ручкою були знайомі східним кочівникам задовго до початку їх міграції у Північне Причорномор'я. Так, у Семиріччі дзеркала з боковою ручкою були відомі ще наприкінці II ст. до н. е., і варте особливої уваги те, що у Сукулукському скарбі цього часу і на цій території зафіксовано спільну знахідку дзеркал з боковою і центральною ручкою, а на поселеннях чустської культури і у Дальверзіні відзначено знахідки ливарних форм для їх виготовлення³². Тому не випадкова, мабуть, знахідка дзеркала у Захарейковій могилі, яке являє собою диск з невеличким бортиком по краю і петлеподібною ручкою всередині. Але ручка відламалась ще в давнину і тому край бортика був трохи спляаний і в цьому місці двома заклепками була прикріплена залізна плеската ручка³³. На території Бактрії наприкінці бронзового віку були поширені бронзові дзеркальця з боковою ручкою, яка відливалась окремо, а потім припаювалась до диску. Як правило, ці ручки були оформлені у вигляді стилізованих жіночих

фігурок³⁴. В цілому ж в епоху пізньої бронзи дзеркала з боковою ручкою були поширені на території Ірану, Месопотамії, Палестини, Індії, Китаю³⁵. На жаль, у нас немає даних, які б дозволили простежити дальший розвиток дзеркал, проте, як здається, є всі підстави говорити про Схід як про один з шляхів проникнення дзеркал з боковою ручкою у Північне Причорномор'я.

У грецькій метрополії, за вазовим живописом, дзеркала відомі у крито-мікенську епоху, однак до пізньоархаїчного часу ці вироби не можна назвати частими знахідками. М. В. Скржинська відзначає повну відсутність їх зображень на керамічному матеріалі архаїчного часу, а перші згадки про ці предмети в літературній традиції відносяться до V ст. до н. е.³⁶ Отже, якщо дзеркала побутували в Греції у архаїчний час (а свідчень про це майже немає), то немає жодних підстав називати їх важливою статтею експорту у Північне Причорномор'я, як у тільки що засновані колонії, так і у Скіфію. При аналізі античного імпорту в Північне Причорномор'я виявляється, що основна маса виробів з металу, представлених в основному прикрасами і посудом, відноситься до V ст. до н. е. До VI ст. до н. е. В. К. Мальмбергом віднесено лише високохудожню ручку кратера, що походить із курганів біля с. Мартоноша у правобережному Лісостепу³⁷. Інші металеві речі, за висновками прихильників ольвійського походження дзеркал, представлені лише цими виробами, які, згідно з існуючою думкою, або були виготовлені в Ольвії, або через Ольвію потрапили у Скіфію та в більш віддалені райони з метрополії. Навіть дзеркала із зображеннями тварин, які лише умовно можна пов'язувати з традиційними типами цих виробів, як правило, виводять з ольвійських майстерень. Одне таке дзеркало з кургану 447 Старшої Журівської групи, що в басейні р. Тясмин, має вигляд бронзового плескатого диска з боковою залізною ручкою, прикрашеною на кінцях двома бронзовими платівками із зображенням на одній лежачого оленя, а на другій — хижака родини котячих. В. А. Іллінська, враховуючи елементи звіриного стилю, проводить паралель з ольвійськими виробами і здогадно виводить цей виріб із ольвійських майстерень³⁸, хоча оригінальність виконання зображень тварин, особливо котячого хижака на нижній платівці, не знаходить собі аналогій серед античних старожитностей.

Цікаве також дзеркало з Мінгечаурського могильника, що в Азербайджані. На кінці бокової ручки зображено коня. Дж. А. Халімова вважає, що ця знахідка скіфського походження. А для М. В. Скржинської це дзеркало — лише невдала спроба наслідування ольвійських дзеркал⁴⁰, хоча зображення з таким ступенем стилізації і такою самобутністю аж ніяк не характерне для виробів ольвійських тореєтів і, більше того, зображення коня не є характерним для Північного Причорномор'я і Подніпров'я в архаїчний час.

Отже, підведемо деякі підсумки. Немає жодних підстав стверджувати, що дзеркала з боковими ручками, оформленими у звіриному стилі, виготовлялись лише в Ольвії. Звичай користуватись дзеркалами, в тому числі і з боковою ручкою, існував у скіфів задовго до перших контактів з грецькими колоністами. Є вагомі підстави припускати можливість принесення цього звичаю, як і самих дзеркал з боковими ручками, з Азії. За рівнем розвитку бронзолivarного ремесла лісостепові скіфські пам'ятки стояли набагато вище, ніж ольвійські металообробні майстерні, і більш ймовірно, що виготовлялись дзеркала, оформлені у звіриному стилі, саме в скіфських майстернях, насамперед майстрами Бельського городища. Щоправда, прямих доказів (ливарних форм, ливарного браку, напівфабрикатів) виготовлення дзеркал у скіфських майстернях немає. Більше того, враховуючи типологічну різноманітність дзеркал і хіміко-металургійну неоднорідність металу, з якого вони виготовлялись, можна говорити і про різні етапи побутування окремих типів цих виробів. Але на сучасному етапі дослідження можна бути певним, що саме скіфські кочівники відігравали вирішальну роль у поширенні дзеркал у різних регіонах Європи. Остаточне ж вирішення поставленої проблеми можливе при визначенні хронології, етнічної належності поховань, де такі дзеркала були знайдені, а також при ретельному дослідженні всіх типологічних ознак описаних дзеркал.

Примітки

¹ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Уралом і Поволжям у архаїчну епоху // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 28.

² Бондарь Н. Н. Торговые сношения Ольвии со Скифией // СА.— 1955.— Вып. XXIII.— С. 65.

³ Прушевская Е. О. Художественная обработка металлов// АГСП.— М.-Л., 1955.— С. 329.

⁴ Фармаковский Б. В. Архаический период в России// МАР.— Пб., 1914.— С. 27, 28.

⁵ Книпович Т. Н. Некрополь на территории Ольвии// КСИИМК.— 1941.— Вып. X.— С. 114.

⁶ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Уралом і Поволжям...— С. 28, 29.

⁷ Гайдукевич Б. Ф., Капошина С. И. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья// СА.— 1951.— Вып. XV.— С. 169, 171.

⁸ Прушевская Е. О. Художественная обработка металлов...— С. 330.

⁹ Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии// МИА.— 1956.— № 50.— С. 180.

¹⁰ Бондарь Н. Н. Торговые сношения Ольвии со Скифией.— С. 58 – 81.

¹¹ Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи.— М., 1947.— С. 54.

¹² Фурманская А. И. К вопросу о литейном ремесле Ольвии/ КСИА АН УССР.— 1953.— Вып. 2.— С. 52.

¹³ Членова Л. Н. Предыстория торгового пути Геродота// СА.— 1983.— № 1.— С. 51.

¹⁴ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани// Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 106, 111, 116, 121.

¹⁵ Бобринский А. А. Раскопки и случайные находки близ местечка Смела.— Пб., 1901.— Т. III.— С. 68.

¹⁶ Скудная В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии/ ТГЭ.— Л., 1962.— Т. VII.— С. 24.

¹⁷ Ольговский С. Я. Об античной и скифской металлообработке в Северном Причерноморье// АИУ 1978 – 1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 123; Ольговский С. Я. Основные этапы развития цветной металлообработки в Нижнем Побужье// Актуальные проблемы археологических исследований в УССР.— К., 1981.— С. 75; Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1982.— С. 16; Ольговский С. Я. Становления кольчужной металлообработки в Ольвии VI – V ст. до н. е.// Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 28; Ольговский С. Я. Обработка цветных металлов в Нижнем Побужье// Проблемы исследования Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 59.

¹⁸ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— М., 1981.— С. 68, 72.

¹⁹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 197, 198.

²⁰ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 137.

²¹ Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини верхнього міста// АП УРСР.— 1962.— Т. XI.— С. 10, 11.

²² Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії// АП УРСР.— 1957.— Т. VII.— С. 40, 60.

²³ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 109.

²⁴ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования семантики образов звериного стиля// Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 195, 196, рис. 1.

²⁵ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища// Скифские древности.— К., 1973.— С. 102, 103, рис. 9, 4, 30.

²⁶ Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії.— С. 40, прим. 1.

²⁷ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани.— С. 121.

²⁸ Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— С. 16.

²⁹ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— С. 68.

³⁰ Там же.— С. 72.

³¹ Там же.— С. 23.

³² Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии// САИ.— 1966.— В 4 – 9.— С. 68, 69.

³³ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусово // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 60., рис. 36, 3.

³⁴ Сарияниди В. И. Зеркала древней Бактрии // СА. — 1981. — № 1. — С. 288.

³⁵ Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита... — С. 68, 69.

³⁶ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани. — С. 106, 107.

³⁷ Онайко Н. А. Античный импорт в Нижнем Побужье и Поднепровье VII – V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1 – 27. — С. 29.

³⁸ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — С. 26, табл. XII, 20.

³⁹ Халилов Дж. А. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «скифском» царстве на территории Азербайджана // ПСА. — М., 1971. — С. 186, рис. 3.

⁴⁰ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани. — С. 120.

С. Я. Ольговский

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЗЕРКАЛ «ОЛЬВИЙСКОГО» ТИПА

В статье на основании анализа ряда работ доказывается несостоятельность утверждений о том, что бронзовые зеркала с боковыми ручками, оформленные с элементами звериного стиля, производились в бронзолитейных мастерских Ольвии. Археологические находки свидетельствуют о более развитом литейном ремесле в скифских центрах, что дает основание предполагать возможность изготовления этих зеркал в лесостепной Скифии. Типологическая неоднородность, а также различия в химико-металлургических характеристиках металла, из которого отливались зеркала, позволяют говорить о различных хронологических периодах бытования различных типов зеркал и возможности их производства в нескольких центрах. Окончательное решение поставленной проблемы возможно при тщательном изучении хронологии, типологии зеркал и этнической принадлежности погребений, в которых обнаружены зеркала.

S. Ya. Olgovskiy

THE ORIGIN OF «OLVIA-TYPE» MIRRORS

Supported by the analysis of a series of scientific writings, the article furnishes proofs refuting statements that bronze mirrors with lateral handle position decorated with animal-style ornament were manufactured in Olvia bronze casting workshops. Archaeologic evidence testifies to more developed casting handicraft industry in Scythian centres giving good reasons to admit the possibility of mirrors manufacturing in the forest-steppe Scythia. Typological heterogeneity, as well as different chemical and metallurgical characteristics of metal used for mirrors casting testify to the fact that different types of mirrors belonged to different chronological periods and could be manufactured in several centres. The raised problem can ultimately be settled only by careful study of chronology and typology of the mirrors, as well as ethnic origin of burials where these mirrors were discovered.

Одержано 05.12.85

ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

Д. Н. Козак

У статті викладаються основні положення концепції автора про культурно-етнічний розвиток племен Північно-Західної України на рубежі і в першій половині I тис. н. е. та його особливості.

Розглядаються деякі теоретичні аспекти проблеми.

Регіон Північно-Західної України, який включає територію між Західним Бугом, верхів'ям Прип'яті і Горині, а також Верхнє Подністров'я (Волинь, Північна Галичина), історично склався як одна з найбільш активних контактних зон Європи. Це визначило ряд специфічних рис етнокультурного розвитку, що проходив тут наприкінці первісної епохи. Вони проявляються в порівняно частій зміні характеру культури, незавершеності культурного процесу, його відносній нестабільності. Перебуваючи на периферії великих культурних масивів, пам'ятки контактної зони характеризуються в більшості локальними особливостями, викликаними зв'язками їх носіїв з сусідніми культурними групами. Такими є пшеворські і вельбарські старожитності. Нерідко в результаті інтеграції двох-трьох культур виникають нові культурні утворення. Такими утвореннями в західноукраїнському регіоні є зубрецька (волино-подільська) та липицька групи.

Важливою закономірністю культуро- і етногенезу первісної епохи, яка особливо чітко простежується в контактній зоні, є тісна взаємодія мігрантів з автохтонним населенням. Цей процес забезпечує спадковість основних елементів матеріальної культури, і, на нашу думку, є одним з головних стимуляторів прогресивного розвитку того чи іншого етносу, що проживає в контактній зоні.

Визначення особливостей етнокультурного процесу в регіоні, заповнення двохсотрічної лакуни, яка існувала між пам'ятками зарубинецької та черняхівської культур, старожитностями пшеворської культури і зубрецької групи, дозволили відкрити глибокі культурні і генетичні зв'язки між цими послідовно змінюючими одне одного культурно-історичними утвореннями. Простежено, зокрема, наслідування культурних традицій, носіями яких був один і той же етнос, включення до цього етносу елементів культури сусідніх етносів, зокрема дакійського і германського. Виявлено момент розриву генетичного розвитку племен Волині в результаті повної зміни тут населення в останній чверті II ст. н. е., що було пов'язано з інвазією готів. Розглянемо коротко основні форми і особливості зв'язків між окремими культурами регіону в II ст. до н. е.— IV ст. н. е.

Найбільш ранніми в досліджуваній проміжок часу є поморсько-кльошова, зарубинецька і пшеворська культури (рис. 1).

Зарубинецькі пам'ятки були поширені в тих районах Волині, де поморсько-кльошові старожитності нашарувалися на старожитності мілоградської культури. Пшеворські ж пам'ятки займають західну частину регіону, де до них існувала лише поморсько-кльошова культура. Ряд даних свідчить про те, що між двома останніми культурами не було хронологічної лакуни. Збігається їх ареал, однакова топографія селищ, часто вони розміщені на одних і тих же місцях. Важливим аргументом на користь думки про певну спорідненість двох культур є близькість елементів житлового будівництва, по-

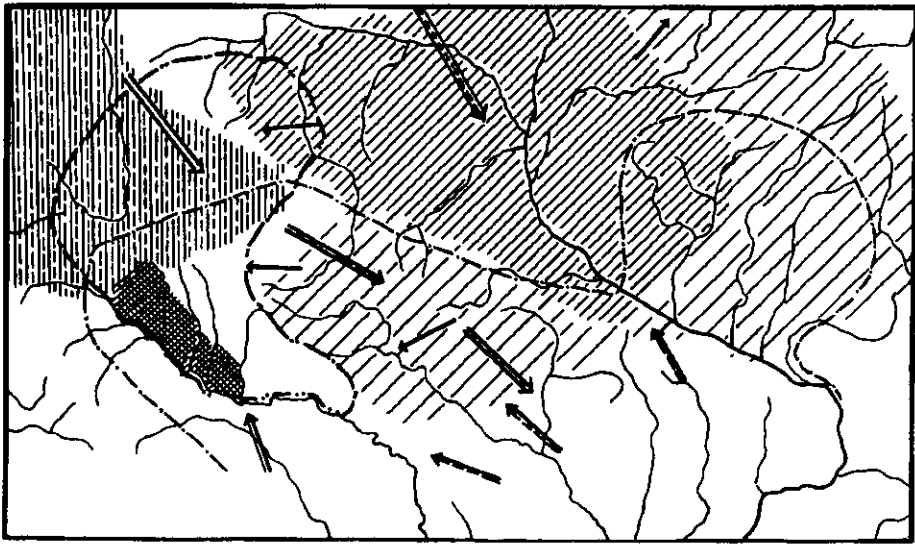

Рис. 1. Карта-схема етнокультурної ситуації на території України в I – III ст. н. е.

1 — ареал пшеворської культури; 2 — ареал зарубинецької культури і пізньозарубинецьких пам'яток; 3 — межі зубрецької групи; 4 — ареал липицької групи; 5 — межі черняхівської культури; 6 — напрям руху готів; 7 — напрям руху балтів; 8 — напрям руху дакійців; 9 — напрям руху сарматів.

ховальних звичаїв. На пам'ятках пшеворської культури виділена ціла група посуду (горщиків, мисок, кухликів), що має прямі аналогії в поморсько-кльшовій культурі. Ще ряд типів пшеворських горщиків мають свої прототипи в поморсько-кльшовій культурі і відрізняються від них лише способом формування вінець (у пшеворській культурі всі вінці потовщені і профільовані двома-трьома гранями із зовнішньої сторони). Спільними в двох культурах є деякі орнаментальні мотиви, обробка зовнішньої поверхні горщиків.

Ці дані дають підставу говорити про змішаний характер населення, яке проживало на пшеворських селищах і ховало покійників на пшеворських цвинтарях у I ст. до н. е. — середині I ст. н. е. Вони дозволяють нам приєднатися до думки дослідників, які стверджують, що пшеворська культура, прийаймні у східному ареалі, увібрала в себе значний поморсько-кльшовий компонент. Очевидно, пшеворські групи, просуваючись з північного заходу на Волинь, Північну Галичину, змішалися з носіями поморсько-кльшової культури, що привело до взаємоасиміляції.

Східними сусідами пшеворських племен протягом I ст. до н. е. — середині I ст. н. е. були носії зарубинецьких старожитностей. Аналіз результатів польових досліджень не дозволяє говорити про наявність якихось контактів між двома групами населення в цей час.

Картина різко змінюється у I ст. н. е., коли в Прип'ятському Поліссі, очевидно, у зв'язку з природними катаклізмами, раптово припиняє своє існування зарубинецька культура. Зарубинецькі групи відійшли, в основній масі, на Волинь і Північну Галичину, змішавшись з місцевим пшеворським населенням.

В результаті пшеворсько-зарубинецького інтеграційного процесу виникають якісно нові пам'ятки зубрецької групи. Вклад зарубинецьких племен у формування цієї групи значний. Із зарубинецькими традиціями пов'язана структура зубрецьких селищ, зокрема співвідношення на них житлових і гос-

* Термін «волино-подільська група», який вживався нами до цього часу, вимагає збігу вказаної території і ареалу досліджуваних пам'яток. В реальності цього немає. Крім того, аналогічна назва вже існує в археологічній науці стосовно пам'яток епохи бронзи. Тому вважаємо більш доцільним назвати новий культурно-історичний комплекс за населеним пунктом, де нами розкопане одне з найбільш яскравих поселень цього комплексу с. Пасіки-Зубрецькі біля Львова.

подарських споруд. Якщо на пшеворських поселеннях на одне житло припадає одна або менше господарських ям, то на зубрецьких — 6–8. На поселеннях Волині господарські ями концентруються великими групами на окремій віддаленій від жител ділянці.

Велика кількість господарських ям, їх скупчення на окремих ділянках — характерні для зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, Середнього і Верхнього Подніпров'я.

Із зарубинецькими традиціями слід пов'язувати поширення на зубрецьких пам'ятках квадратних жител-напівземлянок. У пшеворській культурі такі житла відсутні. У зубрецькій групі вони становлять 13 %. Проте інтер'єр, система будівництва стін переймаються з пшеворської культури.

Особливо вагомим був зарубинецький вклад у формування керамічного комплексу зубрецьких пам'яток. У процентному співвідношенні зарубиніодні горщики становлять 52,5 %. Похідними від зарубинецьких є також 48 % мисок. Цікавим видом кераміки в зубрецькій групі є сковорідки без бортиків (диски-покришки). Ці вироби теж принесли з собою на територію Північно-Західної України зарубинецькі племена з Прип'ятського Полісся. В керамічному комплексі вони становлять до 10 %. До зарубинецьких впливів належать також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок по краю вінець. На деяких зубрецьких селищах (Підбірці, Загаї-II) таким способом прикрашено до 28–32 % горщиків.

З пшеворськими традиціями пов'язані топографія поселень, прямокутні житла-напівземлянки, інтер'єр житлових споруд. Пшеворську основу мають 47,5 % горщиків, 52 % мисок, всі кухлики, спосіб обробки поверхні посудини, ряд орнаментальних мотивів. Цікаво відзначити, що в зубрецьких комплексах фази I пшеворські і зубрецькі форми представлені ще в чистому вигляді. У комплексах фази II вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, які наслідують елементи обох культур.

Необхідно сказати, що на різних пам'ятках кількісне співвідношення елементів двох культур різне. На одних селищах більшу частину становлять посудини із зарубинецькими прототипами, на інших — з пшеворськими. В цілому зарубинецький компонент переважає на Волині, пшеворський — у Північній Галичині.

У процес утворення зубрецької групи на півночі Волині була втягнута певна частина носіїв культури штрихованої кераміки. Ілюстрацією цього слугують матеріали поселення в Підріжжі, де помітна частина кераміки має характерний для цієї культури декор.

У Північній Галичині до пшеворсько-зарубинецького інтеграційного процесу були втягнуті декільські племена — одні з носіїв пам'яток липицької групи¹. Дакійці з'явилися в цьому регіоні на початку I ст. н. е., але масове поширення їх пам'яток припадає на середину століття. Час співіснування пшеворських і дакійських племен був нетривалим — близько 50 років. Проте смужне розташування селищ обох культур створило передумови для тісних культурно-етнічних зв'язків між ними в цей період.

Ці зв'язки особливо рельєфні на фоні чітких відмінностей матеріальної культури липчан і пшеворців. Різні традиції будівництва житлових і господарських об'єктів, самобутні поховальні звичаї, оригінальні керамічні комплекси. Прикладом культурних взаємовпливів і етнічної інтеграції дакійців та місцевих груп населення слугують матеріали липицьких пам'яток середини — третьої чверті I ст. н. е., зокрема могильників у Звенигороді, Болотні, Неполківцях, поселень в Бернашівці, Звенигороді. На могильниках простежено симбіоз поховальних звичаїв двох культур. Основою поховального обряду були традиції дакійського населення: перевага урнових захоронень, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, покриття урн, бідність супроводжуючого інвентаря. Пшеворські елементи: супроводження поховань повторно перепаленими фрагментами кераміки, ритуальне поховання зброї, наявність ямних трупоспалень.

Викликає інтерес співвідношення дакійських і пшеворських рис культури на спільних або розташованих поряд селищах у Звенигороді, наприклад, обидва поселення розміщені на краю болотистої долини, по обидва боки не-

великого потічка, тобто в топографічних умовах, типових для пшеворської культури. На тому й другому поселеннях знаходився гончарний липицький посуд і пшеворський ліпний керамічний матеріал. Вони різняться лише процентним співвідношенням кераміки. Якщо на одному з них переважає ліпна і гончарна липицька кераміка, то на другому — пшеворська.

Більш обширний матеріал отримано при розкопках поселення в Бернашівці. Три типи горщиків, виділені в результаті аналізу матеріалу, були пшеворськими, два — близькі до дакійських. З мисок один тип пшеворський, другий — дакійський. Така ж культурна належність двох форм кухликів. На селищі знайдено диски-сковорідки, які не відомі в пшеворських і дакійських керамічних комплексах. В більш ранній час вони були поширені на цій території в поянешти-лукашівській культурі. Житло, виявлене на селищі, має переважно місцеві риси. В цілому поселення в Бернашівці має синкретичний, дако-пшеворський характер з перевагою пшеворських елементів.

На поселеннях пшеворської культури вплив дакійців простежується слабо. Він зафіксований лише на пшеворському могильнику в Гриневі. Дакійським впливом викликані, можливо, деякі деталі поховального обряду пшеворців: перевага урнових захоронень, очищення кальцинованих кісток від залишків вогнища, покриття урн. Проте відзначимо, що ці риси характерні і для поморсько-кльошової культури. Результатом широких культурних контактів між пшеворськими і дакійськими племенами були, вірогідно, глибокі асимілятивні процеси, що привели до злиття цих племен. До кінця I ст. н. е. більшість липицьких пам'яток зникає. До цього явища мають безпосереднє відношення племена зарубинецької культури. Їх прихід на Волинь і в Галичину порушив культурно-етнічну стабілізацію, яка почалася, корінним чином, змінивши хід етнокультурного процесу.

Інтеграція пшеворських і зарубинецьких племен привела до зникнення пшеворської культури, формування старожитностей зубрецької групи (рис. 2). Зарубинці втрутилися також в дако-пшеворський інтеграційний процес. На дако-пшеворських пам'ятках з'являється кількісно помітний зарубинецький компонент. Про це свідчать матеріали поселення в Ремезівцях, поселення і могильника у Верхній Липиці. Ці обставини створили умови для ще більш глибоких культурно-етнічних контактів між носіями липицьких пам'яток типу Ремезівців і зубрецької групи. Ілюстрацією близькості двох груп пам'яток є численні округлобокі горщики з відігнутою шийкою і переломом стінок у верхній частині (Ремезівці, Верхня Липиця), типові для зубрецької групи. На липицьких пам'ятках часто зустрічаються специфічні пшеворські форми горщиків і орнамент. У свою чергу, ряд липицьких елементів виявлено на зубрецьких пам'ятках. Це ліпні горщики тюльпаноподібної форми, дакійський декор. Ряд даних свідчить про те, що горщики дакійського типу були місцевого виробництва. Цікавою є виділена на ранніх зубрецьких об'єктах невелика група горщиків (за формою близьких до циліндричної), які не мають аналогій в жодній з трьох культур. Віддалено такі горщики нагадують тюльпаноподібні дакійські посудини. Можливо, вони є похідними від цього типу дакійської кераміки. До запозичень з дакійського середовища належить і гончарна дакійська кераміка, виявлена в невеликій кількості практично у всіх об'єктах зубрецької групи. Липицьке походження мають також зубрецькі глиняні прясла, які за формою нагадують усічений конус.

Дакійські елементи остаточно зникають у Галичині в кінці II ст. н. е. Це явище пов'язано, очевидно, з приходом туди нових численних груп зубрецького населення, витіснених вельюарцями з Волині.

Археологічні матеріали свідчать, що з часу появи у Північній Галичині дакійське племена (вірогідно костобоки) були втягнуті в інтеграційно-асимілятивні процеси спочатку з пшеворським, потім із зарубинецьким поселенням. Це і привело до поступового зникнення липицької культурної групи. До кінця II ст. н. е. дакійське населення, яке було основним носієм пам'яток липицького типу, було, очевидно, повністю асимільоване слов'янами. Можливо, що якась частина дакійців відійшла протягом I – II ст. на південь, на свою батьківщину. Проте археологічними матеріалами це покищо довести неможливо. Спробу Л. В. Вакуленко аргументувати таку тезу матеріалами

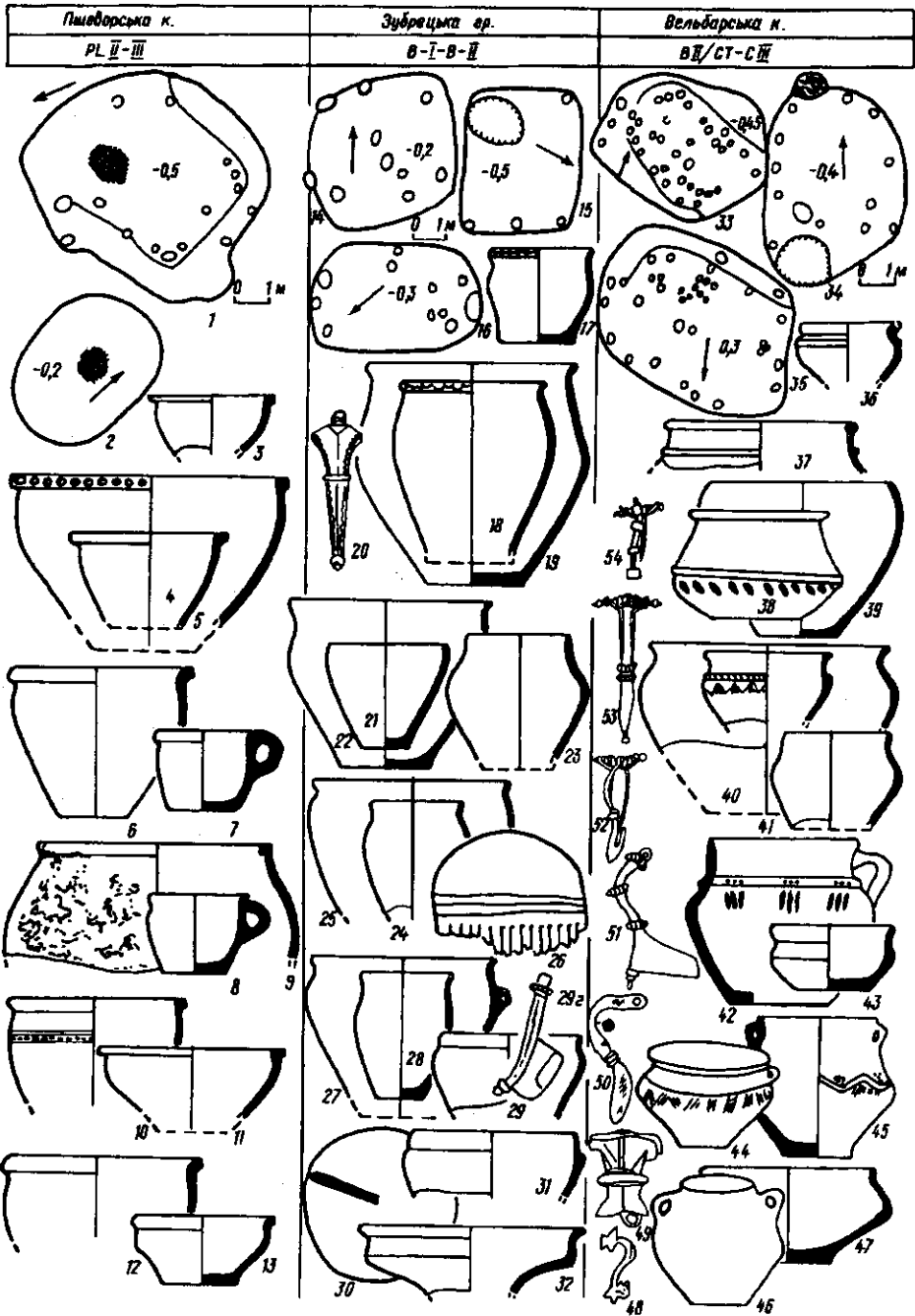

Рис. 2. Основні риси матеріальної культури племен Північно-Західної України рубежу і першої половини I ст. н. е.

кількох поховань у Заваллі, які, на її думку, є свідченням відходу дакійців з Подністров'я, слід вважати невдалою, оскільки вона ґрунтується на невірній хронології. Віднесення виявлених тут поховань до другої половини II ст. н. е., як це робить Л. В. Вакуленко, — безпідставне. Датуючого матеріалу в цих похованнях не виявлено². З таким же успіхом завалівські матеріали можна віднести до I ст. н. е. чи будь-якого іншого часу в рамках існування липицьких пам'яток.

На сході синкретичні за змістом пам'ятки зубрецької групи межували з не менш синкретичними старожитностями пізньюзарубинецької групи.

Аналіз основних елементів матеріальної культури двох груп пам'яток³ дозволив виділити в них ряд спільних рис: однакова структура селищ з великою кількістю господарських ям, по суті мало відрізняються житлові споруди.

Певна подібність спостерігається і в керамічному комплексі. Зокрема, спільними є горщики з високими округлими плечиками, біконічні горщики, напівсферичні та циліндроконічні миски, диски-сковорідки. Спільним є також орнамент у вигляді пальцевих вдавлень і насічок на вінчику. На пізньозарубинецьких пам'ятках згадані форми є основними, на зубрецьких вони становлять 6 – 10 %. Подібність посилюється присутністю пшеворських елементів на пізньозарубинецьких пам'ятках. Тут вони становлять приблизно такий же відсоток, як зарубинецькі на зубрецьких.

Проникнення пшеворських культурних традицій на Південне Побужжя і Середнє Подніпров'я почалося ще в пізній доримський час, але особливо помітним стало у I ст. н. е. Дослідники відзначають ряд пшеворських рис в пізньозарубинецькому керамічному комплексі, в прикрасах⁴. Пшеворські традиції проникають навіть в особливо консервативний елемент культури — поховальну обрядовість⁵. Спостерігаються спільні риси в організації ремісничої діяльності, зокрема залізобудівної⁶. Найбільш близькими до зубрецьких є пізньозарубинецькі старожитності Південного Побужжя.

Отже, основою подібності двох груп пам'яток є наявність в них двох компонентів: пшеворського і зарубинецького. На зубрецьких пам'ятках основним був пшеворський компонент, хоча на Волині він співвідноситься в рівній мірі із зарубинецьким. На пізньозарубинецьких пам'ятках основу становлять зарубинецькі елементи з досить помітними південними впливами.

Подібність культурного розвитку племен Західної України і Наддніпрянщини ще більше посилюється в кінці II — початку III ст. н. е. На Подністров'ї сформувалися пам'ятки типу Сокільників, що знаменували собою третю фазу розвитку зубрецької групи, відзначену впливами провінційно-римської культури. В Середньому Подніпров'ї поширюються київські пам'ятки, яких ще не торкнувся вплив черняхівської культури (Обухів III, Казаровичі, Сушки II). Порівняння цих пам'яток вказує на досить значну близькість характеру поселень, особливо керамічного комплексу. Основними типами кераміки на пам'ятках обох регіонів є горщики з максимальним розширенням тулуба у верхній частині, випуклі біконічні горщики, посудини з короткою шийкою і слабoproфільованими плечиками. Перші дві форми сягають походження до зарубинецьких прототипів, третя — до пшеворських. На пам'ятках обох груп відсутні такі популярні раніше види кераміки, як миски, кухлики, сковорідки. Зникає орнамент. Необхідно відзначити також деякі риси поховальної обрядовості київських племен, близькі до пшеворських. Проте для більш повного висвітлення проблеми співвідношення двох культур потрібні додаткові дослідження, в першу чергу пам'яток київської культури та інших типів пам'яток передчерняхівського часу.

Уніфікація матеріальної культури племен Подніпров'я і Подністров'я в кінці II – III ст. н. е. може свідчити про формування на цій території єдиного етносу, вірогідно, слов'янського. Цей унікальний в історії раннього слов'янства процес був, на жаль, перерваний інвазією носіїв вельбарської культури з північно-західних областей Польщі, основу яких складали готи. Вельбарські племена зайняли територію Волині та Поділля, поселившись, у переважній більшості, на місцях проживання слов'ян — носіїв зубрецької та пізньозарубинецької культур. Матеріали, які ми маємо сьогодні, не показують яких-небудь контактів між зубрецькими, пізньозарубинецькими та вельбарськими племенами, тобто між слов'янами та германцями. І на Волині, і на Поділлі немає слов'янських пам'яток, які б існували до кінця II – III ст. н. е. У матеріальній культурі вельбарських племен відсутні елементи зубрецької чи пізньозарубинецької культур, а в останніх — вельбарські. Всі дані свідчать про повну зміну на Волині і Поділлі давньослов'янських пам'яток германськими старожитностями. Очевидно, слід прийняти думку, що під тиском вельбарців носії зубрецьких пам'яток Волині відійшли на південь, в Подністров'я, а з Поділля рушили на Південь — в район Буджацького степу, де в останні роки виявлено пам'ятки так званого етулійського типу, дуже схожі до

пізньозарубинецьких та зубрецьких⁷. Відзначимо, що в Північній Галичині у цей час щільність заселення збільшується приблизно в 2,5 раза. На пам'ятках цього регіону вельбарські елементи повністю відсутні. Здається, що добре організовані і численні слов'янські племена Північної Галичини зуміли зупинити подальше просування германців на південь. Через Подністров'я пройшли лише невеликі військові загони — носії пізньопшеворських пам'яток, представлених окремими похованнями або їх групами, які М. Ю. Смішко співвідніс з вандалами. На розвитку матеріальної культури зубрецького населення ці невеликі міграційні рухи германців не позначилися.

На території Волині вельбарські пам'ятки існують в основному до другої половини IV ст. і остаточно зникають на рубежі IV – V ст. (рис. 2). До цього часу відносяться окремі поселення та могильники, а також крупні скарби срібних речей, які складаються з жіночих прикрас та спорядження коня (Ласки, Борочин). На Південно-Східній Волині в пізньоримський час поширені пам'ятки так званої баївської групи, які містять вельбарські і черняхівські елементи (Пражів, Лепесівка, Борсуки). У більш південних областях вельбарські племена склали один з культурно-етнічних компонентів деяких пам'яток черняхівської культурної спільності.

У північній Галичині зубрецькі пам'ятки під впливом провінційно-римської культури поступово змінюються старожитностями черняхівського типу⁸.

Найбільш пізнім датуючим матеріалом на зубрецьких пам'ятках є речі, які в черняхівській культурі цього регіону належать до найраніших. Це фібули з високим приймачем, фібули підв'язного типу ранніх варіантів, трискладові кістяні гребені з дугоподібною спинкою. В найбільш пізніх зубрецьких об'єктах виявлено також 7 – 12 % гончарної сіроглиняної кераміки провінційно-римського типу, інші предмети південного походження (прикраси, жорна). Це дозволяє говорити, що зубрецька група і пам'ятки черняхівського типу складають хронологічно послідовний ряд з частковим перекриттям один одного.

Порівняння основних елементів матеріальної культури цих двох груп населення вказує на їх значну близькість, в багатьох випадках ідентичність: однакові топографічні умови розміщення поселень, ідентичні будівлі. Як на одних, так і на других поселеннях відкриті, в основному, напівземлянки прямокутної або квадратної форми площею від 12 до 25 м². Однакова конструкція вогнищ, пристінних прилавоків, розташування стовпових ям, а значить, і конструкція верхньої частини жител.

На пам'ятках зубрецької групи основу керамічного комплексу складає ліпний посуд, який включає горщики кількох типів і дуже рідко — миски та куклики. Характерною особливістю черняхівських пам'яток цього регіону є також наявність великої кількості ліпної кераміки, в переважній більшості горщиків. Таким чином, зникає (у порівнянні з попереднім часом) столовий посуд, який був, очевидно, витіснений більш довшою гончарною керамікою. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що в об'єктах зубрецької групи гончарна кераміка представлена виключно мисками.

Характер обробки зовнішньої поверхні, фактура тіста, посудин на пізніх зубрецьких пам'ятках не відрізняються від ліпної кераміки черняхівського типу. Форми горщиків у зубрецькій та черняхівській культурах однакові. Збігаються не лише основні форми горщиків, але й форми, які в черняхівській культурі зустрічаються в одиничних випадках, але є більш частими на пам'ятках зубрецької групи.

У черняхівській культурі, крім того, значний відсоток складають горщики, які імітують гончарні посудини. Крім цієї групи горщиків, на черняхівських поселеннях відсутні форми ліпної кераміки, які б не мали аналогій на більш ранніх зубрецьких пам'ятках (рис. 2). Все це свідчить про те, що їх виготовляло населення з однаковими культурними традиціями та навиками.

Ідентичні у двох культурах й інші речі, зокрема господарсько-побутові предмети (ножі, шила, прясла), прикраси і деталі одягу (фібули, гребені, пряжки, намиста). Деякі відмінності, що спостерігалися між ними, можна пояснити різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорід-

неного населення. Так, в черняхівський час широко використовується гончарна кераміка, набагато більший набір побутових і господарських предметів, зняряд різного виду ремесла. Ще одною рисою, яка зближує обидві культури, є повна відсутність поховальних пам'яток, доступних археологічним дослідженням, а значить, панування серед їх носіїв подібних ідеологічних уявлень.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що в III ст. н. е. у Північній Галичині із зміною культури не сталося помітної зміни населення. Основними носіями нової культури черняхівського типу були зубрецькі племена, етнічний склад яких формувався у ранньоримський час на пшеворсько-зарубинецькому і, частково, лупицькому субстраті.

Перехід від однієї культури до другої був поступовим, що підтверджується наявністю пам'яток перехідного типу, тобто таких, де співіснують елементи обох культур (Черепин, Незвисько, Бурштин). В об'єктах і культурному шарі цих пам'яток знайдено велику кількість матеріалу, властивого зубрецькій групі. Керамічний матеріал ряду жител черепинського (VI – VII, XI) та бурштинського поселень не відрізняється від керамічних комплексів пізніх зубрецьких об'єктів. Гончарна кераміка складає в них не більше 15 % і представлена виключно гончарними мисками. Датуючий матеріал, виявлений в житлах черепинського поселення, яке В. Д. Баран відносить до черняхівської культури, дозволяє датувати його другою половиною III ст. н. е.⁹ У більш пізніх, властиво, черняхівських об'єктах названих селищ численнішою є гончарна кераміка, в тому числі горщики і миски з домішками піску у тісті, часто трапляються уламки піфосів. Ці об'єкти, а також інші черняхівські поселення (Бовшів, Ріпнів II, Дем'янів) ілюструють процес дальшого розвитку матеріальної культури зубрецьких племен, відображаючи якісно нову сходинку їх культурної, соціально-економічної та етнічної еволюції.

Таким чином, всебічний аналіз археологічних матеріалів Північно-Західної України II ст. до н. е. – IV ст. н. е. дозволив встановити, що пам'ятки черняхівського типу цього регіону сформувалися на основі старожитностей зубрецької групи. Останні утворилися в результаті інтеграційного процесу пшеворської і зарубинецької культур з включенням дакійських елементів. У свою чергу, однією із складових частин для пшеворської і зарубинецької культур стали поморсько-кльошові старожитності, поширені у Північно-Західній Україні і Північно-Східній Польщі в кінці IV – II ст. до н. е. Цей висновок дозволяє нам стверджувати, що носіями вищезгаданих культурно-історичних типів пам'яток був один і той же етнос на різних етапах свого розвитку.

У розв'язанні питання про історичне визначення цього етносу вирішальне значення мають археологічні дослідження В. Д. Барана на Дністрі. На основі детального аналізу археологічних матеріалів черняхівського типу і ранньосередньовічних старожитностей, В. Д. Баран переконливо показав генетивний зв'язок між ними¹⁰. Близькість між двома групами населення проявляється в усіх елементах культури, передусім у керамічному матеріалі. Це дозволило дійти висновку, що носіями старожитностей черняхівського типу на Подністров'ї була одна з груп східних слов'ян¹¹. Нові дослідження В. Д. Барана на Дністрі, зокрема на поселенні біля с. Теремці, повністю підтвердили його попередні висновки. Селище в Теремцях добре датується фібулами IV – V ст. н. е. і належить до заключної фази розвитку черняхівської культури в Подністров'ї. У керамічному комплексі поселення поєднуються риси пізньоримського (черняхівського) типу з елементами ранньосередньовічної слов'янської культури. Житлові будівлі типові для празької культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з пічками-кам'янками¹².

Розробки В. Д. Барана і наші дослідження дозволяють зв'язати єдиним ланцюжком етнокультурний розвиток регіону протягом тривалого часу, розглядаючи його як ряд послідовних етапів еволюції слов'янського етносу (рис. 3). Це означає, що Волинь і Галичина були частиною земель, де здавна жили племена, ядро яких складав слов'янський етнос. Судячи з археологічних матеріалів у окреслений нами період, цей етнос пройшов складний

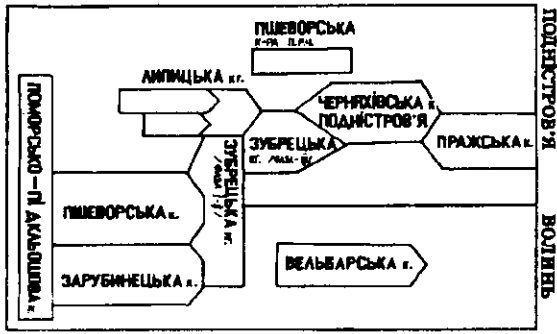

Рис. 3. Ретроспективна схема розвитку археологічних культур Північно-Західної України рубежу і першої половини I тис. н. е.

ни, які в його час називалися «антами», «склавенами» і «венедями», походять з одного кореня і в давнину мали одну спільну назву «венеди»¹³. Найбільш ранні повідомлення про венедів містяться у книгах Плінія Старшого, Тацита і Птолемея. Римський історик і природознавець Пліній Старший (помер у 79 р.) у своїй «Натуральній історії» (IV, 97), описуючи територію, розміщену на схід від Вісли, пише: «Деякі говорять, що ці (землі) населені аж до р. Вісли сарматами, венедями, скірами і гірами»¹⁴.

Римський історик Тацит у праці «Германія» (98 р.): «Тут кінець Свевії... куди віднести певкінів, венедів і фенів — до германців чи сарматів, достеменно не знаю, хоча певкіни, яких деякі називають бастарнами, мовою, способом життя, осідлістю і житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, паразитизм і зашкарублість знаті. Із-за змішаних шлюбів їх вигляд стає все потворнішим і вони набирають рис сарматів. Венеди багато перейняли від їх звичок, бо заради грабунку рискають по горах і лісах, які тільки існують між певкінами і феннами. Все ж скоріше їх можна зарахувати до германців, бо споруджують собі домівки, носять щити і пересуваються пішки, причому з великою швидкістю і все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на підводах, і на коні»¹⁵.

Птолемей (помер близько 178 р.) при описі Сарматії говорить, що цей край населяють великі народи, серед них венеди по всій Венедській затоці. Він згадує також венедські гори¹⁶.

Детально проаналізувавши ці джерела, Г. Ловм'янський, а вслід за ним Д. А. Мачинський, Є. Колендо, переконливо, на наш погляд, показали, що поєднання даних Плінія Старшого і Птолемея з даними Тацита неможливе. Всі ці автори вважають повідомлення Птолемея помилковими, локалізацію у його творах венедів — надуманою конструкцією. Дані Плінія, на їх думку, відносяться до більш раннього часу (IV – I ст. до н. е.), його венеди знаходяться на значній хронологічній і територіальній відстані від венедів-слов'ян Йордана¹⁷. На думку вчених, лише свідчення Тацита відображають реалії I ст. н. е. Він локалізує венедів на тій території, де, виходячи із загальноісторичних і лінгвістичних міркувань, треба шукати давніх слов'ян¹⁸.

Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі даних Тацита та інших античних авторів. Це питання в достатній мірі опрацьоване у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Використаємо висновки, зроблені дослідниками в результаті аналізу даних «Германії», з урахуванням усіх останніх писемних джерел¹⁹.

Висновки лінгвістів зводяться до наступного:

1. Більша частина даних, які наводить Тацит, була отримана римлянами в кінці 60-х років. Ці дані могли доповнюватися аж до 98 р., коли була завершена «Германія».

2. До опису венедів Тацит підходить, рухаючись із заходу на схід, і тому дані про них, ймовірно, відносяться до більш знайомої римлянам західної ча-

шлях прогресивного історичного розвитку, вступаючи у взаємодію з сусідніми групами населення, вибираючи елементи їх культури і, відповідно, кілька разів міняючи вигляд своєї.

Порівняємо дані досліджень археологічних матеріалів з відомими і добре опрацьованими писемними джерелами, які висвітлюють події ранньоримського часу.

Загальновідоме повідомлення Йордана, яке датуване VI ст., про те, що слов'яни

стини венедської території, тобто до західних областей Полісся, Волині і Поділля.

3. Територія можливого домінування венедів з другої половини I ст. н. е. стикалася з областю розселення германців, тобто обмежувалася, приблизно, середньою течією Західного Бугу. На південному заході вона простягалася через Подільську височину, не доходячи, очевидно, до верхньої течії Дністра, де жили бастарни, а пізніше, з останньої чверті I ст. н. е. — дакійське плем'я костобоків. На півдні межа між областями домінування венедів і іраномовного кочового світу проходила у північній частині Лісостепу по верхній течії Південного Бугу і, очевидно, дещо північніше Росі виходила до Дніпра.

Східний рубіж за писемними даними не простежується.

Територія проживання і область набігів венедів відповідає північній частині тієї області «взаємного страху» між германцями і сарматами, яка, за Тацитом, обмежує Германію зі сходу.

4. Венеди, з одного боку, очевидно, піддавалися нападам сарматів, а з іншого — самі виступали як активна войовнича сила. Створюється враження, що в районах між верхньою Прип'яттю і Дністром венеди в другій половині I ст. н. е. виступали як завойовники, які ще не повністю освоїли цю територію.

Дослідникам не вдавалося співставити ці висновки з даними археології, оскільки до кінця 70-х років на окресленій за писемними джерелами території не було відомо виразних археологічних пам'яток. У даний час така можливість з'явилася.

1. Описаний Тацитом час збігається з часом існування пам'яток зубрецької культурної групи.

2. За аналізом Г. Ловм'янського, Д. А. Мачинського, Є. Колендо, визначена Тацитом територія проживання венедів (її західна частина) збігається з ареалом зубрецької групи, що займала регіони Західної Волині і Північної Галичини, включаючи Західне Поділля.

3. Збігаються дані про межі стику венедів і германців з ареалом зубрецької і пшеворської культур.

Пам'ятки зубрецької групи на заході охоплюють райони дещо західніше р. Західний Буг і верхньої течії Вісли, де вони межують, інколи черезсмужно, з пам'ятками пшеворської культури, носіями якої були, в основному, германські племена. Проте Д. А. Мачинський без будь-яких підстав відносить регіон Верхнього Дністра до місць проживання бастарнів^{*}. Археологічні матеріали переконливо показують, що племена Верхнього Подністров'я склали в I–II ст. н. е. єдине і нерозривне етнокультурне ціле з Волинню. Пізніше, у другій половині I ст. н. е., дійсно, в Подністров'ї з'явилося дакійське плем'я костобоків (одні з творців липицьких пам'яток, що проживали черезсмужно з венедським населенням і асимільовані ним до кінця II ст. н. е.). Очевидно, бастарни (певкіни) проживали на рубежі ери південніше, в районі Середнього Дністра, де відомі пам'ятки поянешти-лукашівської культури і споріднені з ними старожитності римського часу. Південна межа венедів (за даними писемних джерел) збігається з межею поширення пізньозарубинецьких пам'яток, близьких до пам'яток зубрецької групи.

4. Великий інтерес викликають дані писемних джерел про те, що венеди у другій половині I ст. н. е. виступають між Прип'яттю і Дністром як нове населення, що з'явилося тут недавно і ще повністю не обжило цю територію. Це спостереження Тацита, слушно зауважене Д. А. Мачинським, цілком підтверджується археологічними матеріалами. Вони однозначно доказують появу в цьому регіоні у другій половині I ст. н. е. нового населення, яким були племена зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Саме в цей час пам'ятки зубрецької групи з'являються також в районі Середнього Дністра, де проживали сармати і нащадки певкінів-бастарнів. Очевидно, з

* Аналогічну думку, вслід за Д. А. Мачинським, висловив інший дослідник — М. Б. Шукін. Шукін М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АС.— 1987.— №28.— С. 103–118. При цьому ні один ні другий автор не вдаються до якогось аналізу археологічних джерел.

поступовим освоєнням цієї території пов'язані повідомлення Тацита про постійні військові сутички венедев з іншими племенами («рискають ради грабунку»).

Із сказаного вище виходить, що або носії зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, просунувшись на Волинь та Північну Галичину і підкоривши пшеворські племена, дали їм назву венеде, або, навпаки, зарубинці, розчинившись у пшеворському середовищі, прийняли їх етноплеменну назву.

Таким чином, два незалежні джерела, якими є археологічні матеріали і повідомлення античних авторів, цілком узгоджуються між собою, підтверджують і доповнюють одне одного. Вони свідчать, що починаючи з пізнього доримського часу на території Північно-Західної України проживали слов'янські племена, творці поморсько-кльшової, пшеворсько-верхньодністровської, зарубинецької, зубрецької культур і пам'яток черняхівського типу, які носили, в крайньому разі, з другої половини I ст. н. е., назву венеде. Вони займали, очевидно, західну частину цього великого етнічного масиву Східної Європи. Його східну частину населяли племена пізньозарубинецької і київської культур.

Примітки

¹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е.— К., 1975.— 171 с.

² Вакулєнко Л. В. Етнокультурна ситуація в Верхньому Подністров'ї в I—II вв. н. е.// Древніє слов'яне і Київська Русь.— К., 1989.— С. 33.

³ Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.// Археологія.— 1986.— Вип. 51.— С. 32—47.

⁴ Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа эры// Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 4—12.

⁵ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1983.— С. 110, 111, 114—126.

⁶ Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівіч Гора// Археологія.— 1985.— Вип. 43.— С. 79—81.

⁷ Гудкова А. В. О классификации памятников III—IV вв. в Днестро-Дунайской степи// Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 34—44.

⁸ Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подніпрров'ї і Західному Побужжі// Археологія.— 1982.— Вип. 37.— С. 31—48.

⁹ Баран В. Д. Поселення черняхівської культури біля с. Черепин.— К., 1961.— С. 98.

¹⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1982.— С. 163—262.

¹¹ Там же.— С. 200—263.

¹² Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема ранних славян// Славяне Днестра и Дуная.— К., 1983.— С. 5—47.

¹³ Йордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 34, 35, 119.

¹⁴ Плиний Секунд. Естественная история// Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— 1984, I, II.

¹⁵ Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии.— Л., 1970.— Т. I.— С. 372.

¹⁶ Птолемей. Географическое руководство// Латышев В. В. Известия... 1907.— Т. I.— С. 228—231.

¹⁷ Lowmiński H. Początki Polski.— Warszawa, 1963.— Т. I.— S. 159; Kolendo J. Zvodyta pisane w badaniaeh nad stvetami kulturovymi i etnieznymi Evropy srodkowej w okresie rzumskim// Problemy kultury nielbarskiej.— Stupsk, 1981.— S. 65—78; Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э.// АС.— 1976.— Вип. 17.— С. 82—231.

¹⁸ Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 87—92.

¹⁹ Там же.

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э.

В статье излагаются основные положения концепции автора о культурно-историческом развитии племен, проживающих на территории Волыни и Северного Прикарпатья в I в. до н. э. – IV в. н. э. Определены некоторые общие закономерности исторического развития в регионе. Они проявляются в сравнительно частой смене характера культуры, незавершенности культурного процесса, его относительной неустойчивости. Находясь на периферии больших культурных массивов, памятники контактной зоны характеризуются в большинстве локальными особенностями, вызванными связями их носителей с соседними культурными группами. Таковыми являются пшеворские и вельбарские древности. Нередко в результате интеграции двух-трех культур возникают новые культурные образования. Такими образованиями в западноукраинском регионе стали зубрецкая (волыно-подольская) и липицкая культурные группы.

Важной закономерностью культурно- и этногенеза первобытной эпохи, которая особенно четко прослеживается в контактной зоне, является тесное взаимодействие мигрантов с автохтонным населением. Этот процесс обеспечивает преемственность основных элементов материальной культуры, он, по мнению автора, составляет один из главных стимуляторов прогрессивного развития того или иного этноса в контактной зоне. В статье прослеживается генетическая связь между поморско-клевшевыми и пшеворскими (верхнеднепровского локального варианта), зарубинецкими (полесскими) и зубрецкими древностями; последними и памятниками черняховской культуры типа Бовшева. Эта связь является отражением нескольких этапов развития одной из групп древнеславянского (венедского) этноса. В ходе эволюционного развития славяне ассимилировали часть дакийских племен, входивших в состав носителей липицких древностей, а также какие-то группы германцев, носителей восточной части пшеворской культуры.

D. N. Kozak

THE PROBLEMS OF ETHNOCULTURAL HISTORY OF THE NORTH-WESTERN UKRAINE IN THE EARLY HALF OF THE I CENTURY A. D.

The article states the main thesis of the author's conception concerning the cultural and historical advancement of the tribes living on the territories of Volyn and north Carpathians during the I century B. C.— IV century A. D. Some general laws of historical development in the region are defined. They are manifested in the relatively often change of the culture pattern, incompleteness of the cultural process, its instability. Standing aloof from large cultural centres, cultural monuments of the examined region are characterized uppermost by local peculiarities accounted for their representatives' contacts with neighbouring cultural groups. Such are Pshevorskaya and Velbarskaya antiquities. New cultural formations often arose as a result of integration of two or three cultures. They were Zubretskaya (Volyno-Podolskaya) and Lipitskaya cultural groups that became such formations in the western Ukraine region. An important law governing cultural and ethnic genesis of the primitive age, most clearly observed in the region being investigated, is the close interaction between migrants and local population. This process promotes succession of the foremost elements of material culture. In the author's opinion, it is one of the major stimulus for the advance of this or that ethnic group in the region. Genetic relationship between Pomorsko-Kleshevaya and Pshevorskaya antiquities is retraced in the article, as well as that between Pshevorskaya (Verkhne-Dneprovskiy local variant), Zarubinetskaya (Polesskaya) and Zubretskaya antiquities and, finally, between the latter and the monuments of the Chernyakhovskaya culture of the Bovshev type. This relationship is the reflection of several advancement stages of one of the groups of Old Slaw (Venedskiy) ethnoses. In the course of their evolution the Slavs assimilated part of Dariyskiy tribes belonging to the representatives of Lipitskaya antiquities, as well as some groups of Germans — representatives of the eastern part of Pshevorskaya culture.

Одержано 14.09.90

ОСНОВНИЙ СЮЖЕТ НА ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ

М. В. Русяєва

Стаття присвячена новій інтерпретації головної сцени пекторалі у взаємозв'язку з історією і культурою Боспору, де вона була виготовлена.

Відповідно інтерпретації золотої пекторалі з Товстої Могили, її стилістики, різноманітних образів і мотивів, а особливо семантики сюжетів розроблено чимало концепцій і гіпотез, які назавжди увійшли до фонду наукових досліджень останньої третини нашого століття¹. Вони дають уявлення про неоднакове розуміння світогляду і життя скіфів-номадів у IV ст. до н. е. Така розбіжність поглядів дозволяє постійно звертатись до вивчення пекторалі, що також засвідчує її універсальність, неоднозначність і неабияке історико-культурне значення. В цій статті наводиться ще одне можливе тлумачення основної сцени прикраси.

Перш за все коротко проаналізуємо художні особливості зображень двох персонажів. Вони розміщені у центрі верхнього ярусу пекторалі і згідно тверджень багатьох дослідників шийють одяг з овечого хутра (рис. 1). За своїми розмірами фігурки майже ідентичні: у них порівняно короткий тулуб, однакові пропорції частин тіла. Деяка схожість спостерігається в оголеності торсів і в показі штанів, заправлених у м'які шкіряні чобітки. Проте чоловіки відрізняються один від одного не лише позами, а й зачісками, рисами обличчя.

Поза чоловіка, який стоїть навколішки, спокійна і врівноважена. Довгуваті пасма волосся зачесані назад і перев'язані широкою товстою стрічкою, що частково закриває зморшкуватий лоб. На потилиці вони передані окремими скуповдженими завитками. Детально подана коротка кучерява борода

Рис. 1. Основна сцена на пекторалі із кургану Товста Могила.

з невеликими вусами. Реалістично показані риси вилицюватого обличчя вже не дуже молодого чоловіка: довгий, ніби трохи скривлений ніс, запалі очі. Зовсім не виділена шия, її з усіх боків прикриває волосся й борода. На його губах грає ледь помітна хитрувата посмішка.

Друга фігурка більш напружена: чоловік присів на одне коліно, біля ноги лежить горит. Здається, що він у разі небезпеки може швидко піднятися і схопити свою зброю. Вказівний палець, направлений в бік іншого чоловіка, свідчить про те, що вони щось обговорюють. Довге волосся на його голові перевите локонами, над лобом — витончений кок з тоненьких кісок, вуса та борода охайно розчесані. Високий лоб перетинає неглибока поздовжня зморшка, проте він виглядає молодшим. Майстерно передані великі очі та широкий ніс.

Отже, це не геральдична сцена. Кожен з чоловіків наділений характерними, тільки йому притаманними рисами обличчя. Зачіска з товстою стрічкою, а також тип бороди у першого з них не властиві для зображень скіфів всіх соціальних рангів, відомих з витворів античної тореветики². При цьому слід розрізняти просту стрічку і діадему: це зовсім різні за своїм виглядом і значенням прикраси. У зачісці й бороді помітно, безперечно, елінський вплив. Стосовно нижньої частини одягу та взуття, то вони характерні не лише для скіфів. Навпаки ж, зачіска другого чоловіка і його борода дуже подібні до скіфських і сіндо-меотських.

У наукових працях зображення двох персонажів отримало різні тлумачення. В. А. Іллінська тлумачила цей сюжет як рядовий, де показані звичайні ремісники-общинники, які шиють одяг з овечої шкури³. Однак таке надто прозаїчне й просте пояснення сцени не було прийняте дослідниками пекторалі, як і роз'яснення А. П. Манцевич, яка відносила цей сюжет до кола фракійських виробів і вбачала в ньому виготовлення сорочки-панциря, що закінчувався лускатим бойовим поясом⁴. До деякої міри її підтримує Б. А. Шрамко. Він бачить тут воїнів після бою, які розглядають пробойну на панцирній сорочці⁵.

Головна роль в подальшому вивченні пекторалі приділялась семантичній інтерпретації. Вже в першій публікації Б. М. Мозолевський відзначав, що всі зображення на ній мали символічне значення⁶. Майже незалежно один від одного Б. М. Мозолевський, Д. С. Раєвський і Д. А. Мачинський звернулися саме до розшифрування змісту окремих сцен на пекторалі з точки зору міфології та релігії скіфських номадів. Згідно з таким підходом до всього сюжету, — хоч інтерпретація далеко не однозначна, — було висловлено і конкретне пояснення центральної композиції. Б. М. Мозолевський, пов'язуючи пектораль з культом і відносячи її до сакральних предметів царя-жерця, вважає, що майстри шиють одяг з овечої шкури до якогось свята, яке, звичайно, точно визначити важко⁷.

Д. А. Мачинський майже переконаний, що в цій сцені показано енареїв — нащадків знатних скіфських родів, які втратили свою чоловічу силу, присвятивши себе служінню Аргімпасі — Афродіті Уранії, а тому весь сюжет слід пов'язувати з її культом⁸. Останнє тлумачення піддав критиці Д. С. Раєвський⁹. Він розробив складну теоретичну концепцію з урахуванням структури пам'ятки і принципів її побудови. В результаті різноманітних співставлень структурних конфігурацій і методів їх вираження з образотворчими текстами в інших пам'ятках скіфської культури він дійшов висновку, що пектораль — це космограма, яка виражає ідею про світобудову як протиставлення — і просторово, і якісно, і функціонально — двох світів (прийдешнього і потойбічного). Автор також не виключає, що в головній сцені представлені скіфські міфологічні персонажі Пал і Нап (або Колаксай і Арпоксай), підтримуючи і точку зору Б. М. Мозолевського про відтворення якоїсь ритуальної дії, яка відбувалася в обумовлений календарний час або навіть відображає конкретний скіфський міф¹⁰.

Таким чином, різні вчені з власних уявлень і міркувань запропонували свої концепції і кожна з них дозволяє глибше проникнути в образотворчу суть і символіку пекторалі. Але чи значить це, що подальше дослідження такої унікальної пам'ятки завершено і на її розгляді треба поставити крапку?

На наш погляд, вона постійно привертатиме до себе увагу дослідників, незважаючи на те, якими б достовірними не здавались її інтерпретації і розшифрування окремих сюжетів.

Перш за все слід звернути увагу, що незважаючи на елінське походження пекторалі, вона переважно характеризується як пам'ятка скіфської (Індо-Іранської) міфології та релігії. Історичні умови і місце її виготовлення, світогляд майстра-еліна залишаються, найчастіше, поза увагою багатьох дослідників. Щоправда, Л. А. Лелеков і Д. С. Раєвський вважають, що творець пекторалі чудово розумів і був здатний адекватно виразити доступно для нього художньою мовою всю глибинну міфологічну семантику інокультурного сюжету¹¹. Заслугою Б. М. Мозолевського є спроба розглянути цей твір в аспекті скіфо-грецької культури. Безумовно, що питання боспорської і скіфської культури, які базуються на виробках античних торевтів з степових курганів, треба вивчати в їх взаємозв'язку.

Оскільки в кургані Велика Близниця на Тамані теж було виявлено схожу пекторалі, варто коротко зупинитись на її призначенні і порівняльній характеристиці обох витворів мистецтва. Цей курган у IV ст. до н. е. був родовим некрополем знатної, можливо, сіндської чи герко-сіндської царської сім'ї¹². Пектораль знаходилась у похованні жінки з багатими золотими виробами і культовими теракотовими статуетками переважно першої чверті IV ст. до н. е. Ажурна прикраса відрізняється від пекторалі з Товстої Могили за розмірами і має тільки один фриз із зображенням овець та кіз, що пасуться серед маків. З боків композиції, як і на нижньому ярусі пекторалі з Товстої Могили, зображено гонитву собаки за зайцем. Але не тільки це зближує дані речі. Майже в одній манері пророблені завитки хутра на вівцях: кружальце з поглибленням всередині, а також поза козла, що припав на одне коліно. Каркас витвору складається з двох джгутів з вузькими поясками, які прикрашені овами; менші за розмірами, але до дрібниць схожі за конструкцією наконечники таманського нагрудника у вигляді левиних голівок. Відрізняються вони тільки за декором: на меншій пекторалі хвилеподібні завитки, а на більшій — квіти лотосів і рослинні розетки. Деталі доповнені різьбленням та зерну, рослини інкрустовані синьою емаллю.

Порівняльний аналіз в передачі тварин і рослин (конструктивних особливостей) показує, що пектораль з Товстої Могили була виконана дещо пізніше, імовірно, у другій чверті IV ст. до н. е.¹³. На це вказує, перш за все, примітивніша система кріплення фігурок на таманській прикрасі: кожна з них виготовлена окремо, майже як кругла скульптура і підтримується на звороті вертикальним стрижнем, який у свою чергу прикрашений квітами і маковими головками. Динаміка рухів тварин, їх пози більш застигли. Скоріш за все, таманська пектораль виготовлена майстром ще на початку творчої діяльності. З часом торевт удосконалив свою майстерність, глибше познайомився з навколишнім середовищем, вивчив звички та анатомію тварин і людей, у зв'язку з чим його вироби стали більш витонченими і життєвими. Високий художній рівень пекторалі з Товстої Могили свідчить про те, що вона була зроблена талановитим майстром уже в зрілому віці, коли він досконало освоїв мистецтво торевтики.

У цей час Боспорське царство знаходилося на етапі свого найвищого економічного і культурного розвитку¹⁴. При владі стояла негрецька династія Спартоکیدів, щодо етнічного походження яких існують різні гіпотези (фракійці, греки, греко-скіфи, скіфо-сіндомеоти, представники місцевої знаті та ін.)¹⁵. Уже за ранніх Спартоکیدів (Сатира I і Левкона I) почалося територіальне розширення держави¹⁶. Були приєднані незалежні грецькі поліси, Сіндіка, а також багато земель, населених місцевими племенами.

Велика кількість різноманітних і водночас однакових за сюжетом і технікою виготовлення предметів розкоші, що походять з боспорських майстерень, безсумнівно, вказує на те, що між Скіфією й Боспором в цей час існували найтісніші і в основному мирні контакти. Боспор досяг значних успіхів у своєму розвитку завдяки широкій торгівлі хлібом, продуктами скотарства і рибою¹⁷. Економічний розквіт, розшарування боспорського суспільства на різні соціальні групи, велика роль варварської еліти при царсь-

1

2

Рис. 2. Монети із зображенням Сатира (1) і Атея (2).

кому дворі сприяли організації майстерень, в яких виготовлялись різні прикраси, золоті та срібні речі. Предмети розкоші завозились і з Афін, але, певно, цього було замало, щоб задовольнити всі потреби¹⁸. Тому боспорські царі запрошують до Пантікапея найкращих тореутів з Аттики, а можливо, і Фракії. Таким чином, на Боспорі вперше складається така ситуація, коли починається масове виробництво найрізноманітніших виробів із золота, срібла, бронзи, які в основному йдуть на потреби скіфської, боспорської і сіндо-метотської еліти.

Знаходження в жіночій могилі з Великої Близниці 28 аттичних теракотових статуєток, виготовлених в Афінах, які призначались для проведення спеціального ритуалу, дозволило більш-менш точно визначити, що похована за життя була жрицею. Відносно ж культу висловлені різні думки: Деметри і елевсінських божеств¹⁹, Афродіти²⁰, хтонічного Діоніса²¹. Однак знахідка свідчить не лише про синкретизм грецької релігії і давніх автохтонних традицій, зокрема діонісійської течії і місцевого аграрного культу великої богині, як вважає П. Александреску, але й елевсінських таїнств. Звичайно, золотий калаф жриці, прикрашений рельєфними фігурками менад і сатирів, може безпосередньо вказувати на діонісійський характер культу. Пряме відношення до нього мають і зображення тварин на пекторалі — вівці та кози, а також намисто з амулетами.

Ще глибше торкнутися цього питання дозволяють пантікапейські монети часів перших Спартокідів. До правління Сатира I належить введення нової символіки на монетах (голова барана, коня, фігура лева і, найцікавіше, голова бородатого Сатира), яка продовжувалась і в карбуванні інших Спартокідів²² (рис. 2, 1). На ці монети звертав увагу ще М. І. Ростовцев, вбачаючи в зображенні Сатира фракійське божество виробничих сил природи, яке було дуже близьке до Діоніса²³. В наш час прийнята точка зору А. М. Зографа. Він вважав, що введення голови цього божества в типологію пантікапейських монет збігається з кінцем правління Сатира I, який привів Боспор до розквіту. Тому цей тип, на думку А. М. Зографа, міг бути справжньою емблемою правителя, а не міста, і в ньому слід вбачати образ супутника Діоніса — сатира²⁴. Взагалі вражає те, що серед монет з античних міст Причорномор'я лише на пантікапейських монетах IV ст. до н. е. показано майже всіх тварин і міфологічних звіро- або птахоподібних істот, зображення яких водночас прикрашали безліч золотих предметів, що знайдені в боспорських і скіфських курганах.

Цілком можливо, що саме при Сатирі I набув сили діонісійський культ, до складу якого входили культу взаємозв'язаних з ним Сатира I і Пана. Символіка пантікапейських монет якраз вказує на надзвичайне значення такого синкретичного культу в державній політиці та ідеології Спартокідів. Постійне зображення на монетах саме голови Сатира може свідчити, що цар з таким же ім'ям, при якому розпочалися інтенсивні відносини з Афінами, ввів на

Боспорі державний культ Діоніса з проведенням навесні Великих Діонісій і Антестерій. Початком IV ст. до н. е. датується монументальна мармурова статуя Діоніса, яка була спеціально привезена в Пантікапеї з Афин²⁵. Святилище бога в цей час знаходилося у південній частині міста²⁶. Можливо, в Пантікапеї, як і в Афінах, влаштовувались пишні процесії на честь Діоніса і розігрувався священний шлюб бога з дружиною басилевса, а жрець-басилевс (архонт) виступав у його ролі²⁷. Саме до такого ритуалу могли бути виготовлені прикраси таманської цариці-жриці, наприкінці правління Сатира I чи на початку панування Левкона I. Ця жриця, певно, належала до царського роду.

405 р. в афінському театрі вперше була поставлена трагедія Евріпіда «Вакханки», в основу якої покладено міф про Діоніса. Автор відкрито уславлював бога, якого вшановували майже всі народи. «Всі варвари вже вшановують його»²⁸. Можливо, що Сатир I відвідав Афіни і бачив цю виставу, яка мала на нього великий вплив. Адже у своєму місті афіняни встановили стелу із зображенням боспорського царя, як подяку за торгівлю хлібом. Неодноразово в Афіни їздили не тільки торговці, але й послы, представники царського двору²⁹. «Вакханки» могли бути поставлені і в пантікапейському театрі.

Афінські купці довозили на Боспор величезну кількість червонофігурного посуду, серед якого чимало і з рельєфними позолоченими зображеннями³⁰. На більшості з них показано елевсінські і діонісійські таїнства, де був присутній і Діоніс. Навіть на відомій вазі з Пантікапея початку IV ст. до н. е., з відтворенням фідієвської скульптурної групи Посейдона і Афіни, вазописець зобразив Діоніса в накинутій на груди козячій чи овечій шкурі разом з ними, хоч бог не був показаний скульптором на західному фронтоні Парфенону³¹ (рис. 3). Складається враження, що цей вазопис був спрямований на пропагування аттичних містеріальних культів на Боспорі.

При розгляді головної сцени на пекторалі з Товстої Могили неодноразово підкреслювалась незвичність показу для скіфського способу життя не тільки напівоголених чоловіків, але й того дійства, яким вони займаються, сидячи один навпроти одного. «Лише культовим характером сцени на пекторалі можна пояснити оголеність основних її персонажів. О. Н. Шварц, В. К. Мальберг, Н. О. Онайко переконливо довели, що оголеність була зовсім не характерною для естетики речей із північнопричорноморських пам'яток», — кон-

Рис. 3. Діоніс, Афіна і Посейдон (деталь розпису пантікапейської вазы).

статує Б. М.Мозолевський³². Д. С. Раєвський також не знайшов конкретного визначення цих персонажів, бо свідчень давніх авторів, що якимось перекликаються із змістом цієї сцени, дійсно немає³³. Водночас не можна і так беззастережно вважати, що в руках двох чоловіків знаходиться овече хутро, з якого вони шиють якусь коротеньку «куртку». Його зображення порівняно з вівцями, що стоять поруч і на яких вовна досить реалістично показана кільцями, вказує, що перед нами може бути шкура і якоїсь іншої тварини. Якщо ж вона й овеча, то вже має спеціальну обробку.

Чоловіки скоріш за все не шиють, — адже шкура була знята з тварини з одним поздовжнім розрізом на животі, з відрізаною головою і задньою частиною, — і там, де знаходяться їх руки, зашивати нібито нічого. До того ж розташування їх пальців на хутрі не відповідає процесу шиття. Можливо, вони куйовдять вовну або прилаштовують мотузочки для того, щоб її можна було прикріпити на спину чи груди. Порівняльні виміри «сорочки» і тулубів чоловіків показують, що за довжиною вона мала ледь прикривати штани, а її рукава вузькі і короткі. Посередині і, певно, з лицьового боку шкура була розрізана. Хоч за розмірами «сорочка» підходить для кожного з чоловіків, але це ще не значить, що один з них мав її обов'язково одягати. В ритуальній процесії її можна було перекинути через плече, накинути на плечі, а то й повісити на статую бога (рис. 4).

Серед багатьох божеств, яким поклонялись різні за своїм етнічним походженням народності, є один культ, де завжди застосовувались без будь-якої таємничості шкура вівці, кози, оленя, бика чи пантери і обов'язковим було оголення хоча б верхньої частини тіла. Саме в діонісійських містеріях учасники одягали чи вішали на себе хутра цих тварин, прикрашали статуї Діоніса та його постійних супутників — сатирів, пана, силенів, що наділялись атрибутами тварин, — довгою шерстю, козячими або кінськими хвостами, в обря-

Рис. 4. Зображення менад у шкурах тварин на розписних вазах V – IV ст. до н. е. (1, 2), ритуальна сцена біля статуї Діоніса (розпис на стемності V ст. до н. е. (3).

Рис. 5. Діоніс (деталь розпису аттичної червонофігурної амфори кінця VI ст. до н. е. (1), Сатир і Менада (деталь розпису червонофігурної пеліки 430 – 420 рр. до н. е. (2).

дах і на сцені виступали у волохатому вбранні³⁴. На червонофігурних посудинах V – IV ст. до н. е. сатири і Діоніс нерідко зображувались з хутрами перелічених тварин на грудях, спині або накинутими на плечі (рис. 5). В Афінах стояла статуя оголеного Пана з шкурою на плечах³⁵. Афінські вазописці також показували культові сцени, де Діоніса у вигляді маски, прив'язаної до дерева чи стовпа, вбирали у різний одяг, прикрашали вінками й приносили дарунки³⁶ (рис. 4, 3). Цей ритуал зберігався і в культі Діоніса-Сабазія, про що свідчать рельєфні зображення на кам'яних вотивних плитках з Фракії³⁷.

Міфологічні мандрівки Діоніса по різних країнах (Єгипет, Сирія, Фракія, Фрігія, Лідія, Персія, Еллада)³⁸ наклали на його культ і образ складні синкретичні риси, що зробило бога близьким не тільки грекам, але й багатьом іншим народам. Розмаїття відтінків діонісійського культу, зооморфне минуле Діоніса, його перетворення з однієї тварини в іншу, уявлення про нього як про коня, козла, оленя, бика, лева чи пантеру і, насамперед, як про вмираючого і воскресаючого бога, могли бути близькі і всім тим племенам, які були тісно зв'язані з Боспором. Культ Діоніса набрав сили при Спартокідах ще й тому, що вони мали спорідненість з фракійцями, звідкіля походили Орфей і Діоніс³⁹.

Виходячи з такого розуміння всієї історико-культурної ситуації, що склалася на Боспорі, коли було зроблено пектораль з Товстої Могили і поховано її власника, ми допускаємо, що в центральному зображенні треба вбачати двох правителів — боспорського і скіфського — перед проведенням в Пантікапеї Великих Діонісій і містеріальних таїнств⁴⁰, які б мали скріпити мирну угоду. Їх високий соціальний ранг підкреслюється не лише розташуванням в центрі такого унікального і дорогого предмета, як пектораль, але й горитями із золотими обкладками і рельєфним зображенням на них. Царі перед святом, можливо, домовляються, що не будуть втручатися у справи один одного, а якщо потрібно, то допомагатимуть у військових операціях. На перший погляд, нібито побутові сцени верхнього ярусу можна вважати як скіфськими, так і боспоро-сіндо-скіфськими. Однак найголовніша риса суто життя номадів — доїння кобилиць, тобто основа основ побуту скіфів, що так добре описана Геродотом і пізнішими авторами⁴¹, як не дивно, на пекторалі не показана. Імовірно, що боспорці не перейняли у скіфів доїння кобилиць і виготовлення напоїв з цього молока⁴².

Спартокіди могли розпочати завойовницьку політику з метою розширення

кордонів своєї держави за рахунок території, яка була зайнята місцевим населенням за умови, що скіфські правителі не заважатимуть їм в цій діяльності. Таку експансійну політику щодо інших боспорських полісів розпочав ще Сатир I наприкінці V ст. до н. е., а продовжив його син Левкон I, який управляв Боспором майже сорок років⁴³. Саме цей правитель, який іменувався різними титулами (архонт, цар, династ, тиран), підкорив багато племен, в тому числі і східнокримських скіфів⁴⁴. У боспорських написах він називався «архонтом Боспору і Феодосії, царем сіндів, торевтів, дандареїв і псессів»⁴⁵. У першій половині IV ст. до н. е. за своєю територією Боспор був уже найбільшим (після сицилійської держави Діонісія) царством у грецькому світі⁴⁶. Із свідчень Поліена відомо, що Левкон I уклав мирний договір зі скіфами на початку свого правління і ті допомагали йому підкорити Феодосію⁴⁷.

Загальновідомо, що з кінця V ст. до 339 р. до н. е. у Скіфії правив Атея, імовірно, зі своїми співправителями — братами і синами, які володіли окремими басілеями⁴⁸. Політика Атея теж була скерована на зміцнення і територіальне розширення свого царства⁴⁹, а завойовницькі інтереси спрямовані в західному напрямку від Боспорської і Скіфської держави. Отже, Атею також важливо було забезпечити мир на східних кордонах, щоб мати *carte blanche* для влаштування своїх внутрішніх справ і підготовки експансії в західні землі⁵⁰. Саме за царювання Атея і його співправителів скіфська еліта «озолотилась» за рахунок боспорських виробів. У багатьох випадках сюжети на них були направлені на елінізацію скіфської аристократії, що, певно, входило в ідеологічні наміри боспорців. При цьому можна також припустити, що царі найбільших у Східній Європі держав (Македонія, Фракія, Скіфія, Боспор) були особисто знайомі, а, можливо, мали і родинно-дружні відносини, які, зрозуміло, час від часу порушувались.

Військово-полічну рівність двох чоловіків на пекторалі майстер підкреслив ідентичністю одягу і зброї. Проте стрічка на голові одного з них, судячи за товщиною і поздовжніми смугами, вовняна, може вказувати на те, що він уже пройшов містеріальне посвячення. Його елінізована зачіска, детально прорисоване обличчя з трохи кривуватим носом, мішками під очима та зморшкуватим лобом, можливо, передають до деякої міри портретну схожість з Левконом I⁵¹. Цей правитель був, імовірно, старшим за Атея, який прожив більше 90 років і загинув на вісім-десять років пізніше. Про те, що Левкон I теж прожив довго, свідчать дані про його онуку Акію, котра вийшла заміж ще за його життя, а також зображення його трьох бородатих синів у зрілому віці на рельєфі з афінським декретом, виданим одразу після смерті батька⁵².

Другим великим царем, якого можна було показати поряд з боспорським за одним заняттям, що не принижувало його гідності, був скіфський, можливо, навіть Атея. На це вказує до деякої міри схожість з ним на монеті, де цар зображений у такому ж одязі з подібним горитом (рис. 2, 2). Дещо видовжене бородате обличчя з високим лобом, прямим носом і глибоко посадженими очима, довгою зачіскою з коком на лобі і укороченим тулубом споріднюють цей образ з чоловіком на пекторалі, хоча тут він молодший⁵³. Варто звернути увагу на тип зачіски з коком. Ця її своєрідна риса була притаманна не для всіх зображень скіфів. Подібна зачіска спостерігається у скіфів на вазі та інших виробках з Куль-Оби, на золотих бляшках з сидячою богинею перед дзеркалом, на ритоні з кургану Солоха. Можливо, в ній варто вбачати якісь соціальні, етноплеменні, родові чи, швидше, ритуально-культурні ознаки⁵⁴.

У кожному випадку при дворах монархів були свої звичаї і особливості у відправленні культу Діоніса. Проте стрічка, овчина чи інша шкура, вино і жертвоприношення відігравали в них головну роль. Відоме посвячення Піфагора у таїнства хтонічного Діоніса: «Вдень він був розпростертий на морському березі, а вночі — на річковому, маючи на голові пов'язки з вовни чорного барана. А в так звану Ідейську печеру він зайшов у чорній овчині і провів там встановлені тричі дев'ять днів»⁵⁵. Взагалі вовна у будь-якому стані

і вигляді була одним з невід'ємних атрибутів діонісійського культу, застосовувалась в ньому і зброя⁵⁶.

При царських дворах під час свят набули поширення бенкети, на яких виконувались: символічні ритуали і танці зі зброєю, роздача дарунків; вирішувались і державні справи, укладались династійні шлюби. Боспорські царі і аристократія за допомогою релігійних ритуалів залучали на свій бік варварських вождів і їх оточення. Поширення серед елітарного жіноцтва Скіфії головних уборів із зображенням менад, подібних до таманської з Великої Близниці, теж було пов'язано з пропагуванням в їх середовищі діонісійського культу⁵⁷.

Про те, що власник пекторалі мав якесь відношення до нього, вказують і інші речі з його поховання. Їх, певно, було б більше, якби не пограбування. Привертає увагу зображення на його парадному мечі, який швидко символізував владу, ніж входить до спорядження воїна, як і булава⁵⁸. На окутті руків'я меча показано сидячого Пана із заячим ціпком в оточенні двох козлів. Є. В. Черненко проаналізував образ цього супутника Діоніса в античному мистецтві і вказав на його унікальність на території Північного Причорномор'я⁵⁹. Як і сатир, Пан — міксантропоморфне, волохате, козлоноге божество стад, полів і лісів, у класичний час — помічник в битвах, а в орфічній філософії — всеоб'єднуючий, подібно до Діоніса, бог⁶⁰.

Ціпком можливо, що таке окуття із зображенням Пана було подароване скіфському царю одночасно з пектораллю, бо воно за своїми стилістичними ознаками і художнім рівнем відрізняється від зображень на піхвах цього ж меча⁶¹. Б. М. Мозолевський має рацію в тому, що окуття могло бути виготовлене в Афінах⁶². Левкон I отримував багато дарунків від афінських правителів за хліб, який безперерійно постачався з Боспору в Аттику⁶³. В свою чергу боспорським царям доводилось нерідко відкуповуватись від сусідніх царів дорогими дарунками⁶⁴.

В кургані Товста Могила були знайдені також інші речі, які можна зв'язати з діонісіємством: круглі оздобі із зображенням, можливо, голови юного Діоніса зі стрічкою на лобі; бляшки з рогатим грифоном з бичачою чи баранячою головою; підвіски з менадою на пантері чи грифоні⁶⁵. Мініатюрний, спеціально виготовлений посуд для вина в похованні дитини мав ритуальне призначення. Оскільки дитина відіграла значну роль в діонісійських таїнствах, можливо, вона теж мала якесь відношення до них. Автор розкопок Товстої Могили відзначає, що такого типу поховання є поки що єдиним у Скіфії⁶⁶.

Судячи з усього, діонісійська релігія в різних аспектах знайшла глибокий відгук у всіх сферах життя боспорців, які намагались поширити її серед сусідніх народів. Як і в Аттиці, Діоніс пов'язувався з елевсінськими містеріями та культом Аполлона. Через ці таїнства людина бачила себе духовно з'єднаною з богом, уявляла себе божеством⁶⁷. Саме така релігія могла спровокувати Сатира I вважати себе подібним до однойменного супутника Діоніса і карбувати його образи на монетах. Нічого не відомо про те, чи було його та Левкона I проголошено богами. Проте Перісада I — онука Сатира I (сина Левкона I) боспорці визнали богом⁶⁸. Левкон продовжував політику свого батька як у відношенні звеличення держави, так і ще більшого розширення діонісійського культу, що не виключає того, що він теж співставляв себе з божеством, як і Котіс I у Фракії з сином Аполлона. Саме такий синкретичний культ, в який можна було вписати і вірування етнічних племен, став найвигіднішим у державній політиці Спартокідів для зближення зі скіфською і сіндською аристократією.

Найвищого рівня елінізації зазнало скіфське царство за Атея, що в свою чергу вказує на те, що він сам доброзичливо ставився до елінської культури і не забороняв користуватися речами та прикрасами навіть з чисто грецькими сюжетами⁶⁹. Багато наведених Б. М. Мозолевським даних свідчать про те, що власник пекторалі належав до найвищих верств суспільства, «кількість покладених з небжчиком коней і абсолютна вага витраченого на його поховання золота (не враховуючи пограбованого! — М. Р.) виділяють Товсту Могилу серед рівнозначних пам'яток, а масштаб людських жертвоприношень

ставити її в один ряд з найвизначнішими пам'ятками Скіфії, що належали її верховним царям... Щонайбільше тут може йтися про поховання одного з найвидатніших і, можливо, найвпливовіших діячів Скіфії IV ст. до н. е., конкретний характер діяльності якого, як і саме ім'я, залишиться, імовірно, на завжди невідомим»⁷⁰.

Тут доречно сказати, що, якщо в Товстій Могили було поховано Атея або його найближчого співправителя, які загинули в боротьбі з Філіппом у 339 р. до н. е., то поразка царя, його смерть і загибель багатьох скіфів, яких він повів на війну в далекий край, їх довге перевезення (у всякому разі хоч царів), виснаження населення війнами, могли зняти ореол слави з небіжчика. Його поховали з усією можливою розкішшю, проте насипати високий курган над його могилою у скіфів не було змоги або й бажання.

Запропонована гіпотеза щодо інтерпретації основного сюжету, зрозуміло, не претендує на остаточне вирішення цього питання. Але якщо на пекторалі дійсно зображено двох правителів, один з яких уже прийняв посвячення, а другий готується до цього і цим актом вони скріплюють свою дружбу і мирні взаємовідносини між двома державами, то і всі інші сцени на пекторалі можна пов'язати з діонісійством. У такому випадку методика структурної інтерпретації Д. С. Раєвського має великий сенс і допоможе несуперечливо поєднати весь сюжет із синкретичним культом Діоніса і загальною політикою двох династій, як володарів царств, проте це вже тема окремої роботи. Вся композиція пекторалі універсальна, глибоко синкретична і її треба вивчати в синтезі з боспорською культурою IV ст. до н. е.

Примітки

¹ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 213—226; Мачинский Д. А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии// Культура Востока. Древность и раннее средневековье.— 1978.— С. 130 та наст.; Раевский Д. С. Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы)// ВДИ.— 1978.— №3.— 115—134; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— С. 181—203; Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 72.

² Renate Rolle. Naar- und Bartracht der Skythen// Gold der Steppe Arhæologie der Ukraine.— Schleswig, 1991.— S. 115—119.— Abb. 2, 1—2.

³ Іллінська В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я// Археологія.— 1976.— №20.— С. 32.

⁴ Манцевич А. П. Изображение «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи// Archeologia.— 1975.— XXVI.— С. 14; Манцевич А. П. Золотой нагрудник из Толстой Могилы// Thracia. V. Problemes ethno-cultures de la Thrace Antique.— Serdicae, 1980.— С. 105.

⁵ Шрамко Б. А. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла// Вестник Харьковского университета.— 1983.— №238.— С. 123.

⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії// Археологія.— 1972.— № 5.— С. 77.

⁷ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 219, 225, 226.

⁸ Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 144—146.

⁹ Раевский Д. С. Модель...— С. 187—200.

¹⁰ Там же.— С. 196, 200.

¹¹ Лелеков Л. А., Раевский Д. С. Инокультурный миф в греческой изобразительной традиции// Жизнь мифа в античности. Матер. науч. конф.— М., 1985.— Вып. XVIII.— Часть 1.— С. 223.

¹² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— М., 1925.— С. 371 та наст.; Грач Н. Л. Терраконовые статуэтки из кургана Большая Близница// САИ.— 1974.— Вып. Г—11.— С. 36, 37.

¹³ Б. М. Мозолевський датує її першою чвертю або рубезем першої і другої чверті IV ст. до н. е., а курган серединою — початком третьої чверті цього століття (Див.: Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 213—217, 229); А. Ю. Алексеев датує його в межах 350/340—320 рр. (Див.: Алексеев А. Ю. Хронография Скифии второй половины IV в. до н. э.// Археологический сборник.— 1987.— №28.— С. 41 та наст.).

¹⁴ Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья// АГСП.— 1955.— С. 102, 103; Желебов С. А. Экономическое развитие Боспорского государства// Северное Причерноморье.— М., 1953.— С. 129; Шелов Д. Б. История античных государств Северного Причерноморья// Археология СССР.— М., 1984.— С. 13, 14; Шелов-Коведяев Ф. В. История

Боспора в VI – IV вв. до н. э.// Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1985.— С. 82 – 170.

¹⁵ *Ми приймаємо точку зору Ю. Г. Виноградова та Ф. В. Шелова-Коведяєва, що Спарток (засновник династії) мав фракійське походження (Див.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье// Античная Греция.— М., 1983.— С. 418; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 83).*

¹⁶ *За різними даними правління Сатира I відноситься до 403 – 389/390 рр., а його сина Левкона I до 389/390 – 349/351 рр. до н. е. (Див.: Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 89; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху// Эллинизм.— М., 1990.— С. 286).*

¹⁷ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 140.*

¹⁸ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.-Л., 1949.— С. 118 – 131.*

¹⁹ *Передольская А. А. Терракоты из кургана Большая Близица и гомеровский гимн Деметре// ТГЭ.— 1962.— Т. 7.— С. 46 – 91.*

²⁰ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 214.*

²¹ *Alexandrescu P. Le Symbolisme funeraire dans une tombe de la peninsula de Taman// Studii Clasice.— 1966.— VIII.— P. 75 та наст.*

²² *Зограф А. Н. Античные монеты// МИА.— 1951.— №16.— Табл. XI.— С. 171; Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI – II вв. до н. э.— М., 1956.— С. 97, сл.; Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 29, 30.*

²³ *Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России.— М., 1918.— С. 117.*

²⁴ *Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 170, 171.*

²⁵ *Соколов Г. И. Северное Причерноморье.— Л., 1973.— №16.*

²⁶ *Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 161.*

²⁷ *Aristot. Rep.— Athen. III, 3.*

²⁸ *Eurip. Vascch.— 482.*

²⁹ *IG, II², 212.*

³⁰ *Paul E. Antike keramik.— Leipzig, 1982.— Taf. 26, 27; Schefold K. Die Kertscher Vasen.— В., Wilmersdorf, 1930.— Taf. 81, 90, 397, 414, 474, 529 і т. д.*

³¹ *Толстой Л., Кондаков Н. Классические древности Южной России.— Спб., 1889.— Вып. 1.— Рис. 108.*

³² *Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 224.*

³³ *Раевский Д. С. Модель...— С. 196, 197.*

³⁴ *Eurip. Vascch.— 618; 920 – 923; Мифы народов мира.— М., 1982.— Т. 11.— С. 415, 416, 434, 435.*

³⁵ *Reinach S. Repertoire de la Statua ire grecque et romaine.— Paris, 1897.— Vol. I.— P. 69.*

³⁶ *Финогенова С. И. Миф о Дионисе (по вазовым рисункам VI – V вв. до н. э.)// Жизнь мифа в античности.— М., 1988.— Ч. 1.— С. 126 – 139.*

³⁷ *Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре// ИАК.— 1913.— №49.— Рис. 5, 5; Мозолевський Б. М. Товста Могила.— Рис. 137; (автори помилково пов'язують зображення ритуалу з Мітрою).*

³⁸ *Apollod.— III, 5, 1; Eurip. Vascch.— 10 – 20.*

³⁹ *Фол. А. Указ. соч.— С. 59 та наст., 243 та наст.*

⁴⁰ *Саме на весняні Діонісії приходили в місто мешканці всіх околиць і запрошувались іноземці.*

⁴¹ *Herod. IV, 2; Sc.— P. 371.*

⁴² *До речі, у синдо-меотів, як і у боспорських греків, в скотарстві головне значення мало розведення короткорогих корів, овець, кіз і коней. Велика роль у чабануванні належала собаці. (Див.: Анфимов Н. В. Сельское хозяйство у синдов// История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 10, 11).*

⁴³ *Зазначимо, що в цей же час фракійські династії розпочали розширення Одриської держави.*

⁴⁴ *Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 408; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 124 – 136.*

⁴⁵ *КБН, 6, 1037, 1038.*

⁴⁶ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 139.*

⁴⁷ *Там же.— С. 135.*

⁴⁸ *Алексеев А. Ю. Указ. соч.— С. 38 – 41.*

⁴⁹ *Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 40; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Общий очерк Скифии// Археология Украинской ССР.— К., 1986.— С. 53.*

⁵⁰ *Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.— С. 147.*

⁵¹ Виникнення портретної пластики в грецькому мистецтві відноситься до початку V ст. до н. е. (Див.: Вальдгауэр О. Ф. Этюды по истории античного портрета// Ежегодник российского института изобразительных искусств.— 1922.— Ч. 1.— С. 4).

⁵² Фармаковский Б. В. Боспорські Спартокіди в атенському різьбярстві// Ювілейн. збірник на пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 1133 та наст.; IG, I, 212; КВН, 1037; Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 286.— Прим. 104, 106.

⁵³ В. О. Анохін датує ці монети 364–345 рр. до н. е. (Див.: Анохин В. А. Монеты скифского царя Атея// Нумизматика и сфрагистика.— 1965.— Вып. 2.— С. 3–40; Анохин В. А. Еще о монетах Атея// Скифские древности.— К., 1973.— С. 24, 25).

⁵⁴ Цікаво, що на лобі Сатира на пантікапейських монетах ставилась шишка пінії, яка згодом була замінена коком з волосся. (Див.: Анохин В. А. Монеты...— Табл.3, 4).

⁵⁵ *Porphyr Vit. Ryth.*— 17.

⁵⁶ *Clement. Alex. Protr.*— 2–18; Лосев Ф. А. Античная мифология.— М., 1956.— С. 166; Євріпід описав бога і як визначного воїна (Див.: *Eurip. Vass.*— 300–310).

⁵⁷ Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила// Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 47–51.

⁵⁸ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 178.

⁵⁹ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы// Скифский мир.— 1975.— С. 158. Окрім його аналогій, можна навести ще майже ідентичне зображення Пана на червонофігурній посудині першої половини IV ст. до н. е. з Пантікапея (див.: Paul E. Op. cit.— Taf. 27).

⁶⁰ Нутп. Огр.— XI; Мифы народов мира.— Т. 2.— С. 279, 280. На Боспорі теж, певно, було запроваджено його культ. М. М. Кобиліна навела ряд даних, які свідчать про те, що протягом кількох століть Пан шанувався боспорцями (Див.: Кобылина М. М. Пан на надгробной плите из Фанагории// СА.— 1973.— №3.— С. 174–182). Цікаво, що фігурка Пана зображена і на поховальній стелі юнака з Фанагорії, за головою якого підвішений горит.

⁶¹ Черненко Е. В. Указ. соч.— С. 163.

⁶² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 179.

⁶³ *Demosph. Orat.*— Sc.— P. 364–366; IG, II², 212.

⁶⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 60.

⁶⁵ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 38.— Рис. 22, 1, 2; 134.

⁶⁶ Там же.— С. 110–112. На головних уборах з Великої Близниці зображено Діоніса-дитину з дзеркалом чи тимпаном і менаду, яка сидить на грифоні.

⁶⁷ Лосев Ф. А. Античная мифология.— С. 144 сл.

⁶⁸ *Strabo.*— VII, 4, 4.

⁶⁹ Про це свідчать і зображення на монетах Атея.

⁷⁰ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 230.

М. В. Русяева

ОСНОВНОЙ СЮЖЕТ НА ПЕКТОРАЛИ ИЗ ТОЛСТОЙ МОГИЛЫ

В статье дается новая интерпретация двух центральных мужских фигур на золотой пекторали из Толстой Могилы. Рассмотрены разнообразные точки зрения ученых относительно их семантического значения. Приводятся доказательства их связи с дионисийским культом на Боспоре. Сравнительно-стилистический анализ двух персонажей, сопоставление пекторалей из Большой Близницы и Толстой Могилы, широкое применение шкуры в дионисийских ритуалах, существование тесных контактов между боспорскими царями и Скифией в 1-й половине IV в. до н. э. и ряд других данных позволяют считать, что на пекторали из кургана Толстая Могила изображены два царя: боспорский и скифский — возможно, Левкон I и Атея или его соправитель перед посвящением последнего в дионисийские таинства.

М. В. Русяева

THE MAIN SUBJECT OF THE SCENE ON THE PECTORAL FROM THE TOLSTAYA MOGIŁA («THICK GRAVE») BURIAL MOUND

The article presents the new interpretation of two central male figures on the gold pectoral from the Tolstaya Mogila (Thick Grave) burial mound. Expositions of various scholars

concerning their semantic meaning are considered. Evidence is furnished to demonstrate their connection to the Dionysus cult on Bosphorus. The comparative stylistic analysis of the characters, the comparison of pectorals from the Bolshaya Bliznitsa and Tolstaya Mogila burial mounds, wide use of skin in Dionysus rituals, close contacts existed between Bosphorus kings and Scythia in the I half of the IV century B.C.— these and some other data enable us to consider the two kings depicted on the pectoral from the Tolstaya Mogila burial mound to be the Bosphorus king and the Scythian king — maybe, Levkon I and Athey or his co-ruler before initiating the latter to the Dionysus sacraments.

Одержано 12.08.91

ПРИРОДНО — ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ ЗАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ Р. ТЕТЕРІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ

А. П. Томашевський

У статті аналізується система заселення басейну р. Тетерів у слов'яно-руський час, простежується динаміка і особливості розселення на різних рівнях і етапах. Досліджується взаємозв'язок умов екологічного середовища розвитку господарських форм і системи заселення мешканців регіону.

Метою даної роботи є спроба виявити і простежити закономірності та особливості слов'яно-руського заселення басейну р. Тетерів. Історико-археологічна характеристика басейну Тетерева і його географічні особливості дозволяють розглядати цей регіон як еталонний для дослідження всієї Східної Волини. Зауважимо, що пропонований аналіз не претендує на вичерпність, зважаючи хоч би на різні ступінь і характер дослідженості мікрорегіонів і окремих пам'яток. Проте нам здається, що вже на сучасному рівні джерелознавчої бази і методичної розробки пропонованої проблематики можливо окреслити основні риси в розвитку як системи заселення, так і її окремих чинників.

Застосування комплексного підходу та мікрорегіональні методики відкривають перспективи в дослідженні зв'язків між системою заселення, демографічним потенціалом, розвитком природного середовища та господарським освоєнням території в їх динаміці. Басейн Верхнього та Середнього Тетерева як еталон обрано не випадково, це зумовлено деякими важливими обставинами, а саме:

1) високим ступенем археологічної та географічної дослідженості регіону, наявність 100 пам'яток (статистична коректність);

2) наявністю незаперечної етнокультурної традиції слов'янського населення з VI до середини XIII ст. н. е.;

3) відсутністю на сьогодні визначеного попереднього населення на цій території у першій половині I тис. н. е.;

4) контрастністю, мозаїчністю та типовістю природних умов регіону;

5) слабким впливом зовнішньополітичних обставин на населення даної території в обумовлений час;

б) можливістю комплексно дослідити басейн ріки, який може розцінюватися як племінна територія¹, що входила до складу древлянського племінного союзу, а потім до складу Київської землі давньоруського періоду.

Аналіз охоплює період (VI—XIII ст.), що підрозділяється на декілька

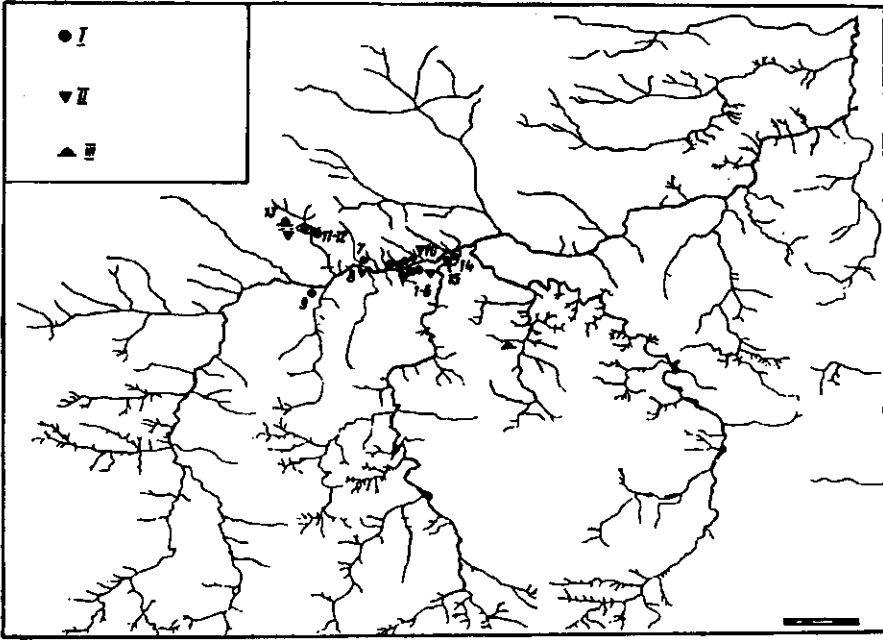

Рис. 1. Карта пам'яток басейну Верхнього і Середнього Тетерева у VI – VII ст. н. е.
Умовні позначення: I — поселення, II — безкурганні могильники, III — курганний мо-
гильник.

1 – 6 — Корчак, 7 — Дениші I, 8 — Вили (Коша), 9 — Фрисарка, 10 — Катеринівка, 11 —
Ульянівка I, 12 — Ульянівка II, 13 — Буда Шиєцька (поселення та могильник), 14 — Вили
(Гнилоп'ять), 15 — Тетерівка (поселення та могильник), 16 — Корчівка I, 17 — Корчівка II.

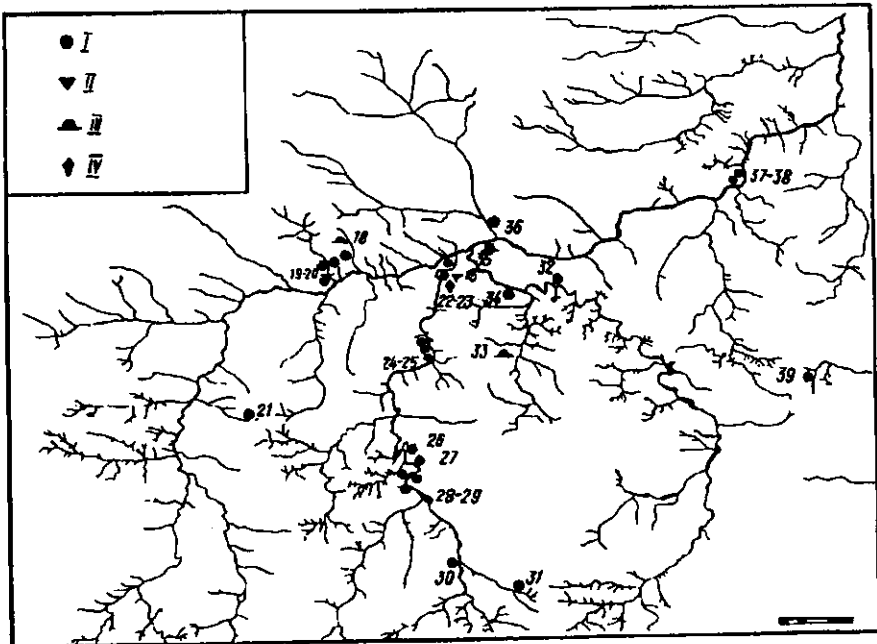

Рис. 2. Карта пам'яток VIII – IX ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення, II — безкурганні могильники, III — курганні могиль-
ники, IV — святилище.

18 — Дениші II, 19 – 20 — Буки I і II, 21 — Городище (Чуднівськ), 22 – 23 — Шумськ (по-
селення, святилище та могильник), 24 – 25 — Троянів I і II, 26 — Слободище (4 поселення),
27 — Швайківка, 28 — Райки (ур. Лука), 29 — Райки (шар городища), 30 — Бердичів, 31 —
Семенівка (2 поселення), 32 — Скоморохи-Піски, 33 — Янківці, 34 — Праяїв, 35 — Заречани,
36 — Житомир, Замкова Гора, 37 – 38 — Коростишів I і II, 39 — Яроповичі (городище).

періодів: Празько-Корчакський (ПКК), Луки-Райковецький (КЛР) та Давньоруський (по століттях). Загальна площа досліджуваного регіону — 7880 км².

У дослідженні використовується багатоваріантне різномасштабне картографування, процентно-статистичне порівняння, елементи географічно-економічного моделювання.

Звернемося до розгляду територіального аспекту в дослідженні системи заселення. На першому етапі ПКК 12 пам'яток утворюють компактне скупчення вздовж обох берегів середнього Тетерева протягом 18 – 20 км (рис. 1). Лише декілька пам'яток (4) знаходяться на невеличкій притоці р. Бобрівці в 6 – 7 км від Тетерева, а ще 2 пам'ятки — в гирлі Гнилоп'яті. Середня відстань між пам'ятками становить 3 км, між угрупованнями — 6 (рис. 3)². Унікальною є ситуація на відомих поселеннях біля сс. Корчак і Тетерівка, досліджених І. П. Русановою,³ де відстані в середньому не перевищують 300 м.

У VIII – IX ст. на етапі КЛР картографовані пам'ятки (24) демонструють відмінну структуру заселення (рис. 2). Освоюється весь басейн Гнилоп'яті, нижня течія Гуйви, з'являються мешканці на Середньому Тетереві, нижній течії р. Кам'янки. Стабільно існує населення у пониззі Бобрівки та гирлі Гнилоп'яті. Зростає кількість поселень, збільшується у 64 рази, відносно корчакського етапу, розмір освоєного простору. Змінюється структура взаєморозміщення пам'яток. Виділяється декілька скупчень, які можна назвати гніздами. Серед них найбільш виразні р. Бобрівка-Тетерів, 3 на Гнилоп'яті-Райки, Троянів, Шумськ-Тетерівка. Середня відстань між поселеннями в скупченнях 2,3, між скупченнями та поодинокими пам'ятками — 7,5 км (рис. 3).

У X ст. картографічна картина знову суттєво змінюється. Значно зменшується кількість пам'яток (до 9), зникають скупчення, залишаються поодинокі пам'ятки, середня відстань між ними становить 14 км (рис. 3, 4). Зникає населення на Гнилоп'яті. На Верхньому та Середньому Тетереві залишається по одному поселенню, на р. Гуйві — два, з'являються поодинокі пам'ятки в басейні р. Мики. Зафіксовані перші городища.

Картографування пам'яток XI ст. засвідчує схожу з X ст. картину (рис. 4). Розріджена структура заселення зберігається. Середня відстань між пам'ятками (їх відомо 12) становить 14 км (рис. 3). На цьому етапі фіксується поява посадів і могильників біля деяких городищ. Розвивається заселення басейнів рр. Мики, Свинолужі, з'являються мешканці на р. Гуйві. В цілому за період X – XI ст. освоєна територія збільшується відносно останньої чверті I тис. н. е. у 1,2 рази.

Зменшення кількості населених пунктів і очевидне розрідження системи заселення очевидно відображає воєнно-політичну ситуацію середини X ст. та її наслідки, пов'язані із занепадом древлянської племінної суверенності внаслідок конфлікту з київським князівським столом. Структура заселення як така у цей період практично зникає. Можливо, що цей зовнішній фактор збігся у часі з дією внутрішніх рушійних сил, пов'язаних із господарськими зрушеннями.

Період XII – XIII ст. відзначений значними новаціями в системі заселення. Збільшується кількість населених пунктів (32), змінюється система їх розміщення (рис. 5). Виділяються окремі скупчення, в основі яких — городища з розвинутою «інфраструктурою» — посадом, кількома селищами, поховальними комплексами — це зародки майбутніх потенційних агломерацій. Змінюються відстані між населеними пунктами та їх угрупованнями. Так, між пам'ятками у скупченні відстані становлять в середньому 4, рідше 6 км, а між скупченнями — 12 км (рис. 3). Відновлюється

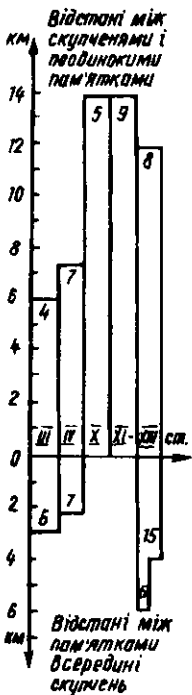

Рис. 3. Гістограма співвідношення середніх відстаней між пам'ятками за періодами (арабськими цифрами позначена кількість випадків спостереження).

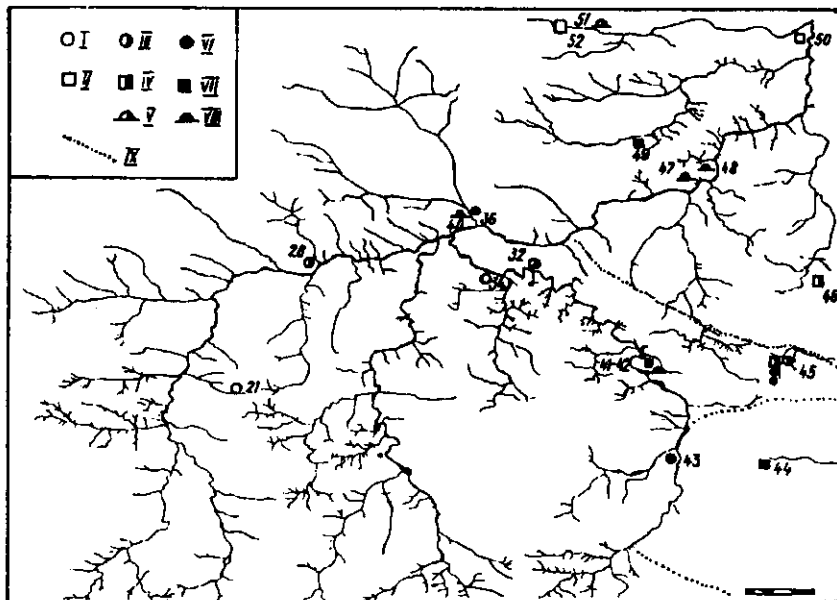

Рис. 4. Карта пам'яток X—XI ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення X ст., II — городище X ст., III — поселення X—XI ст., IV — городище X—XI ст., V — кургани X—XI ст., VI — поселення XI ст., VII — городище XI ст., VIII — кургани XI ст.

20 — Буки, 21 — Городище (Чуднівськ), 32 — Скоморохи-Піски, 34 — Пряжів I, 36 — Житомир, Замкова Гора, 40 — Житомир, Малеванка, 41—42 — Стара Котельня (городище, могильник), 43 — Гальчин, 44 — Городище (Унава), 45 — Яроповичі (посад і селища), 46 — Грубськ (городище та посад), 47 — Стрижівка, 48 — Коростишів, 49 — Студениця, 50 — Радомишль (Мичеськ), 51 — Сліпчинці, 52 — Бежів.

заселення басейнів Верхнього Тетерева, верхів'їв і середньої течії Гнилоп'яті з П'яткою, Коденки, Кам'янки, Мики-Свинолузі-Нижнього Тетерева. Площа освоєної території збільшується відносно попереднього періоду в 2,5 раза.

При розгляді системи заселення необхідно з'ясувати характер і структуру самих населених пунктів. Для другої половини I тис. н. е. наявний лише один тип поселення — відкриті селища. У VI—VII ст. середня площа селища коливається від 0,35 до 1,25 га і становить 0,75 га. На етапі Луки-Райковецької площа поселень коливається від 0,2 до 7 га, середня цифра становить 1,75 га. Перехід від ранньослов'янського до давньоруського періоду знаменується появою нового типу поселення — укріплених городищ. Це явище ускладнило структуру заселення. Наявна сьогодні джерельна база дозволяє розподілити всі давньоруські пам'ятки на декілька типів. Всі відомі 65 комплексів групуються у 41 давньоруський населений пункт, з яких 4 — окремі курганні могильники. Решта (37) розподіляються таким чином: відкриті окремі селища — 12 (33%), городища без посадів — 10 (27%), городища з посадом — 9 (24%) і комплекси городище-посад-(селища)-могильник — 6 (16%). Середня площа городищ (19) становить 0,4, посадів — 9 га. Стосовно селищ даних, на жаль, небагато, площа відомих коливається в межах 1—1,4 га. Комплексів городище + посад + селище + могильник нараховуємо шість — Великі Коровинці (8 га), Довбиші (14,5), Городськ (12), Яроповичі (26) і Грубськ (25)*. Середня площа таких комплексів становить 15 га. Винятком є комплекс пам'яток навколо Райковецького городища, де сукупна площа сягає 65 га⁴.

Динаміка якісно-кількісного розвитку системи заселення добре простежується за допомогою показника територіальної концентрації населення⁵. Відомо, що при рівномірному розміщенні поселень (і демографічній потужності)

* Городища в Грубську, Яроповичах і с. Городище залучаємо до вибірки завдяки їх територіальній близькості до басейну Тетерева і важливому стратегічному положенні в регіоні (на витоках рр. Дубовця, Здвижа, Ірпеня та Унави).

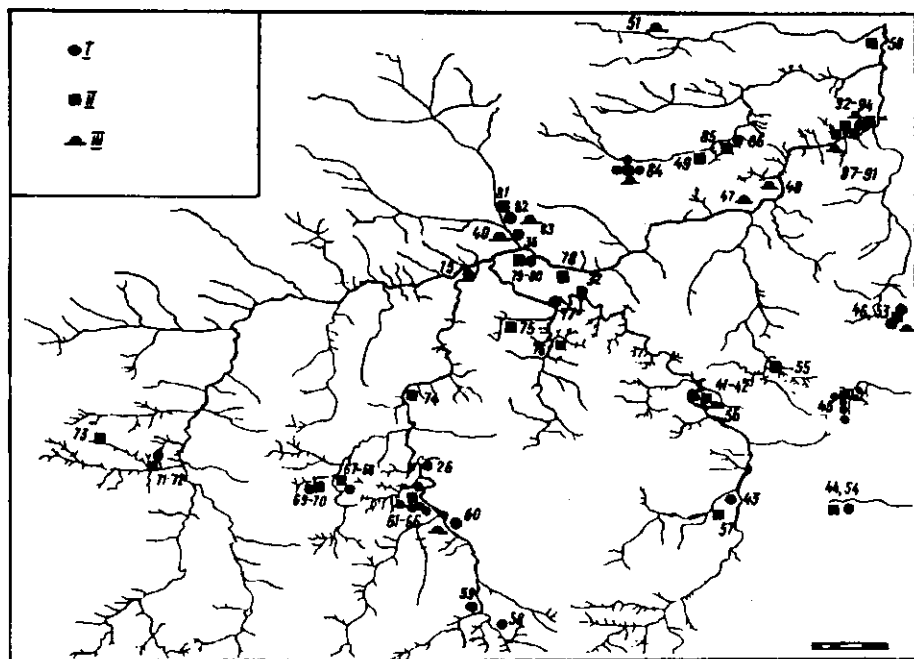

Рис. 5. Карта пам'яток XII – XIII ст. н. е.

Умовні позначення: I — поселення, II — городище, III — кургани.

40 — Житомир, Малеванка, 41–42 — Стара Котельня (городище та могильник), 56 — Стара Котельня (посад), 43 — Гальчин, 44 — Городище (Унава, городище), 54 — Городище (Унава, посад), 45 — Яроповичі (посад і селище), 46 — Грубськ (городище і посад), 47 — Стрижівка, 48 — Коростишів, 49 — Студениця, 50 — Радомишль (Мичеськ), 51 — Сліпчинці, 53 — Грубськ (могильник), 55 — Степок, 57 — Нехворощ, 58 — Хажин, 59 — Бистрик, 60 — Скраглівка, 61 — Райки (городище), 62–65 — Райки (посад і селища), 66 — Райки (могильник), 67–68 — Великі Коровинці I (городище та посад), 69–70 — Великі Коровинці II (городище та посад), 71–72 — Довбиші (Колки; городище та посад), 73 — Разіно, 74 — Рудня-Городище, 75 — Снігури, 76 — Городище (Коденка), 77 — Пряжів II, 78 — Станишівка, 79–80 — Заречани (Псище; городище та посад), 81–82 — Житомир, Соколова Гора (городище та посад), 83 — Житомир (Крошня), 84 — Городище (Свинолужа), 85–86 — Бельківці (городище та посад), 87–89 — Городськ (городища I, II, III), 90 — Городськ (посад), 91 — Городськ (могильник), 92–94 — Леніно (городище, посад, могильник).

показник коливається близько 2,15, при скупченні населення в окремих пунктах прямує до 0, а при безладному розміщенні населення — до 1,0. Результати обчислень за періодами наведено в таблиці та на графіку (рис. 6). Показник чітко фіксує скупченість у системі розселення другої половини I тис. н. е., практичну відсутність системи в розміщенні осель X і XI ст. і відновлення структури розселення на основі скупчень — протоагломераций у XII ст.

Серед причин, що зумовили значні якісні і кількісні зрушення у системі заселення та її територіальній організації, провідне місце належить впливу природного середовища. Дослідження взаємодії слов'яно-руського населення з природними умовами доцільно провести за допомогою ландшафтного аналізу, що базується на історико-ландшафтному та структурно-ландшафтному принципах⁶.

Ландшафт являє собою природно-територіальний комплекс (ПТК), однорідний за походженням та історією розвитку, що має єдиний геологічний фундамент, спільний клімат, однотипний рельєф, одноманітне поєднання гідротермічних умов, ґрунтів і біоценозів. Ландшафт поділяється на морфологічні частини: фації складають урочища, урочища об'єднуються в місцевості, а ті, у свою чергу, складають ландшафт. Близькі за структурою та генезисом ландшафти об'єднуються у види, роди, типи і т. д.⁷ Основою нашого аналізу стала ландшафтна карта Житомирської області, складена старшим науковим співробітником Відділення географії ІГФ АН України

С. Р. Кияком (1988, масштаб 1 : 300000)*. Це середньомасштабна карта урочищ і місцевостей, які об'єднуються у ландшафти. Далі подаємо короткий опис типів ландшафтів басейну Верхнього та Середнього Тетерева (рис. 7).

I — ПТК моренних рівнин (МР) на кристалічній і неогеновій основі, складених валунними суглинками з дерново-середньо- і сильнопідзолистими супіщаними і суглинистими ґрунтами, розораними.

II — ПТК моренно-водольодовикових рівнин (МВР) на кристалічній основі, понижених або хвилястих, складених пісками, іноді на валуних суглинках, в основному з дерново-підзолистими піщаними, супіщаними, часом оглєсними ґрунтами, під свіжими суборами (дубово-сосновими лісами), частково або повністю розораними.

III — ПТК водольодовикових рівнин (ВЛР) на кристалічній основі, складених пісками з дерново-слабо-середньо і сильнопідзолистими піщаними (іноді глеюватими) ґрунтами під свіжими і вологими борами (сосновими лісами) і суборами.

IV — ПТК водольодовикових рівнин (ВЛР — С) на кристалічній та неогеновій основі, хвилястих, складених пісками, супісками, що підстеляються лесовими суглинками із світло-сірими, сірими лісовими піщаними і темно-сірими суглинистими ґрунтами, під суборами і судібровами (дуб + сосна + граб), сильно розораними.

V — ПТК лесових ерозійно-денудаційних рівнин (ЛЕДР) на кристалічному і палеоген-неогеновому фундаменті, складених лесовидними суглинками, що підстеляються глинами, з чорноземами опідзоленими, реградованими, потужними, малогумусними, розораними.

VI — ПТК озерно-водольодовикових рівнин (ОВР) на кристалічній основі, понижених, складених пісками і суглинками, з дерновими оглєсними, дерново-підзолистими глеюватими, лучними глеюватими, торфами під луками, в основному розораними і меліорованими.

VII — ПТК терас (Т), вирівняних або хвилястих, складених пісками або опіщаними суглинками з дерновими, дерново-слабо-підзолистими, лучними глеюватими супіщаними ґрунтами, під свіжими судібровами, розораними і меліорованими.

VIII — заплавні ПТК з лучними, дерновими глеюватими, лучно-чорноземними ґрунтами під злаково-різнотравними луками, в основному меліоровані і розорані.

Зазначимо, що в ме-

Рис. 7. Фрагмент ландшафтної картосхеми басейну Верхнього і Середнього Тетерева і розповсюдження археологічних пам'яток VI — XIII ст.

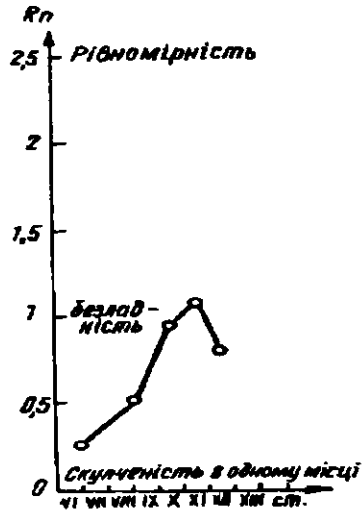

Рис. 6. Графік динаміки показника територіальної концентрації населення R_n .

* Користуючись нагодою, висловлюємо щирю подяку С. Р. Кияку за надану можливість скористатись розробленою ним ландшафтною картою..

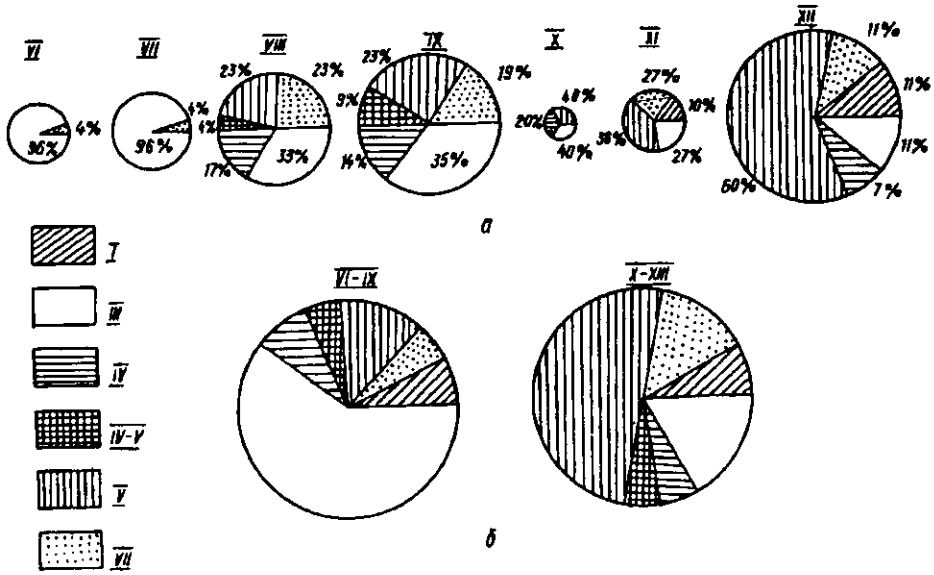

Рис. 8. Діаграми динаміки ландшафтного освоєння басейну Верхнього і Середнього Тетерева:

- а) динаміка освоєння ландшафтів по століттях;
 б) діаграми освоєння ландшафтів по епохах.

жах району, який є об'єктом нашого дослідження, проходить межа зони мішаних лісів і лісостепу. Цей кордон не всюди чітко виражений, в деяких місцях поліські ландшафти чергуються з лісостеповими, утворюючи певну строкатість. Крім того, поліська північна частина поділяється на дві фізико-географічні підобласті: Західно-Житомирську (безморенну) і Східно-Житомирську (моренну) з більшою родючістю ґрунтів, ніж на заході. Контрастність поліських і лісостепових ландшафтів, строкатість ландшафтної карти дозволяють в деталях простежити закономірності розміщення археологічних пам'яток і їх ландшафтну приуроченість послідовно на кожному з етапів розселення. Звернемося до фрагменту ландшафтної карти басейну Тетерева (рис. 7).

Корчакський етап (VI – VII ст.) демонструє стабільне освоєння ландшафту третього типу — ВЛР, складених пісками з дерново-середньопідзолистими ґрунтами, колись зайнятими мішаними лісами. Крім того, частина поселень знаходиться на межі схилів ВЛР і заплав з лучними глесливими ґрунтами під злаково-різнотравними луками.

Етап Луки-Райковецької (VIII – IX ст.), підетап VIII ст., характеризується незрівнянно ширшим аспектом освоєних ландшафтів (див. діаграму рис. 8а, рис. 7). Серед освоєних ландшафтів найбільшу частку — одну третину — становлять ландшафти третього типу (ВЛР). Приблизно 23 % від усієї площі різних ландшафтів становлять ПТК терас з дерновими і дерново-слабопідзолистими супіщаними ґрунтами, зайнятими в минулому дубово-сосново-грабовими лісами. 17 % пам'яток локалізується в межах ПТК IV типу — ВЛР із світло-сірими і темно-сірими лісовими супіщаними і суглинними ґрунтами, що формувалися під широколистяними лісами і частково при опідзолюванні чорноземів⁸. На цьому ж етапі вперше з'являється населення у межах ландшафтів V типу (ЛЕДР) з темно-сірими легкосуглинними ґрунтами і чорноземами опідзоленими і реградваними. Частка цих ПТК становить 23 %. Характерно, що пам'ятки знаходяться на самих краях цих ландшафтів, ніколи не заходячи на вододільні простори. З'являються пам'ятки (4 %), що знаходяться на межі ландшафтів IV – V типів. Здебільшого поселення знаходяться біля заплав з лучно-чорноземними суглинними або дерновими ґрунтами під луками або оранкою. Можемо констатувати, що поряд з традиційним освоєнням поліських ландшафтів з'являється і розвивається

нова господарська тенденція до освоєння ландшафтів лісостепового типу з іншим агровиробничим потенціалом ґрунтів — ПТК IV і особливо ПТК V.

У IX ст. загальна пропорція в розподіленні пам'яток за типами ландшафту зберігається (рис. 8а). Дещо зменшується кількість селищ на терасах, збільшується населення на межах IV і V типів ПТК. Незважаючи на значне зменшення кількості поселень у X ст. і розрідження самого заселення, зберігається сталий розподіл пам'яток за типами ландшафтів. До 40 % пам'яток фіксується в межах III (ВЛР) і V (ЛЕДР) типів ПТК, 20 % припадає на терасові ПТК (VII тип). Всі пам'ятки знаходяться на межі контрастних за властивостями ландшафтів.

Для XI ст. фіксується дещо відмінна ситуація в ландшафтному освоєнні території відносно попередніх періодів (рис. 8). Зменшується частка ландшафтів III типу, збільшується кількість населених пунктів на терасах (VII), частка чорноземних ландшафтів (V) залишається сталою (36 %). Започатковується освоєння межиріччя Свинолужі і Середнього Тетерева, де розповсюджені ПТК I типу. Різкому збільшенню кількості населених пунктів у XII — XIII ст. відповідає виразне якісне зрушення в спектрі освоєваних населенням ландшафтів (рис. 7 і 8а). Різко збільшується частка (до 60 %) ландшафтів V типу (ЛЕДР), причому освоюються внутрішні їх райони з чорноземами малопотужними і потужними (в басейнах Верхнього Тетерева, П'ятки-Гнилоп'яті, Лесовий «острів» в окрузі Городська). Невелика кількість поселень локалізується в межах IV типу ПТК — ВЛР з покровом із сірих лісових ґрунтів під широколистяними лісами, що вклинюються в чорноземні степові масиви. Продовжується освоєння ландшафтів I типу (МР) у басейнах Свинолужі і Середнього Тетерева (11 %). Частка ландшафтів III (ВЛР) і VII (терасного) типів занепадає до 11 % для кожного з цих типів. Практично не заселеними і не освоєними господарчо залишаються ландшафти II (МВР) і VI (ОВР) типів. Вони виявляються найбільш непридатними для агрогосподарського використання за наявних тоді технологічних і демографічних умов. Зазначимо, що територія даного регіону (особливо його поліської частини) в минулому майже повністю (крім ЛЕДР — частково IV типу) була вкрита лісами. Безлісові ділянки були розповсюджені на болотах і заболочених заплавах⁹. Тому освоєння поліських лісових ландшафтів (I, II, III, VII і IV типів) немислиме без вирубки і наступного антропогенного окультурення. Наведені матеріали засвідчують ще одну цікаву закономірність. Переважна більшість пам'яток всіх періодів (за винятком VI — VII ст.) знаходиться на стику і межах ПТК та в перехідних смугах. Ця обставина вже була помічена раніше¹⁰. Можна припустити, що концентрація населення в екотоні (місце різкого переходу між різними біоценозами) пояснюється більшою біологічною продуктивністю цих ділянок. Тут спостерігається більша кількість видів і щільність рослинно-тваринних популяцій. Особливо це стосується узлісь, де створюються умови для ведення більш комплексного розгалуженого господарства і рекреації¹¹. А крім того, в межах досліджуваного району пам'ятки давньоруського періоду замикають і оконтурюють масиви чорноземних (відкритих лучних і степових) ландшафтів вздовж умовного кордону лісу і лісостепу. Більшість їх «висунута» в лісостеп і замикає як безлісові заплави річок, так і вододільні поверхні плато. Про поєднання кордонів ландшафтних зон і кордонів племінних та державних свідчить ситуація в межиріччі Середнього Тетерева, Гуйви і у верхів'ях Ірпеня, Здвижа та Унави. Комбіноване ландшафтно-археологічне картографування демонструє, як відомий Барахтянсько-Фастівсько-Житомирський Зміїв Вал, що проходить по лінії: р. Тетерів (сс. Бистрі, Левків) через Туровець-Івницю-Степок-Яроповичі і далі на Корнин-Барахти-Халеп'я протягом досліджуваної нами території (до верхів'їв Ірпеня-Яроповичів), майже точно збігається з кордонами між ландшафтами V типу з опідзоленими чорноземами (лісостепом) і масивом ландшафтів III, II і IV типів, зайнятими в минулому мішаними і сосновими лісами. Попільнянський вал від Скочища до Великих Лісівців перетинав лісостеповий коридор, утворений чорноземними ландшафтами. Андрушівський (Котлярський) і Ягнятинський (від Гуйви до Роставиці) вали теж оконтурюють масив лісостепових чорноземних ландшафтів з південного сходу¹² (рис. 4, 7).

Слов'янське і давньоруське населення в основному розселялося північніше цієї лінії. М. П. Кучера датує ці вали в діапазоні кінця X — середини XI ст.¹³. Також можна припустити, що в цей час були прокладені вали вздовж природної межі лісу та лісостепу, підсилюючи захисні можливості лісових масивів і перекриваючи лісостепові відкриті ділянки та коридори для просування кінних кочовиків. У XII ст. сформувалася нова система захисту від кочових навал, утворена городищами, що тягнуться лінією по лісостеповій смузі із заходу до Гнилоп'яті, потім до Гуйви, вгору по Гуйві до Унави. Другий, південний, рубіж проходив по Роставиці, верхів'ях Гнилоп'яті та йшов на Случ і його притоки. Повертаючись до питання про ландшафтну динаміку, зазначимо, що, в цілому, за весь розглянутий період (близько 800 років) сталися значні зміни у ландшафтній структурі заселення. Співставлення структури ландшафтної освоєності ранньослов'янського і давньоруського періодів наочно зображено на двох діаграмах (рис. 8б). У ранньослов'янський час 71 % всіх пам'яток знаходились в межах III типу ландшафтів (ВЛР). Майже таку ж частку (51 %) займають у давньоруський час ландшафти V типу (ЛЕДР). Частки інших ландшафтів (до 20 % кожна) залишаються відносно стабільними. Основний зміст і напрямок динаміки ландшафтного освоєння — заміна основного масиву поліських ландшафтів III типу з дерново-підзолистими ґрунтами, зайнятих лісовими масивами, на масиви лісо-степових чорноземних лесових ландшафтів V типу. Не менш важливо, що це заміщення не було суцільним і повсюдним. У X — XIII ст. продовжувалося освоєння поліських ландшафтів I, III, VII типів.

Закономірності в динаміці ландшафтного освоєння, що виявляються в структурі заселення, слід шукати в системі господарської діяльності населення і розвитку її тенденції. Той факт, що у VI — VII ст. населення регіону використовувало виключно піщані ландшафти поліського типу свідчить про панування в аграрній сфері вогне-зрубного землеробства. Поєднання фізико-хімічних властивостей ґрунтів з дією вогню давало найкращі результати і високу урожайність саме на таких типах ландшафтів, як III (ВЛР), VII (тераси супіщані)¹⁴. Це положення добре узгоджується з малою площею селищ корчакського етапу, а також з короткочасовим існуванням одношарових поселень і дискретністю в розвитку багатшарових осель. Досліджені житлові і господарські комплекси надзвичайно бідні залишками знарядь праці і побуту, що справляє враження свідомо залишених¹⁵. На поселеннях практично відсутній культурний шар, кількість остеологічних решток мізерна (відсутність потреби в угноєнні полів), що наводить на думку про недовготривалий характер існування таких селищ і їх періодичне переміщення. Можливо, що воно відбувалося по замкненому маршруту вздовж річкових терас.

У останній чверті I тис. н. е. відбуваються певні господарські зрушення (рис. 8). Технологічний процес, зростання демографічного потенціалу, розвиток традицій обробітку на вже освоєних землях, імовірно, спричинюють появу і розвиток лісового перелогу, а подекуди локально і перші досвіди орного землеробства. Свідченням цього є факт освоєння лісостепових ландшафтів V типу (ЛЕДР) з важким механічним складом ґрунтів і ландшафтів IV типу (ВЛРС) з сірими ґрунтами. Свою роль у цьому процесі освоєння нових форм землеробства зіграло і поєднання урожайності лядинних ділянок, що змушувало удосконалювати обробіток ґрунту оранкою, а потім і угноєнням¹⁶.

У той же час більше половини населених пунктів продовжують існування в межах поліських ландшафтів, розширюючи межі окультурення ПТК і удосконалюючи вирубне господарство та переліг. Етнографічно зафіксовано, що топографічна модель вогне-зрубного землеробства включає комплекс неодмінних елементів. Серед них головні: широка, повноводна ріка, місце із схилом до відкритої заплави, легкий механічний склад ґрунтів (піщані), вкритість майбутньої ділянки лісом (краще боровим чи суборовим) і топографічна відокремленість ділянки відносно плато і берегової лінії. Найявні дані про топографію відомих слов'янських пам'яток відображені в таблиці.

Очевидно, що понад 80 % поселень корчакського етапу розташовані на мисах і дюнах, а на етапі КЛР — лише половина. Половина селищ VIII —

IX ст. не мають топографічної відокремленості, характеризуються більш значними площами і локалізуються в Лісостепу.

Можна твердити, що рішучі зміни в землеробстві сталися на рубежі XI – XII ст., коли частка земель, безумовно оброблюваних орним способом, перевищила дві третини. Це явище корелюється з демографічним вибухом XII – XIII ст. і значним розширенням площі розселення. Відносне підвищення вибірковості по відношенню до ландшафтної структури території свідчить про становлення нової форми господарства¹⁷. Це означало широке розповсюдження орного землеробства і парової системи обробітку ґрунту.

Таблиця

	VI – VII ст.		VIII – IX ст.	
	Кількість поселень	% від загальної кількості	Кількість поселень	% від загальної кількості
Мисовий тип	6	55	8	40
Дюна, лука	3	27	2	10
Всього відокремлених	9	82	10	50
Схили терас плато	2	18	10	50

Але наявність у спектрі освоєних у XII – XIII ст. ландшафтів поліського типу (до однієї третини всієї кількості) змушує обережно ставитися до всіляких узагальнень відносно території, часу і продуктивних можливостей тих чи інших форм стародавнього агрогосподарства.

Ландшафтний аналіз показує, що немає достатніх підстав заперечувати існування елементів вогне-зрубного землеробства і, тим більше, лісового перелогу у давньоруський час, принаймні в процесі формування староорних площ. Зафіксоване освоєння нових територій в умовах польських ландшафтів теж потребувало застосування вогне-зрубних агротехнічних прийомів. При дослідженні проявів агрогосподарської діяльності необхідно керуватися принципами мікрорегіональної методики з максимальною конкретизацією територіально-хронологічних умов для кожного з випадків¹⁸.

У межах ландшафтного аналізу території басейну Верхнього і Середнього Тетерева є можливість розглянути природну ситуацію навколо пам'яток, де знайдені сільськогосподарські знаряддя і, перш за все, — найбільш показові з них — орні. Таких пам'яток маємо три — це відомі городища в Райках і Городську і селище в Студениці (рис. 4, 5). Вирішальною характеристикою у даному випадку є структура ґрунтового покриву господарської зони цих поселень. Вона відображена у фрагментах ґрунтової карти радіусом близько 2 – 2,5 км (рис. 9).

У ландшафтному плані всі три комплекси пам'яток лежать на межах ландшафтних угруповань (рис. 7). Ґрунтовий покрив у районі пам'яток визначається строкатістю і контрастністю морфологічних, генетичних і агровиборничих якостей.

Добре помітно, що Райковецький комплекс пам'яток XII – XIII ст. знаходиться в оточенні трьох великих ґрунтових масивів — різних типів чорноземів, сірих і темно-сірих опідзолених і дернових скритопідзолистих глеюватих піщаних ґрунтів (рис. 9а). Ще строкатіше ґрунтове оточення Городського археологічного комплексу XII – XIII ст. Тут наявні масиви опідзолених чорноземів, дерново-слабопідзолистих, дерново-скритопідзолистих піщаних, сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтів (рис. 9б).

Селище в Студениці кінця XI – XII ст. знаходиться в оточенні дернових оглеєних супіщаних і суглинистих ґрунтів, межує з масивами сірих опідзолених, дерново-слабо- і середньопідзолистих, а також із лучними (важкими) ґрунтами (рис. 9в).

Безумовно, що такий різноманітний ґрунтовий фон обумовлював і різну структуру угідь — полів, луків, різних типів лісів. Угіддя мали різні агровиборничі властивості (бонітети) і потребували диференційного, вибіркового за-

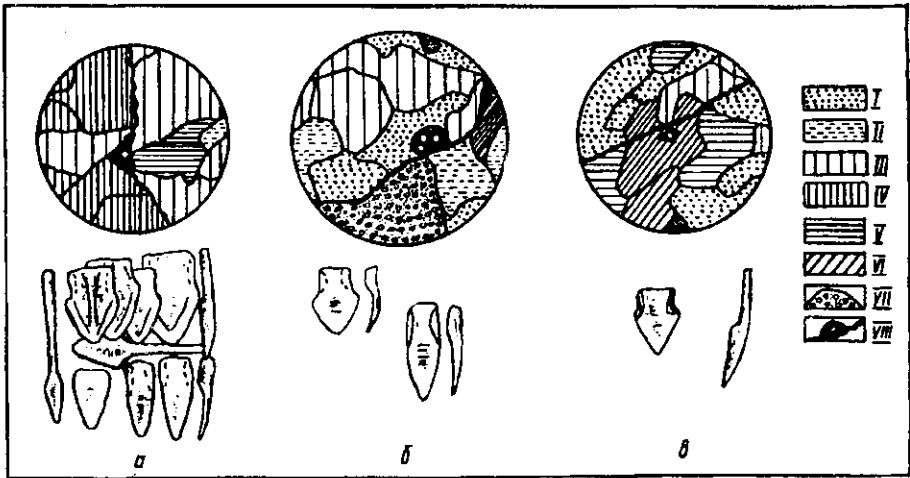

Рис. 9. Фрагменти ґрунтових картосхем господарських зон пам'яток давньоруського часу і комплексу землеробських знарядь з цих пам'яток: а) комплекс пам'яток біля с. Райки; б) комплекс пам'яток літописного Городська; в) поселення біля с. Студениця. Типи ґрунтів:

I — Дерново-підзолисті, II — Дерново-підзолисті оглеєні, III — Опідзолені на лесовій основі, IV — Чорноземні, V — Лучні, VI — Дернові, VII — Сучасні лісові ділянки, VIII — Річкове русло і контур пам'ятки.

стосування різних типів сільськогосподарських знарядь і технологій. Це і засвідчують знахідки різнотипних наральників, плужних лемехів і чересел на одних і тих же пам'ятках (Райки і Городськ). (Рис. 9а і б). Зауважимо, що рала (їх залишки — наральники) застосовувалися в різних системах землеробства — перелоговій з елементами лісопільля, паровій системі і, навіть, дво-пільній¹⁹. Лемехи, чересла свідчать про існування парової дво-пільної і, можливо, трипільної системи землеробства²⁰. При цьому характерно, що не маємо жодної пам'ятки на Східній Волині (Колодажне, Великі Деревичі, Райки, Городськ, Студениця), де б знахідки орних землеробських знарядь не корелювалися з наявністю чорноземних або різновидів сірих опідзолених ґрунтів. Бонітетна якість агропромислова характеристика цих типів ґрунтів становить 60 – 67 балів²¹.

Перехід до орних стаціонарних форм землеробства неодмінно пов'язаний з необхідністю угноєння культурних посівних площ, а значить, і значних змін у домашньому скотарстві. Значно збільшується потреба в родючих пасовиськах, для чого підбираються придатні в ландшафтному плані ділянки заплави, луків, галявин і полів. Це знаходить своє відображення при агроландшафтному картографуванні. Подібна тенденція узгоджується із значним збільшенням кісток домашньої худоби на досліджених пам'ятках XII – XIII ст. в Райках, Городську, Колодажному та ін. Контрастність і строкатість ландшафтів, а значить, і сільськогосподарських угідь, навколо селищ обумовили можливості для освоєння населенням цілого комплексу промислів. В. П. Петров зробив важливий висновок про комплексний характер розгалуженого лісового господарства²². У ньому поєднуються різні види діяльності, такі як пошук вигідних ділянок для вирубки і їх освоєння, хутряне та м'ясне полювання, рибальство, бортництво, заготівля лісових продуктів, видобувні та переробні промисли, ткацтво і домашні промисли. Недарма саме продукти лісових промислів (хутро, мед, плетиво, вироби) відправлялися на експорт і виплачувалися як данина. Більше того, в поліських регіонах заняття промислами було економічно вигідніше, ніж землеробство, яке забезпечувало лише власні життєві потреби сімей і громад. Показовою щодо цього є наявність залишків залізорудного промислу на пам'ятках у басейні Тетерева. На заплавному поселенні VI – VII ст. Корчак VII знайдено залишки двох печей для випалювання залізної руди і яма з самою рудою в одному з жител²³, а на селищі Тетерівка I — ливарні формочки в двох житлах V – VI ст.

Для VIII – X ст. характерне збільшення поселень з рештками залізови-

добувного виробництва. На селищі Тетерівка I в житлі VIII ст. знайдено крицю, з поселення походить також керамічна «лячка». На сусідньому селищі Тетерівка II (IX — поч. X ст.) знайдено багато залізорудних шлаків, керамічні горнові сопла²⁴, а на поселенні Дениші II — також шлаки в спеціальній печі²⁵. Окрім цих пунктів, на всій Східній Волині відомо на сьогодні ще лише три слов'янських поселення з такими ж рештками. У давньоруський час мережа пам'яток регіону з ознаками залізорудного промислу значно розширилась. З 10 відомих на всій Східній Волині таких пам'яток 8 знаходяться в межах басейну Середнього і Верхнього Тетерева: Студениця (шлаки), Городськ (горни), Великі Коровинці (шлаки), Райки (горни), Корчівка (шлаки, руда), Слободище (шлаки, сопла), Грубськ (криця, шлаки), Скоморохи (шлаки). На нижньому Тетереві спеціалізоване ремісниче залізодобувне поселення відоме біля с. Лапутьки²⁶.

Концентрація залізодобувного і переробного виробництва в басейні Верхнього і Середнього Тетерева закономірна і, як бачимо, мала тривалу традицію. Не випадково перелічені пам'ятки розташовані на межі поліських і лісостепових ландшафтів (особливо у давньоруський час). Це пов'язано як з багатством поліських ПТК на поклади різноманітних видів залізорудної сировини і палива, так і з фактом самої цієї «прикордонності» ландшафтів, де відбувався обмін продуктами ремесел, промислів і землеробства між населенням різних географічних районів і форм господарства²⁷. Ці обставини також є поясненням концентрації населення на стиках ландшафтів. Традиція рудного промислу на цих землях мала бурхливий розвиток у XVII—XIX ст.²⁸. Цікаво також, що місця, обрані для поселення слов'янами другої половини I тис. н. е., майже тотожно збігаються з виходами на поверхню (і розробками в XVII—XIX ст.) граніту, пегматиту, гнейсу, каоліну і мергелю²⁹. Обробка каменю фіксується знахідками точильних брусків, жорен, розтиральників, ливарних формочок і слідами тесання гранітних плит для пічок-кам'янок. Початок ювелірного ливарництва, що активно функціонувало в давньоруський час (Колодяжне, Райки тощо), також сягає ранньослов'янської доби (Тетерівка I).

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що проведений аналіз не претендує на повноту та вичерпність, але дозволяє окреслити основні тенденції та особливості динаміки слов'яно-руського заселення на одному із значних річкових басейнів у складі слов'янської племенної, а потім і державної давньоруської землі. Синхронізація 800-літніх процесів територіального розширення зони заселення, якісних змін в самій структурі заселення, концентрації населення, зміни топографічних і просторових характеристик осель корелюється з динамікою ландшафтного освоєння, демографічними зрушеннями і тенденціями розвитку господарської діяльності мешканців регіону. Історико-ландшафтні поетапні зрізи демонструють розвиток у часі єдиної системи взаємопов'язаних елементів: населення, господарства і ландшафту. Мікрорегіональна методика забезпечує необхідну деталізацію і конкретність у дослідженні складних проблем становлення, розвитку та співіснування різних форм господарської діяльності: різновидів землеробства, ремесла та промислів. Ландшафтний підхід пояснює закономірності розвитку не тільки системи заселення території, але й особливості економічного функціонування окремих регіонів і соціальних організмів.

Можливості аналізу в межах навіть даного одного регіону далеко не вичерпані. Наступним етапом можуть стати: визначення об'єму і динаміки господарських ареалів, палеоекологічне і палеодемографічне моделювання, кореляція еколого-господарчих тенденцій з напрямком і періодизацією соціально-політичної історії місцевого населення. Сукупність даних комплексного аналізу інших басейнів і їх порівняння створять уяву про розвиток великих, цілісних в історико-географічному розумінні територій.

Примітки

- ¹ Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи// Археологія.— 1987.— №57.— С. 64. В. П. Петров вважав, що розселення слов'янських племен у давнину йшло по басейнах річок, і таким чином формувалася племінна територія (Петров В. П. Етногенез слов'ян.— К., 1972.— С. 44).
- ² Це узгоджується з даними Б. О. Тимощука для Прикарпаття: 1,5–2 км між селищами і 5–10 км між гніздами (Тимощук Б. А. Восточно-славянская община VI–X вв. н. э.— М., 1990.— С. 80).
- ³ Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом// САИ.— 1973.— Вып. Е1 — 25.— С. 9.
- ⁴ Кучера М. П., Звиздецкий Б. А., Иванченко Л. И., Витрик И. С. Отчет о разведках памятников археологии Житомирской области в 1988 г.// НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1988/ 15 б.— С. 10.
- ⁵ Дмитриевский Ю. Д. Показатели систем расселения// ИВГО.— 1988.— Т. 120.— Вып. 3.— С. 209, 210. Показник територіальної концентрації населення R_n обчислюється за формулою $R_n = \frac{D}{0,5\sqrt{\frac{S}{n}}}$, де D — середня відстань між найближчими поселеннями, S — площа досліджуваної території (7880 км), n — кількість поселень.
- ⁶ Шищенко П. Г. Прикладная физическая география.— К., 1988.— С. 15.
- ⁷ Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование.— К., 1985.— С. 25.
- ⁸ Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 63, 64.
- ⁹ Использование и охрана природной среды Среднего Поднепровья.— К., 1986.— С. 132.
- ¹⁰ Романчук С. П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях// Фізична географія і геоморфологія.— К., 1976.— Вып. 16.— С. 91.
- ¹¹ Одум Ю. Экология.— М., 1986.— Т. 2.— С. 151, 156, 157.
- ¹² Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 16, 17, 38, 39, 78, 79.
- ¹³ Там же.— С. 80.
- ¹⁴ Давыдчук В. С., Фролов И. К. К истории заселения Орловского течения Оки в I тыс. н. э.// КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 146.— С. 14, 15.
- ¹⁵ Плейнерова И. О. О характере раннеславянских поселений пражского и корчакского типов// СА.— М., 1980.— С. 52, 53.
- ¹⁶ Романчук С. П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства// Физическая география и геоморфология.— К., 1979.— Вып. 22.— С. 69.
- ¹⁷ Романчук С. П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования)// Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции.— М., 1981.
- ¹⁸ Томашевский А. П. К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья// Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (Тез. докл.) — Воронеж, 1990.— С. 16.
- ¹⁹ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 121.
- ²⁰ Там же.— С. 164.
- ²¹ Порівняємо, наприклад, з бонітетною оцінкою дерново-підзолистих ґрунтів — 40 балів (Кузьмичов В. П. Бонітети ґрунтів України// Агрохімія і ґрунтознавство.— К., 1970.— Вып. 13.— С. 146).
- ²² Петров В. П. Подсечное...— С. 32–35, 190.
- ²³ Русанова И. П. Указ. соч.— С. 32, 33.
- ²⁴ Томашевский А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка // Препринт ИА АНУ.— К., 1992.—С. 10.
- ²⁵ Розвідки автора 1988–1989 рр.
- ²⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.— К., 1980.— С. 163.
- ²⁷ Давыдчук В. С., Фролов И. К. Указ. соч.— С. 16.
- ²⁸ Толмачев И. Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение// Восточное полесье.— К., 1987.— Т. 1.— С. 101, 102.
- ²⁹ Там же.— С. 91–100.

А. П. Томашевский

ПРИРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ АСПЕКТ ЗАСЕЛЕНИЯ БАСЕЙНА Р. ТЕТЕРЕВ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

На основе комплексного подхода и микрорегиональной методики анализируется территория Верхнего и Среднего Тетерева в качестве историко-археологического и природно-географического эталона для славяно-русского периода. Рассмотрены элементы территориальной структуры размещения населения (с V по XIII вв. н. э.), прослежена ее взаимосвязь с демографическим потенциалом на каждом из этапов.

Применение поэтапного ландшафтного картографирования позволило определить структуру, динамику и качественные изменения системы заселения территории. Последние связаны с началом освоения принципиально новых условий обитания в лесостепных ландшафтах, на этапе IV четверти I тыс. н. э., а также с массовым освоением лесостепи в XII – XIII вв. Закономерности в динамике ландшафтного освоения связываются с развитием системы хозяйства.

Развитие стационарных пашенных форм хозяйства в рамках лесостепных ландшафтов проходило параллельно с развитием комплексного лесного хозяйства, где преобладали различные промыслы и domestikация лесных ландшафтов. Ярким проявлением таких процессов является развитие железнорудного промысла.

A. P. Tomashevskiy

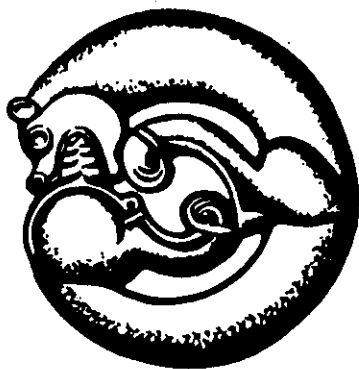
ECOLOGIC AND ECONOMIC ASPECT OF THE TETEREV-RIVER BASIN SETTLEMENT IN MIDDLE AGES

The Upper Terev and Mid-Terev area is analysed as the historico-archaeologic, as well as natural and geographical standard for the Russian Slav period, applying integrated approach and microregional methods. Territorial pattern for the distribution of population (V – XIII centuries A. D.) is examined, its interconnection with demographic potential on each stage being retraced.

Stage-by-stage landscape cartography method was applied to determine the structure, dynamics and qualitative changes of the settlement pattern of the area. Qualitative changes are connected with the development of the fundamentally new living conditions in forest-steppe landscapes in the late I century A. D., as well as with mass development of forest-steppe expanses in the XII – XIII centuries. Regularities of exploration dynamics and economic system development are linked together. Stationary ploughing techniques within the forest-steppe areas and combined forestry were developed concurrently, various trades and domestication of forest areas being predominant. Iron-ore industry development is a vivid illustration for such processes.

Одержано 12.01.92

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

КІМЕРІЙСЬКІ СКОРЧЕНІ ПОХОВАННЯ НОВОЧЕРКАСЬКОЇ ГРУПИ

В. А. Ромашко

У статті подається культурно-хронологічна характеристика групи кімерійських поховань новочеркаського часу з скорченим положенням кістяків. Аналіз зроблено на основі супроводжувачого інвентаря — речей озброєння, кінської вузди та кераміки.

Згідно схеми, запропонованої О. І. Тереножкіним¹, кімерійські старожитності Північного Причорномор'я поділяються на дві хронологічні групи — чорногорівську та новочеркаську. До першої належать поховання з скорченим положенням кістяків, до другої — з випростаними на спині або боці. Кожній з груп притаманне певне коло речей, які й становлять їх культурну своєрідність. В чорногорівських похованнях присутні вудила з стременоподібними кінцями, псалії з трьома отворами в потовщеннях, мечі та кинджали з хрестоподібним перехрестям, наконечники стріл так званого малоцимбальського типу та ін.; новочеркаських — вудила з двокільчастими кінцями, трипетельчасті псалії, мечі та кинджали, перехрестя яких сформовані трикутними виступами, наконечники стріл з довгою втулкою і пропорційно маленькою голівкою, кераміка, прикрашена поясом складного геометричного орнаменту та ін. Поділу кімерійських пам'яток на дві групи (за положенням кістяків та супроводжувачим інвентарем) дотримується більшість дослідників, незалежно від ставлення до їх етнокультурного та хронологічного співвідношення.

Проте в даний час серед кімерійських поховань відомі комплекси, в яких поєднуються скорчене положення кістяків і інвентар, притаманні тільки новочеркаським пам'яткам. В степовій частині Північного Причорномор'я поховань, які відповідають відзначеній закономірності, ми знаємо шість.

У чотирьох з них: похованні №2 кургану 11 біля с. Вільно-Грушівка² Запорізької обл., №2 кургану 3 групи 11 біля с. Спаське³ та №1 кургану 4 групи 16 біля с. Ковпаківка⁴ Дніпропетровської обл., №1 кургану 2 біля с. Семенівка⁵ Одеської обл., при скорчених кістяках знаходилися кубки та кубкоподібний лискований посуд так званого жаботинського типу, прикрашений широким поясом складного геометричного орнаменту, інколи заповнений білою пастою (рис. 1, 1-4). Такий посуд датується найпізнішим передкіфським часом⁶, що виключає можливість віднесення цих поховань до пам'яток чорногорівської групи. Вільногрушівське поховання розглядається О. І. Тереножкіним як новочеркаське, і, з його точки зору, є винятком серед найпізніших кімерійських поховань з випростаним положенням кістяків⁷.

Ще два поховання виділяються по присутності при кістяках, що знаходилися у скорченому стані, речей озброєння новочеркаського типу. В одному з них, похованні №1 кургану 1 групи 3 біля вже згаданого с. Ковпаківка⁸, був присутній бронзовий наконечник стріли з довгою втулкою та пропорційно

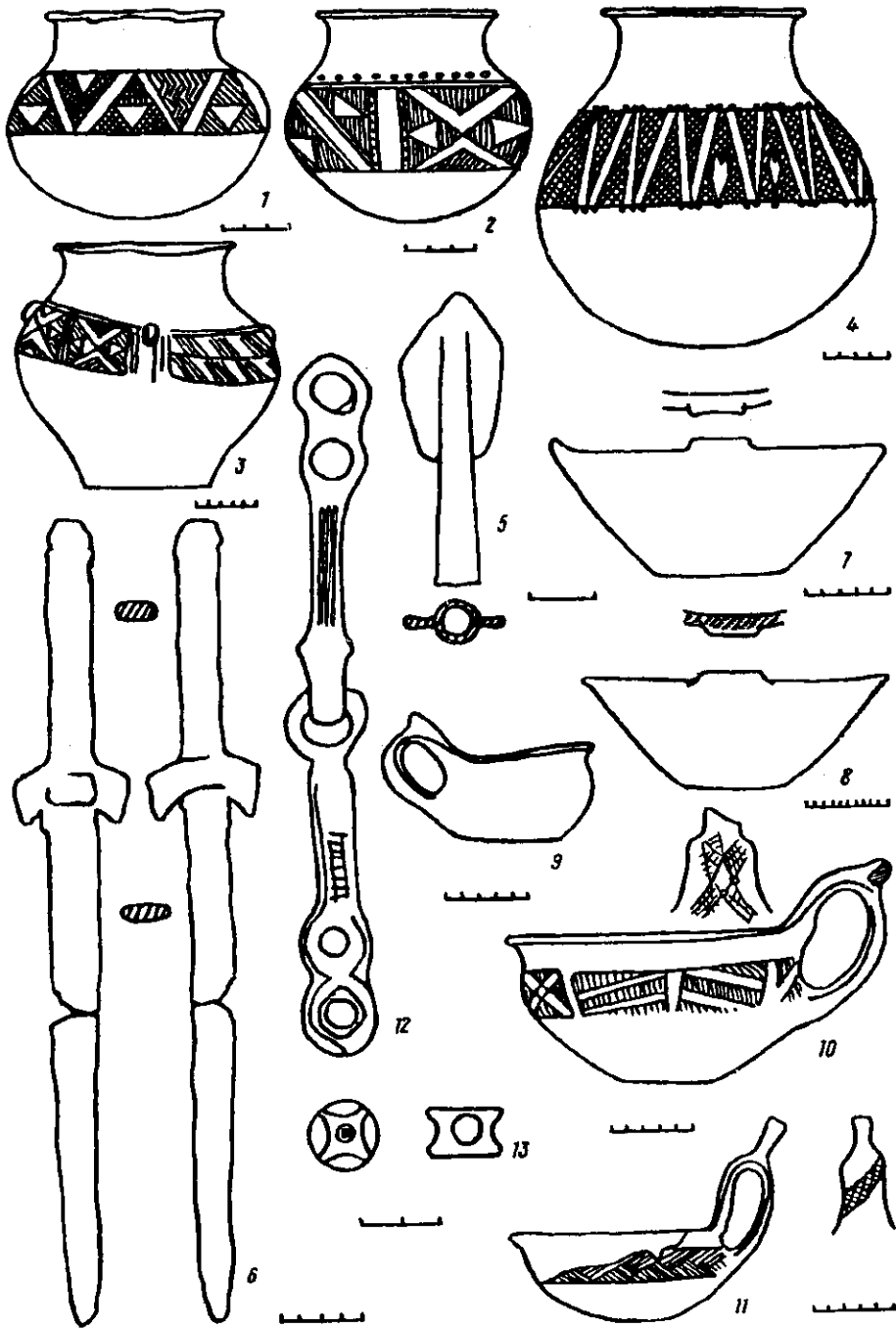

Рис. 1. Інвентар новочеркаських поховань із скорченим положенням кістяків: 1 — с. Вільно-Грушівка, п. 2, к. II; 2 — с. Ковпаківка, п. 1, к. 4, к. гр. 16; 3 — с. Семенівка, п. 1, к. 2; 4 — с. Спаське, п. 2, к. 3, к. гр. II; 5 — с. Ковпаківка, п. 1, к. 1, к. гр. 3; 6 — с. Берізки; 7 — 10, 12, 13 — с. Рижанівка, к. II; 11 — с. Рижанівка, к. V.

маленькою головкою трапецієподібної форми (рис. 1, 5). Аналогії наконечнику з ковпаківського поховання походять виключно з новочеркаських комплексів другої половини VIII — першої половини VII ст. до н. е., таких як підкурганні поховання Зольне⁹, Квітки¹⁰, Бутенки¹¹, Носачеве¹², Ольшани¹³, Білоградць¹⁴, поховання ґрунтових могильників Кисловодської меблевої

фабрики, Султаногірського¹⁵ та ін. Знахідки наконечників такого типу у чорногорівських комплексах невідомі. У другому похованні, що походить із зруйнованого кургану біля с. Берізки¹⁶ у Молдові, знаходився суцільнозалізний кинджал з перехрестям, створеним трикутними виступами (рис. 1, б). Згідно з висновком О. І. Тереножкіна, така форма перехрестя показова виключно для пізніх новочеркаських мечів та кинджалів¹⁷.

Поховання зі скорченим положенням кістяків та новочеркаським інвентарем, крім степової зони Північного Причорномор'я, відомі і в Лісостепу. В похованнях Рижанівських курганів II, V знаходилася кераміка жаботинського типу (рис. 1, 7–11), а в похованні з кургану II, крім посуду, бронзові вудила з двокільчастими кінцями та дві бляхи від кінської вузди¹⁸ (рис. 1, 12, 13). Належність цих комплексів до новочеркаської групи не викликає сумнівів¹⁹.

Орієнтація померлих відома для семи з вищезгаданих поховань. В чотирьох випадках — похованні №2 кургану II біля с. Вільно-Грушівка, №1 кургану I групи 3 біля с. Ковпаківка, похованнях з кургану біля с. Берізки та кургану V біля с. Рижанівка — кістяки лежали головами на захід; в похованнях №3 кургану 3 групи II біля с. Спаське — на південний захід; №1 кургану 2 біля с. Семенівка — на схід; №1 кургану 4 групи I6 біля с. Ковпаківка — на північний схід. Тобто в п'яти випадках кістяки були орієнтовані в західному півколі і тільки в двох — у східному. Останнє, окрім присутності інвентаря новочеркаського типу, повністю підтверджує належність цих поховань до новочеркаської групи. За О. І. Тереножкіним, показовою рисою обрядовості чорногорівських поховань є їх скорчене положення та східна орієнтація. Орієнтація в інші сторони світу є винятковою. Проте, за його спостереженнями, в п'яти випадках серед відомих на той час чорногорівських поховань кістяки лежали головою на захід; в двох — на південний захід²⁰.

Детальне знайомство з цими похованнями піддає сумніву поширення орієнтації кістяків в західному півколі в чорногорівських пам'ятках. З п'яти західноорієнтованих поховань одне, що походить з кургану біля с. Берізки, належить, як встановлено, до новочеркаської групи (за супроводжуючим інвентарем). Поховання №1 Чорногорівського кургану²¹ було безінвентарним, що само по собі залишає відкритим питання щодо його культурно-хронологічної інтерпретації. З приводу належності до передскіфського періоду поховання №41 з с. Фронтове вагався й сам О. І. Тереножкін²². Дійсно, воно походить з ґрунтового могильника V–IV ст. до н. е., що протиставляє його основній більшості підкурганних кімерійських поховань, а супроводжуючий інвентар, представлений бронзовими скроневими підвісками в півтора оберти з полум'єподібними кінцями, знаходить аналогії в скіфських комплексах саме V–IV ст. до н. е.²³ Поховання кургану біля м. Саратова²⁴ знаходиться далеко за межами Північного Причорномор'я і території поширення кімерійської культури. До того ж в одній могилі з небіжчиком, що лежав у скорченому стані, знаходився випростаний на спині кістяк, теж орієнтований головою на захід. Нарешті, останнє поховання, що походить з ґрунтової могили біля м. Ставрополя²⁵ і може бути віднесено до чорногорівського часу, у культурному плані цілком ймовірно пов'язане з протомеотськими старожитностями Прикубання. Для протомеотської культури характерні безкурганні могильники, з яких походить значна кількість речей озброєння кімерійського типу, в тому числі і такі, як в похованні, про яке йдеться, — циліндричні молотки та точильні бруски²⁶.

Щодо двох поховань з південно-західною орієнтацією кістяків підкреслимо, що в одному випадку — в похованні з Волоського — по-перше, точно не відомо, лежав померлий головою на південний захід чи на південь²⁷, по-друге, виходячи з речового комплексу, не виключена його належність до пам'яток пізнього бронзового віку. У другому похованні, що походить з кургану біля хут. Шированка²⁸, положення померлого головою на південь — південний захід було вказано О. І. Тереножкіним помилково, на що вказує В. В. Отрощенко²⁹, змінюючи його на північне.

Таким чином, можна вважати, що така риса обрядовості, як західна орієнтація, не характерна для поховань чорногорівської групи. Навпаки, доміную-

чою ознакою обрядовості новочеркаських поховань є саме західна орієнтація³⁰. Різниця між ними та виділеною групою поховань полягає тільки в положенні померлих — випростаному на спині чи боці в першому, скорченому — в другому випадку.

Певні дані про положення похованих відомі лише для п'яти пам'яток. В трьох випадках кістяки лежали на правому боці, в одному — на лівому і ще в одному — на спині. Можливо, правобічне положення кістяків може бути певною ознакою поховань новочеркаської групи, оскільки чорногорівським похованням більш притаманне покладення небіжчиків на лівий бік³¹. До того ж майже всі новочеркаські поховання, в яких кістяки випростані на боці, правобічні, на що свого часу звернув увагу О. І. Тереножкін³².

Особливості поховальних конструкцій: підбійної чи катакомбної могили поховання №2 кургану 3 групи 11 біля с. Спаське, перекритої дошками ями поховання №1 кургану 1 групи 3 біля с. Ковпаківки, дерев'яних гробниць з кургану біля с. Берізки та кургану V біля с. Рижанівки, на відміну від даних про положення та орієнтацію померлих, не дають якоїсь додаткової інформації щодо культурно-хронологічної належності пам'яток у зв'язку з поширеністю поховальних споруд таких типів як в чорногорівський, так і в новочеркаський час.

Таким чином, можна констатувати, що всі вісім поховань, про які йдеться, становлять окрему групу новочеркаських пам'яток. Це дозволяє стверджувати, що скорчений обряд поховання був досить звичайним в новочеркаський час.

На перший погляд цей висновок в якійсь мірі підтверджує думку про синхронність чорногорівських та новочеркаських пам'яток, що набула особливої популярності в останній час³³. Проте, на нашу думку, факт наявності при скорчених кістяках інвентаря новочеркаської групи слід розглядати як свідчення збереження серед частини населення Північного Причорномор'я новочеркаського часу більш ранніх, чорногорівських, традицій. Як підтвердження цієї точки зору може слугувати факт, що серед кімерійських поховань нам невідомі такі, в яких при випростаних кістяках знаходяться речі чорногорівського типу.

Судячи з таких пам'яток, як поховання курганів 3 біля с. Нижні Сірогози³⁴, 15 біля с. Танкове³⁵, обряд скорчених поховань відомий також в архаїчній скіфський час. Особливості обрядовості цих поховань пояснюються В. Ю. Мурзіним якимись пережитковими явищами більш раннього часу³⁶. Проте у зв'язку з існуванням хронологічного розриву між чорногорівськими та скіфськими старожитностями до виділення групи новочеркаських поховань із скорченим положенням кістяків був не з'ясований механізм передачі населенню скіфського часу цієї особливості чорногорівського поховального обряду.

Примітки

¹ Тереножкін А. И. Киммерийцы.— К., 1976.

² Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Братченко С. В. Вильно-Грушевская курганная группа и курган на территории Запорожской опытной сельскохозяйственной станции// Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье.— К., 1977.— С. 118.— Рис. 10, 2.

³ Ромашко В. А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье// Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепрпетровск, 1978.— С. 73.— Табл. 2, 11.

⁴ Ромашко В. А. Памятники финальной бронзы — раннего железного века в материалах экспедиции ДГУ// Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Днепрпетровск, 1981.— С. 85, 86.— Рис. 1, 6–8.

⁵ Субботин Л. В., Охотников С. Б. Скифские погребения Нижнего Поднепровья// Древности Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 102, 103.— Рис. 1, 8, 9, 11.

⁶ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 56–72.

⁷ Тереножкін А. И. Киммерийцы.— С. 98.

⁸ Ковалева И. Ф., Марина З. П., Ромашко В. А. Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка-

Бузовка// Древности Степного Поднепровья (III – I тыс. до н. э.).— Днепропетровск, 1982.— С. 7.— Рис. 2, 1, 2.

⁹ Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя// КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 2.— С. 59.— Рис. 3, 2–25.

¹⁰ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки на Поросье// Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 49.— Рис. 9, 9–43.

¹¹ Ковпаненко Г. Т. Погребение VIII – VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы// КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.— С. 69.— Рис. 1, 9а–9б.

¹² Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII – VII ст. до н. е.// Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 175.— Рис. 1, 5–8.

¹³ Ковпаненко Г. Т. Работы на Днепровском Правобережье// АО 1984 года.— М., 1986.— С. 248.

¹⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 35.— Рис. 9, 3.

¹⁵ Виноградов В. Б., Дударев С. А., Рунч А. П. Киммерийско-кавказские связи// Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 187.— Рис. 2, 5, 6; С. 190.— Рис. 4, 24–33; С. 192.— Рис. 5, 6.

¹⁶ Лапушнян В. Л. Киммерийский кинжал из с. Березки в Молдавии// Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 37–39.— Рис. 1.

¹⁷ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы// Скифский мир.— К., 1975.— С. 26.— Рис. 18; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 109.

¹⁸ Тереножкин А. И. Погребение раннего скифского времени у с. Рыжановки. Новое в советской археологии// МИА.— 1965.— №130.— С. 212–215.— Рис. 1; 2, 1–5.

¹⁹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 80.

²⁰ Там же.— С. 94.

²¹ Там же.— С. 67.

²² Там же.— С. 66.

²³ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н. э.// САИ.— 1978.— Вып. Д4 – 5.— С. 35.— Табл. 22, 13–17.

²⁴ Смирнов К. Ф. Савроматы.— М., 1964.— С. 9–13, 29.

²⁵ Минаева Т. М. Могила бронзовой эпохи в г. Ворошиловск// КСИИМК.— 1947.— Вып. XVI.— С. 131–135.— Рис. 41, 42.

²⁶ Анфимов Н. В. Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья// ПСА.— 1971.— С. 170–177; Анфимов Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник хут. Кубанского)// Скифский мир.— К., 1975.— С. 35–51.

²⁷ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья// ПСА.— М., 1971.— С. 89.— Рис. 5.

²⁸ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 68.

²⁹ Отрощенко В. В. Особенности погребений черноговорской группы// Тез. докл. обл. конф.— Запорожье, 1989.— С. 111.

³⁰ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 98.

³¹ Там же.— С. 93.

³² Там же.— С. 98.

³³ Лесков А. М. Курганы, находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 98–106; Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР// Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 147–152; Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник.— Новосибирск, 1984.— С. 41, 42; Петренко В. Г. Комплекс VIII – VII вв. до н. э. из Ставрополя// КСИА АН СССР.— 1982.— Вып. 170.— С. 70–73; Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов типа новочеркасского клада// СА.— 1989.— №1.— С. 63–69.

³⁴ Яценко И. В. Скифия VII – V вв. до н. э.: Археологические памятники Степного Приднепровья VII – V вв. до н. э.// Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 36.— С. 43, 44.

³⁵ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V – I тыс. до н. э.— Симферополь, 1969.— С. 231.— Рис. 91, 1, 7–14.

³⁶ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 54.

В. А. Ромашко

КИММЕРИЙСКИЕ СКОРЧЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ НОВОЧЕРКАССКОЙ ГРУППЫ

В статье рассматриваются киммерийские погребения новочеркасской группы, особенностью погребельного обряда которых является скорченное положение скелетов.

Выделение группы таких погребений показывает, что в позднейшее предскифское время умерших хоронили не только в вытянутом на спине или боку положении, но и скорченно, что свидетельствует о сохранении в новочеркасской среде черноморовских традиций. Устанавливается, что для скорченных новочеркасских погребений характерно преимущественно правобочное положение и западная ориентация скелетов, чем они заметно разнятся от черноморовских. Существование новочеркасских погребений со скорченным положением скелетов в известной степени объясняет присутствие этой черты обрядности в скифское время.

V. A. Romashko

CYMMERIC CROOKED BURIALS OF THE NOVOCHERKASSY GROUP

Cymmetric crooked burials of the Novocherkassy group is examined in the article, the characteristic feature of the funeral ceremony being the crooked position of the skeleton. The fact that the group of such burials has been singled out demonstrates that in the days of the late pre-Scythian period the dead were buried not only in the stretched back of lateral position but in the crooked position as well, which testifies to keeping Chernogorovsky traditions up in the Novocherkassy environment. It is acknowledged that right-hand side lateral positions and western orientation of the skeletons are most characteristic of the crooked Novocherkassy burials, thus differentiating them notably from the Chernogorovsky ones. Crooked Novocherkassy burials account to a certain extent for the existence of this ritual feature in Scythian times.

Одержано 25.05.90

АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЇ СУВОРІВСЬКОЇ КУРГАННОЇ ГРУПИ З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КРИМУ

В. С. Ольховський

Публікація присвячена скіфським антропоморфним статуям.

Влітку 1981 р. під час дослідження курганної групи поблизу с. Суворівського Сакського району Криму виявлено дві скіфські антропоморфні статуї, а також уламок постаменту до однієї з них. Введення до наукового обігу виявлених пам'яток має велике значення через недостатню вивченість скіфського монументального мистецтва Криму.

Статуя з кургану 11 трапилась серед каміння в західній частині кільцевої кам'яної вимостки по периметру насипу. Скульптура пошкоджена (рис. 1) — відбиті голова та ноги нижче колін. Розміри збереженої частини — 93 x 61 см, товщина — 24 x 33 см, виготовлена з м'якого білого вапняку¹. Статуя, модельована технікою високого (до 3–5 см) рельєфу та гравіруванням, морфологічно є сплющеною скульптурою². Її іконографічна схема відтворює чоловічу постать з розведеними прямими ногами. Набір зображених на ній предметів — небагатий, але характерний³ — одновиткова гривна (?), великий ритон (у лівій руці), акинак довжиною 43 см з прямокутною лопаттю. Акинак, очевидно, зображено у піхвах (перехрестя відсутнє), підвішеним до поясу за лопать. Чітко простежуються гладкий пояс, кінець головного убору

© В. С. ОЛЬХОВСЬКИЙ, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

17–1756к

65

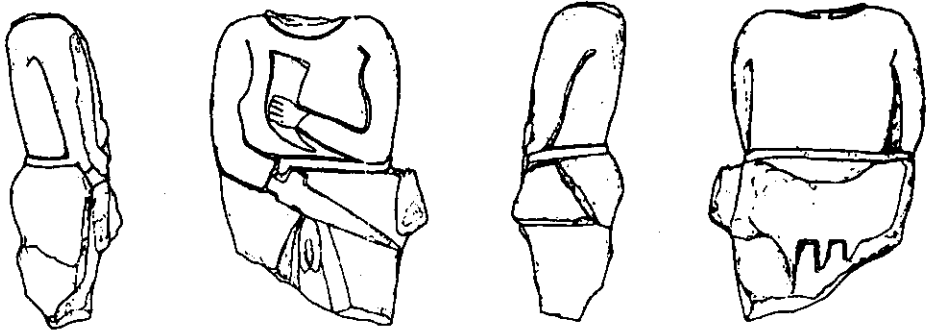

Рис. 1. Статуя з кургану 11.

типу башлика та підвішений горизонтально до пояса зліва горит. На верхній вузькій грані гориту рельєфно нанесено окантовку (ремінець ?); чи був у гориті лук — неясно. Добре виділено мускулатуру рук. Спереду між стегнами, донизу від меча, рельєфом подано фігуру у вигляді овала $20 \times 8,5$ см, від центру якої донизу йде жолобок неправильної форми глибиною до 1,5 см. Ззаду — між стегнами і нижче сідниць — рельєфні зображення у вигляді літери М шириною 15 і висотою 20 см. Сідниці виділено сплющено-похилою площиною, верхня межа якої утворює увігнутий контур, що нагадує верх спинки стільця або сидіння.

Подібні зображення на скіфській статуї зафіксовані вперше. Можна припустити, що вигнутий овал на лицевій грані виробу зображує передню, а «двозубець» — задню луки сідла. Цьому припущенню не суперечить і факт розведених ніг. Ноги на інших скіфських статуях, знайдених на північ від Перекопу, показані узагальнено і скульптурно-модельовані бувають рідко. Значно частіше вони зафіксовані на скіфських статуях Криму, причому завжди паралельно одна одній.

Найчастіше ритон зображували у правій руці, в лівій же — він відомий лише у семи випадках (Ерделівка, Краснолюбцецьк, Олександрівське та ін.) Статуї, на яких кисть правої руки лежить на руків'ї меча, також трапляються дуже рідко (чотири екземпляри). Аналогічне положення рук, ритону та акинаку (рис. 1) існує лише на статуарному рельєфі з станиці Преградної, що датується другою половиною IV ст. до н. е.⁴ Даний факт, що підтверджує варварське (скіфське) походження прикубанських статуй, можливо, свідчить про наявність певних культурних та етнічних зв'язків між населенням Криму та Прикубання, розділених Боспорським царством.

Курган 11, у якому була знайдена описана вище знахідка, мав одне поховання, що датується IV ст. до н. е. фрагментами амфор.

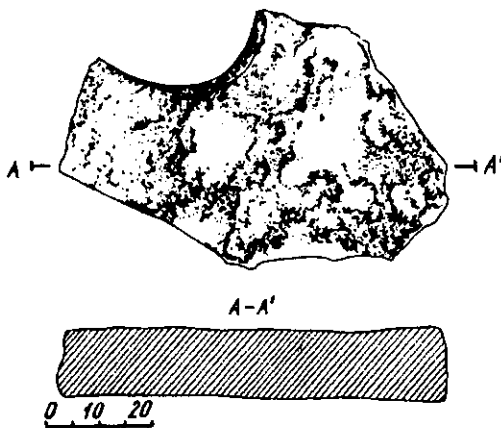

Рис. 2. База статуї із засипу поховання 1 кургану 13.

Курган 13 знаходився у 140 м на південний схід від кургану 11 і містив два поховання.

У заповненні основного поховання трапилася частина плити — бази статуї з вапняку (рис. 2). У центрі площини спочатку 52 см, товщина 13 – 15 см. Широкі грані бази сплющені, був овальний отвір, на що вказує сегментоподібний виріз, який зберігся в уламку бази. Первісну площу отвору реконструювати важко, але, зрозуміло, вона не перевищувала 33×25 см.

Подібні бази з сучільної плити або складені з двох-трьох плит починають використовуватись

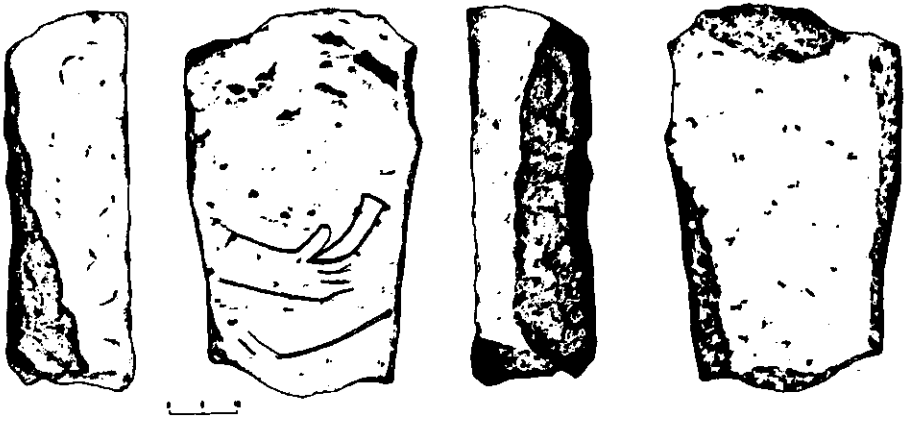

Рис. 3. Статуя в похованні 2 кургану 13

скіфами не пізніше IV ст. до н. е., вірогідніше у VI – V ст. до н. е. Вони більш характерні для території Криму, ніж для північних районів. Так, у степовому Причорномор'ї подібні знахідки трапилися поблизу с. Кам'янка (Республіканець)⁵, с. Червоний Поділ⁶, у Сахновій могилі⁷, тоді як у Криму їх відомо близько шести разом з описаною вище. Донедавна подібні бази у більш східних районах, зокрема у Прикубанні, відомі не були. За оглядом трикутної основи «статуї з вапняку»⁸, знайденої на зруйнованому кургані біля хутора Ковалевського, що зберігається у музеї Палацу піонерів м. Армавіра. Встановлено, що даний фрагмент являє собою уламок бази з прямокутним отвором для встановлення антропоморфа, а не нижньої частини скульптури. Таким чином, звичай використання у ролі закріплюючого елементу кам'яної плити-базису був відомий на значній частині ареалу скіфських антропоморфів. Не відомі такі знахідки за опублікованими матеріалами поки що лише на захід від Південного Бугу та у Подонні-Приазов'ї.

Статую, виявлену у впускному похованні кургану 13, було використано як одну з плит у північній стіні кам'яного ящика. Стояла вона вертикально основою донизу, лицевою гранню всередину ящика. Скульптура пошкоджена (рис. 3) — відбита нижня частина. Розміри збереженого фрагменту — 5 × 34,5 — 27,5, товщина — 18 см. Виготовлена вона з жовтуватого пористого вапняку і являє собою підтрапецієподібну-сегментоподібну у розрізі плиту з більш широким та сплюсненим лицевим боком, розширеним догори. З тильного боку плита грубо обтесана.

На лицевій грані вигравіровано праве передпліччя та кисть руки людини з невеликим ритонном. Зображення притуленої до живота лівої руки збереглося не повністю.

Іконографічно плита, очевидно, відтворює чоловічу постать, яка стоїть з притуленими до грудей та живота руками (права рука вище лівої).

Ця статуя належить до рідкісного морфологічного типу, що зустрічається у скіфів — антропоморфних плит⁹, які дуже узагальнено, геометризують моделюють тіло людини, характеризуються майже повною відсутністю проробки деталей підтескою або рельєфом. Переважна більшість деталей та атрибутів зображена за допомогою гравірування на лицевій — передній грані плити. З опублікованих статуй до описаної морфологічно наближаються перша дніпропетровська (з Дубової балки біля Верхньодніпровська)¹⁰ та антропоморфні плити VI – V ст. до н. е. з Чечено-Інгушетії, Галайти, Бетті-Мохк¹¹. Галайтинські вироби подібні до вищеописаних дуже бідним набором атрибутів і деталей тіла людини, але вигляд у них більш архаїчний. Відносно етнокультурної належності творців галайтинських стел єдиної думки не існує; власне скіфський вплив на цих výroбах відчувається досить добре.

Датування статуї та бази до неї з кургану 13 полегшується наявністю керамічного матеріалу. Так, на дні впускного кам'яного ящика, у стіні якого була перевикористана антропоморфна плита, знаходилися фрагменти фасось-

кої та двох гераклейських амфор. Одна з гераклейських амфор за ретроградним клеймом відноситься до середини (другої чверті) VI ст. до н. е. При цьому основне поховання кургану слід датувати більш раннім часом — вірогідніше першою чвертю VI ст. до н. е.; цьому не суперечить інвентар поховання. До цього ж поховання відноситься і, безсумнівно, цим же часом датуються антропоморф та база для нього.

Розглянуті статуї з курганів 11 та 13 дають змогу уточнити деякі уявлення про скіфське монументальне мистецтво. Зокрема, підтверджується, що антропоморфні плити і пласка скульптура використовувалися (зокрема в IV ст. до н. е.) одночасово; встановлювалися вони на невеликих насипах (висота розглянутих курганів перед розкопками не перевищувала 0,5 м); за певний час статуї втрачали своє основне сакральне значення і могли правити за будівельний матеріал¹².

Морфологія і топографіка (особливості розташування зображень предметів та деталей тіла людини на антропоморфі) розглянутих статуй демонструють можливий зв'язок монументального мистецтва скіфів Криму з мистецтвом варварського населення Прикубання та Північного Кавказу. Можна також, з великою мірою вірогідності, припустити, що дійсна розповсюдженість («щільність») статуй у скіфських могильниках Криму була досить значною.

Примітки

¹ Ольховский В. С. Исследования курганов в степном Крыму// АО 1981.— М., 1983.— С. 297, 298.

² Ольховский В. С. Об алгоритме источниковедческого анализа антропоморфных изваяний// Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 109; Ольховский В. С. О методике источниковедческого анализа антропоморфных изваяний// Социально-экономическое развитие древних обществ и археология.— М., 1987.— С. 106—114.

³ Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис.... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 9; Ольховский В. С. Скифские изваяния Крыма// Проблемы скифо-сарматской археологии.— М., 1990.— С. 98—115.

⁴ Шульц Н. Н., Навротский Н. И. Прикубанские изваяния скифского времени// СА.— 1973.— №4.— С. 198.— Рис. 4, 2.— С. 201.

⁵ Сыманович Э. А. Скифское изваяние из Каменки Бериславской// АО 1969.— М., 1970.— С. 246.

⁶ Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружиинника у с. Красный Подол на Херсонщине// Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 108.— Рис. 7, 2.

⁷ Отрощенко В. В. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области// АО 1979.— М., 1980.— С. 318.

⁸ Шульц П. Н., Навротский Н. И. Указ. соч.— С. 196.

⁹ Ольховский В. С. Об алгоритме источниковедческого анализа...— С. 109.

¹⁰ Passek T., Latynine V. Sur la question des «Kamenny baby»// ESA.— Helsinki, 1929.— IV.— P. 294.— Fig. 2.

¹¹ Марковин В. И., Мунчаев Р. М. Каменные изваяния из Чечено-Ингушетии// СА.— 1964.— №1.— С. 158—160; Багаев М. Х. Новые каменные изваяния скифского времени из Чечено-Ингушетии// Памятники эпохи раннего железа и средневековья Чечено-Ингушетии.— Грозный, 1981.— С. 130—133; Багаев М. Х., Ольховский В. С. Новые изваяния скифского времени из долины Аксая (Чечено-Ингушетия)// СА.— 1989.— №4.— С. 261—267.

¹² Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей// Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности.— М., 1983.— С. 56.

В. С. Ольховский

АНТРОПОМОРФНЫЕ ИЗВАЯНИЯ СУВОРОВСКОЙ КУРГАННОЙ ГРУППЫ ИЗ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

В статье публикуются антропоморфные изваяния из курганов 11 и 13 могильников у с. Суворовского Сакского района Крыма. Изваяние из кургана 11 является плоской

скульптурой и датируется IV в. до н. э. из кургана 13 — антропоморфной плитой 1-й четверти IV в. до н. э. Условия находки изваяний, особенности их формы и размещения на них изображений подтверждают и уточняют некоторые представления о скифской антропоморфной скульптуре Причерноморья.

V. S. Olkhovsky

ANTHROPOMORPHOUS SCULPTURES OF THE SUVOROVSKOE TUMULUS GROUP IN THE NORTH-WESTERN CRIMEA

Anthropomorphic sculptures from tumuli 11 and 13 of the burial ground near the vil. Suvorovskoe of the Saki Region of the Crimea are described in the paper. The sculpture from tumulus 11 is a plane one attributed to the 4th cent. B.C., that from tumulus 13 is an anthropomorphic plate of the 1st quarter of the 4th cent. B.C. Peculiarities of the shape of the sculptures and distribution of images on them as well as tumuli where they were found confirm and specify some ideas on the Scythian anthropomorphic sculpture of the Black Sea area.

Одержано 07.06.91

XX КВАРТАЛ ХЕРСОНЕСА У XIII СТ. (ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МАТЕРІАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)

В. М. Залеська, Ю. П. Калашник

У статті розглядаються результати розкопок експедиції Держ. Ермітажу в одному з центральних кварталів північного району Херсонеського городища, які розкривають картину життя пізньовізантійського будинку, знищеного пожежею, що охопила все місто. Матеріали, які публікуються вперше, — пам'ятки художнього бронзового литва, кераміка місцева та імпортна (походить з М. Азії і Балканського п-ва) — містять нові дані для датування загибелі міста.

Багаторічні розкопки в північному районі Херсонеса, що почалися під керівництвом Г. Д. Белова 1931 р. і понині продовжуються зусиллями експедиції Ермітажу, суттєво розширили коло джерел для вивчення історії міста. Зокрема, одержано багатий матеріал, що відноситься до пізньовізантійського періоду. Значна площа, розкрита розкопками — на даний час відкрито шість кварталів, — дозволяє дати розгорнуту оцінку стану господарського і соціального життя цієї частини Херсонеса, реконструювати будинки та почасти визначити контури міського ландшафту¹.

XX квартал, на відміну від щільно забудованих сусідніх кварталів, мав досить пустельний вигляд з його трьома будинками, розкиданими по пустирю на підступах до кладовища, виниклого на руїнах базилики 1935 р. (рис. 1)². Після катастрофи, що постигла місто, як вважається, наприкінці X або на рубежі X—XI ст. його північна частина протягом тривалого часу лежала в руїнах, перетворена на звалище сміття, яке вивозили сюди з тих районів міста, де почався процес відбудови³. Спорудження нових будинків тут почалось

© В. М. ЗАЛЕСЬКА, Ю. П. КАЛАШНИК, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

69

18-1756к

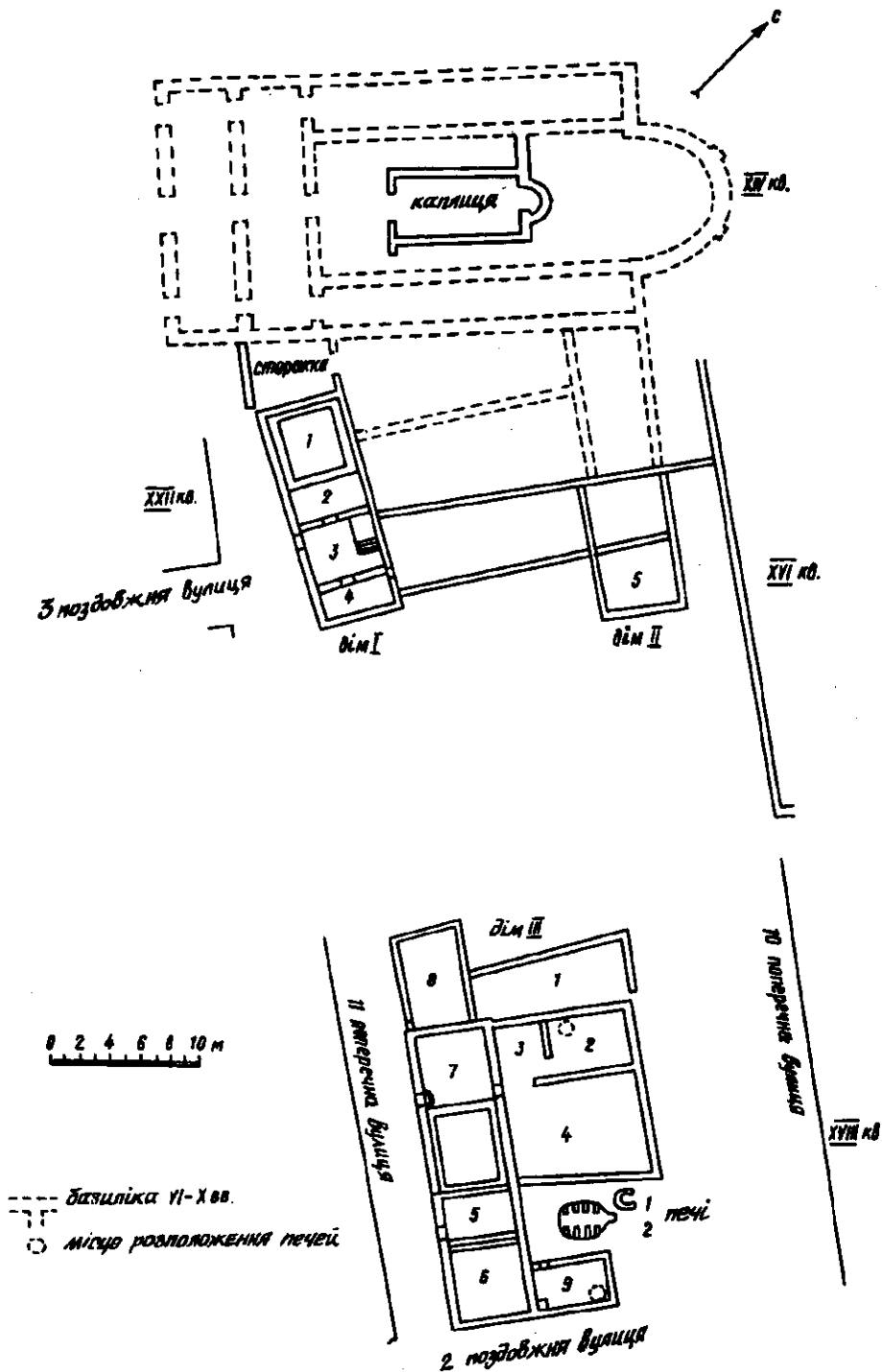

Рис. 1. План-схема XIX і XX кварталів Північного району Херсонеса у XIII ст. Розкопки 1935—1988 рр.

не раніше XII ст.⁴ В результаті там, де залишки більш ранніх будинків, що звичайно слугували фундаментами при новому будівництві, були сховані під товстим шаром сміття, стіни нових будинків споруджувались прямо на наси-

пу і, таким чином, традиційне планування кварталів виявлялось порушеним. Так, будинок I, споруджений між XIX та XX кварталами (розкопки 1949 р.), перегородив 3-ю поздовжню і частково 11 поперечну вулиці, причому напрямком останньої дещо змінився⁵. На північний схід від нього, на перехресті 3-ї поздовжньої та 10-ї поперечної вулиць розташовувався будинок II, але погана збереженість культурного шару на цій ділянці не дозволила визначити його план. Ці два будинки були свого часу віднесені Г. Д. Беловим до XIX кварталу, хоча на останньому етапі життя міста він практично не був житловим: на руїнах базилики, що загинула наприкінці X ст. (розкопки 1935 р.), виникло кладовище з сторожою біля входу (так зване південне приміщення)⁶ і невеликим храмом-каплицею⁷; поряд виникла пуста, від якої будинки I і II були відділені суцільною стіною, що слугувала, судячи по всьому, огорожею кладовища⁸. Зі сходу до апсиди зруйнованої базилики щільно прилягала житлова садиба⁹.

Значна частина XX кварталу, вкрита насипом сміття, залишалась незабудованою і являла собою горбистий пустир. У південно-східній частині кварталу, між 2 поздовжньою та 11-ю поперечною вулицями розташовувався житловий будинок III. Таким чином, XX квартал у XII-XIII ст. мав вигляд як три міські садиби, розділені великим пустирем.

Очевидно, горбистий насип створював певні незручності для будівництва, хоча місце було досить таки жвавим: неширока (від 2,5 до 4,2 м), але магістрального характеру, 2 поздовжня вулиця з'єднувала його з багатолюдним північно-східним районом, а 11 поперечна — шириною близько 3,6 м вела мимо будинків III та I до кладовища та каплиці на руїнах базилики. Поряд, в сусідньому кварталі, знаходився побудований в XIII ст. храм (№ 21), що відіграв роль культового центру району¹⁰.

Будинок I, як вже зазначалось, збудовано поза зв'язком з плануванням більш ранніх будівель (поперек вулиці), а його фундаменти впущені в насип. При спорудженні будинку III були використані рештки більш ранніх стін, причому не лише для фундаментів — в одному випадку будівельникам довелося пробивати дверний отвір у стіні, включеній у план нової будівлі (йдеться про отвір, що з'єднував приміщення 7 і 3 — рис. 1)¹¹. Втім, і стіни двору будинку I, що займав частину 3 поздовжньої вулиці, встановлені на основах фасадів більш ранніх будинків.

Влаштування будинків I та III типове для середньовічного Херсонеса¹², основні приміщення тягнуться вздовж 11 поперечної вулиці, двір і допоміжні будівлі розміщувались всередині кварталу; в обох будинках були підвали-комори, дерев'яні перекриття яких служили підлогою наземних приміщень. Так, у будинку III (рис. 1) одна частина приміщення 7 мала земляну підлогу, а інша — дошану, під якою знаходилась комора з істивними припасами, що зберігались у піфосах та амфорах (підвал 1). Напевно, і в будинку I приміщення 2 насправді являло собою частину кімнати із земляною підлогою, а під другою частиною тієї ж кімнати, що мала дерев'яну підлогу, було влаштовано підвал 1¹³. Житлові приміщення в цьому будинку розміщувались на другому поверсі, куди з приміщення 3 вели камінні східці. Досить значний за площею (близько 300 м²) будинок III був одноповерховим. Деяка ускладненість його планування зумовлена тим, що він поступово обростав господарчими прибудовами: загорожею, хлівом, кухнею (приміщення 1, 8, 9). Основну частину будинку складало вже згадуване приміщення 7, що мало вхід з 11 вулиці. Ця кімната освітлювалась арочними вікнами; з неї через тамбур 3 можна потрапити в приміщення 2, де знаходилась піч, і у двір 4. Приміщення 5, ізольоване від решти будинку, мало окремий вхід з 11 вулиці; до нього прилягає приміщення 6, просторий світлий підвал — в розвалі стін всередині нього знайдені камені арочного завершення віконного отвору. Підлога підвалу була заставлена піфосами, амфорами, триручними корчагами; на дні двох піфосів збереглися рештки злежаної дрібної риби. Можна припустити, що приміщення 5 і 6 являли собою лавку з коморою для зберігання товару. Цікаво відзначити, що в розвалі стін у східному кутку підвалу знайдено бронзовий вотивний хрест, що потрапив сюди або з суміжною з підвалом кухнею (приміщення 9), або, найімовірніше, висів на стіні у східному кутку комори,

Рис. 2. Хрест-енколпійон із зображенням Богоматері та чотирьох євангелістів. Ермітаж.

Рис. 3. Хрест-енколпійон: св. Фотій. Ермітаж.

Рис. 5. Хрест з орнаментом із спіралей. Лицьова сторона. Ермітаж.

Рис. 6. Хрест з орнаментом із спіралей. Зворотна сторона. Ермітаж.

приміщення досить доглянутого для підвалу: склепінчасте вікно, влаштоване, очевидно, в південно-східній стіні, забезпечувало добре освітлення, стіни були потиньковані глиною, підлога також мала глиняне покриття.

Найважливіші знахідки пов'язані з приміщенням 7. Частина речей, що знаходились в тому місці кімнати, де була дерев'яна підлога, під час пожежі провалилась у підвал, змішавшись з його наповненням¹⁴. Це різноманітний поливний посуд — червоноглиняні блюда з декором в техніці «зграфіто» і глек з вінчиком-квадрифолієм, блюдо, вкрите салатною поливою (імітація кераміки «селадон»), білоглиняна кераміка з підглазурним розписом, рис. 9—10), глиняний водолій у вигляді птаха (рис. 15, 16). Тут же було знайдено металеві предмети: срібна платівка, що слугувала прикрасою скриньки чи книжкової оправи, бронзові хрести — вотивний, натільний і гладенька стулка енколпійона. Друга стулка цього складня, також гладенька, виявилась серед хрестів-релікваріїв різного роду (рис. 2—6), що лежали на земляній підлозі біля виходу на вулицю. Біля самого порога вхідних дверей знайдено кадило-кацею (рис. 7, 8). Напевно, господар, залишаючи палаючий будинок, впустив вузлик з найціннішими речами. В цьому ж приміщенні були знайдені монети, частково розсіпані на земляній підлозі поблизу входу, частково, що впали разом з начинням кімнати в підвал: сім латинських наслідувань константинопольському карбуванню (1204—1261 рр.) і одна Нікейської імперії, часів Іоанна III Дуки Ватаца (1222—1254 рр.); монета — латинське наслідування константинопольському карбуванню першої половини XIII ст. походить з підвалу 2 (приміщення 6)¹⁵. Цими монетами визначається часовий проміжок, за якого сталася пожежа, що зруйнувала будинок, — 20—70-і рр. XIII ст. Таке датування підтверджує знахідка в приміщенні 9 (кухня-прибудова) випукло-ввігнутої монети, згодом, Феодора I (1208—1222 рр.)¹⁶. Виявлена серед уламків печі, ця прожарена у вогні монета свідчить про час функціонування печі. Другою вказівкою на час існування будинку служить

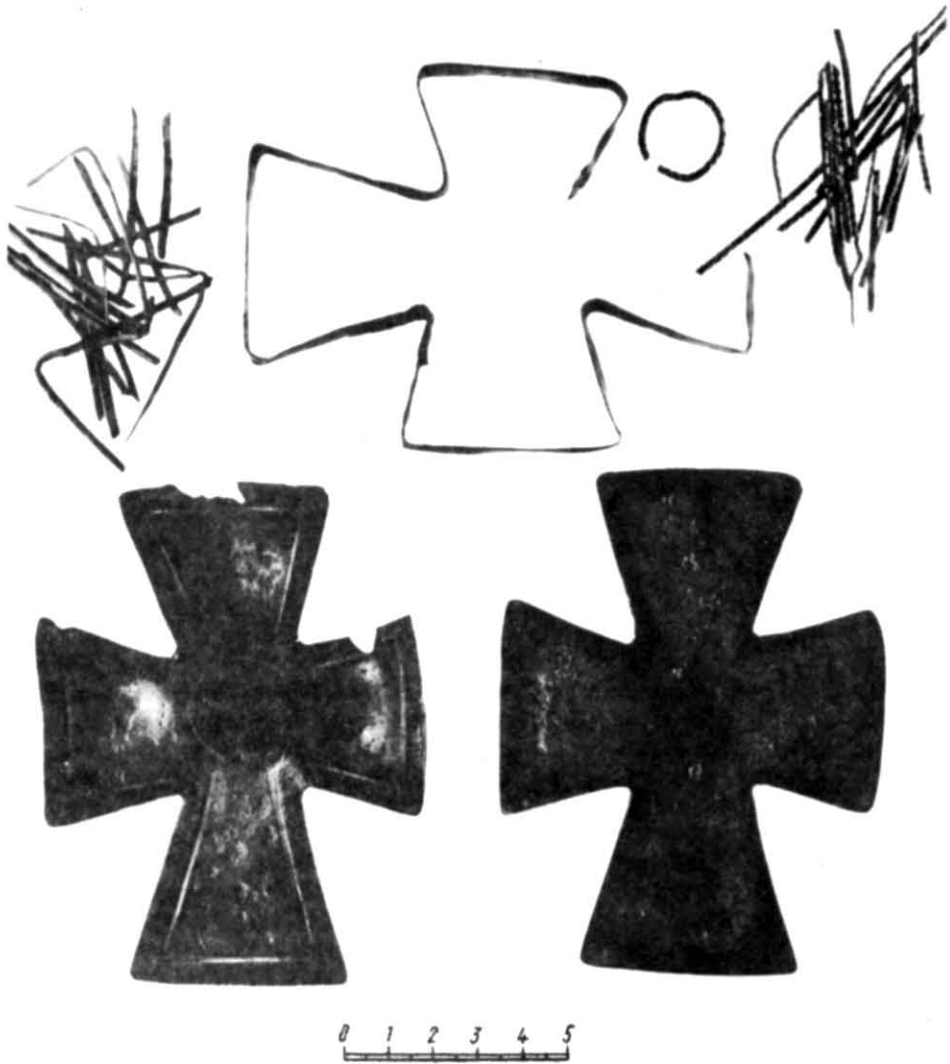

Рис. 4. Хрест-релікварій з орнаментом із накладних джгутиків. Ермітаж.

сельджуцька монета Кая Хусрува ібн-Кілідж Арслана (1204—1210 рр.)¹⁷, знайдена в шарі підлоги підвалу 1. Близька за часом випукло-ввігнута монета XII—XIII ст. трапилась на підлозі сторожки ("південне приміщення")¹⁸, а сельджуцька 1213—1214 рр. — в приміщенні 4 будинку I¹⁹. Ці знахідки узгоджуються з даними про будівництво в XIII ст. ряду садиб в сусідньому кварталі XIII—XIV, а також згаданій церкви (храм №21)²⁰. В цьому плані цікава і думка Г. Д. Белова про порівняно пізню дату (XII—XIII ст.) спорудження цвинтарної каплиці²¹.

Зважаючи на наявність в будинку III численних культових предметів, в тому числі тих, що відносяться до богослужіння (кацея, вотивні хрести) (рис. 2—8), спокусливо вбачати у його господарі особу духовного звання; визначення у даному випадку приміщення 5 і пов'язаного з ним підвалу (приміщення 6) як лавки не дивне. Житійна література багата фактами, коли священослужителі займалися різними ремеслами і продавали свої вироби, а нерідко виступали і як кредитори²². У цьому відношенні показове свідцтво кременського єпископа Ліутпранда про торгові заняття візантійських єпископів²³. Врешті-решт господар будинку міг здавати приміщення внайми. Відзначимо, що Г. Д. Белов на основі знахідок культових предметів вважав, що будинок на схід від апсиди базилики 1935 р.²⁴ і будинок I на 11 поперечній вулиці належали священникам, котрі служили у цвинтарній каплиці²⁵.

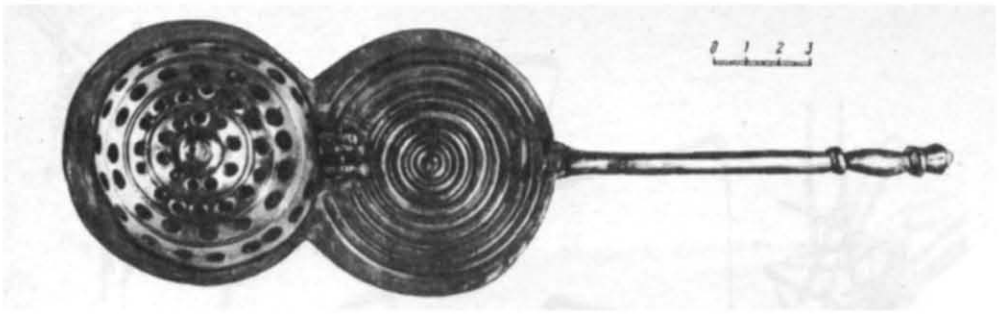

Рис. 7. Кадило-кацея. Вид зверху. Ермітаж.

Як зазначалося, зразки візантійського прикладного мистецтва з розкопок ХХ кварталу репрезентовані переважно двома групами виробів: бронзовим литтям (хрести й кадило) і керамікою — поливною з розписом або прикрашеною в техніці зграфіто, а також фігурним неполивним посудом²⁶.

Більшість знайдених христів відноситься до складнів-енколпіїв з литими чи гравірованими зображеннями, на лицьовому боці яких найчастіше містилось Розп'яття, а на звороті — Богоматір-оранта в оточенні чотирьох євангелістів. Прикладом такого роду пам'ятки може послугувати знайдена 1987 р. стулка з добре збереженим шарнірним устроєм із скісними насічками із зображенням оранти в центрі та євангелістів у медальйонах на руках хреста (рис. 2). З того ж комплексу походять хрести-складні з Розп'яттям і Богоматір'ю, з св. Фотієм (зворотний бік гладенький) і без зображень²⁷.

Подібні енколпіїни, що часто фігурують у літературі під умовною назвою сиро-палестинських, є в багатьох зібраннях і обраховуються сотнями примірників. Їх часто знаходили і в Херсонесі. В атрибуції цих пам'яток ми дотримуємося уже висловлюваної точки зору, що складення іконографії представлених на хрестах персонажів відноситься ще до доіконоборчого часу; основна маса нині відомих енколпіїв як за стилем, так і за даними археології є не стільки давньою, скільки відтворюючою давні зразки, а їх побутування припадає на Х—ХІІ ст.²⁸ Такі предмети для паломників виготовлялись не лише при православних (мелькитських) монастирях Сирії і Палестини, що після переможних візантійських походів Х ст. знову ввійшли до складу імперії, але й за межами цих територій, однак наслідування прославленим близькосхідним зразкам збереглося.

При розкопках (1985 і 1986 рр.) підвальних приміщень того ж будинку було знайдено два вотивних хрести: один з петлями на горизонтальній перемичці для підвісок, накладними медальйонами на перехресті (в оточенні рослинного орнаменту) і на нижньому кінці хреста (оправа одного з медальйонів збереглась), другий — з фігурними трилопатовими кінцями і гравірованими крапами по краю²⁹. Такі пам'ятки відносяться до широко розповсюдженого у середньовізантійській період типу³⁰ чотирикінцевого хреста «із слізками» на кінцях, накладними медальйонами, підвісками на ланцюжках біля гори-

Рис. 8. Кадило-кацея. Вид в профіль. Ермітаж.

зонтальної перемички і штирем для кріплення, що завершував нижній кінець хреста. Уцілілі екземпляри показують, що на бронзову основу часто робились аплікації срібних листів з чеканими зображеннями. У Північному Причорномор'ї такі знахідки відомі в Херсонесі³¹ і на території монастиря XII—XIV ст., розкопаного 1969 р. на горі Ай-Тодор³².

Три хрести із знахідок 1987 р. унікальні. Один з них — бронзовий енкалпійон з гравірованим і частково інкрустованим сріблом зображенням святого в позі оранта, що йде вправо по умовно переданих пагорбах. Над його головою прочитується грецький напис про Агнос Фотн (*αγιος Φωτιος*) — св. Фотій (рис. 3). У лівій руці святий тримає предмет, що нагадує вузлик, можливо, акакію — символ нікчемності земного життя. Акакія — атрибут візантійських імператорів, проте зустрічається він і при зображеннях святих, наприклад св. Стефана³³ та Іоанна Богослова³⁴. Окрім того, св. Стефан звичайно тримає у правій руці багатогранне кадило з покришкою, яке висить на ланцюжках. Предмет, який знаходиться у правій руці Фотія, схожий на ковшик з відкинutoю вбік покришкою і ручкою у вигляді овала. Форма його нагадує ручну кадильницю, так звану кацею. Схожий предмет був знайдений при розкопках цього будинку (рис. 7, 8). Постаць святого передана умовними добре відпрацьованими прийомами, що видає руку майстра, котрий неодноразово виконував такі зображення. Однак, порівняно з паломницькими евологіями з Сирії і Палестини, характер стилізації інший. Постаць святого облямовують дві лінії, простір між якими заповнено скісними штрихами, німб має фестони, очі і борода інкрустовані сріблом, тобто тут можна вбачати особливі прийоми виконання, які характеризують якусь невідому майстерню, що виготовляла пам'ятні предмети на честь місцевого шанованого святого. Мортирій св. Фотія знаходився у Никодимії³⁵. Храм був значно розширений на початку XIII ст., коли нікейський імператор Іоанн III Дука Ватац (1222—1254 рр.) зробив монастирю св. Фотія багаті підношення³⁶. Зазначимо, що у тому ж будинку 1985 р. була знайдена нікейська монета цього правителя, отже, зв'язки північного і південного берегів Чорного моря були досить різнобічними. Якщо наше припущення про майстерню при муртирії св. Фотія вірне, то до малоазійських центрів, з якими був традиційно пов'язаний Херсонес, — Амастрида, Аміс, Синоп, Трапезунд — додається і столиця колишньої феми Оптимати.

Разом з хрестом св. Фотія був знайдений хрест-релікварій, що складався з трьох частин: верхньої стулки з орнаментальним кільцем з рубчастого дроту на перехресті і заглибленими борозенками по краях; гладенької нижньої стулки і зігнутої у вигляді хреста тонкої бронзової пластинки, що з'єднувала обидві стулки (рис. 4). Між ними містились: уламок трубчастої кістки і залишки тліну. Разом з мощесховищем знаходились бронзові джгутики, деякі з обрисами рукавів хреста; частина з них мала насічки, що нагадують «фальшиву зернь», частина була гладенька. Можливо, ними була орнаментована тильна сторона хреста.

Серед відомих у даний час візантійських релікваріїв зразки, схожі з описаними, відсутні. Аналогії можуть бути названі лише для окремих конструктивних і орнаментальних елементів. Так, джгутики-накладки, часто подвійні, і медальйони-напайки на перехресті складають характерну рису в оформленні хрестів-релікваріїв X—XII ст.³⁷ Частина джгутиків херсонеського релікварія — їх було знайдено більше, ніж потрібно для подвійного контура, — могла розміщуватись між рукавами хреста у вигляді «променів» — трансформації перехрещених палиці і списа, деталі, що з'явилась не раніше X ст.³⁸

З того ж комплексу походить бронзовий двобічний хрест (рис. 5, 6) з розширеними фігурними кінцями, з порожнім гніздом для вставки на лицьовому боці і своєрідним рельєфним декором із спіралей, що покривають обидва боки. Вони утворюють медальйони на кінцях хреста. На його рукавах рельєфні кола більшого діаметру підкреслюють форму предмета, а меншого — заповнюють вільний простір. Знайдений у 1987 р. хрест — третій з відомих предметів з подібною, хоча і більш простою орнаментациєю: перший був знайдений у Херсонесі при розкопках так званої базилики 1932 р. і походить з гробниці, спорудженої в насипу другого шару після XI ст.³⁹; другий був

знайдений у Швеції⁴⁰, у похованні XI ст. і вперше з'явився на виставці предметів приватних зібрань у Парижі, присвяченій 1000-літтю хрещення Русі⁴¹. Можливо, як у випадку з вотивними хрестами, ми маємо справу із ще однією групою бронзових виробів місцевого херсонеського виробництва.

Біля порога середньовічного будинку була знайдена бронзова ручна кадильниця-кацея (рис. 7, 8). Вона складається з невисокої конічної форми, чашки з відігнутих прямих краєм і фігурною ручкою, з ніжкою-підпоркою, що слугувала одночасно гачком для підвішування, і покритишки у вигляді напівсфери, ажурну основу якої утворюють концентрично розташовані ряди круглих отворів. Згідно з даними писемних джерел, кацеї використовувались під час заупокійної літургії і при богослужінні протягом останніх трьох днів страсного тижня⁴².

Серед херсонеських матеріалів з розкопок минулих років у Ермітажі є ще чотири ручних кадильниць: три з них (інв. № Х—245, Х—896, Х—1560) близькі між собою і із знахідкою 1987 р. за формою і розмірами, мають круглі ручки без зображень, прикрашені лише гравірованими концентричними колами. У двох збереглися сферичні ажурні покритишки. Четверта кацея (інв. № Х—246) покритишки не має: вона більш пласка, важка, зберегла довгу трубокподібну ручку з підпоркою, що зближує її з багатьма пізнішими, XVI—VII ст.,— переважно балканськими предметами подібного призначення. Аналогічна за структурою і декором до кацеї, що публікується, ручна кадильниця була знайдена у Велико Тирново⁴³ (походить з комплексу XIII ст.). Так само датується і близький кацеї Х—246 екземпляр з Малої Азії⁴⁴.

На сьогодні стали відомі нові дані про знахідки подібних предметів на Балканах. Опубліковані кацеї аналогічного походження, знайдені у Містрі, Метеорах, Яньєві⁴⁵. Надруковано пам'ятки, що зберігаються у Марковому монастирі і походять з району Прилепа⁴⁶, вони датуються кінцем XIII—XV ст. Розміри і конструкція чашок близькі херсонеським зразкам. Основна відмінність полягає в формі та структурі фігурних ручок: вони ажурні, прикрашені складною «килимового типу» орнаментациєю, до якої входять ранньохристиянські символи: парні птахи, уособлення безсмертя, древо життя, символ спасіння — дельфін.

Характер стилізації зображень на балканських кацеях вказує на проникнення західноєвропейського впливу. Ці кацеї є ніби попередниками численних ажурних, з обрисами готичних вежок, кадильниць XVI—XVII ст., значно поширених в Сербії⁴⁷, Болгарії⁴⁸ та Румунії⁴⁹. На Русі кадила типу «кацея» відомі не так широко, як у південнослов'янських країнах: у XVII—XVIII ст. вони зберігались лише в середовищі старообрядців⁵⁰.

Кацеї часто зображувались у фрескових розписах сербських храмів XIV ст.⁵¹ Тут, у кращому випадку, можна роздивитися форму предмета, як, наприклад, на фресці в Грачаниці, але ніяк не деталі оформлення. Характерно, що ці ручні кадила зображувались у сцені «Успіння», відбиваючи той зв'язок з поховальним культом, про який йшлося вище.

З давньоруських пам'яток XIV ст. тільки в розпису церкви Успіння на Вологовому полі в Новгороді, розпису, в якому явно проступає південнослов'янська іконографічна і стилістична традиція, можна бачити предмет, що нас цікавить. З кацеєю представлений пророк Самуїл⁵²; тримає він її так само, як св. Фотій на енкалпіоні з Херсонеса.

Поліхромна кераміка як розписна, так і прикрашена в техніці зграфіто широко представлена знахідками у ХХ кварталі. Розписний білоглиняний посуд із зображеннями тварин і птахів та з орнаментом типу «куфеск» (Х—XI ст.)⁵³ майже не зустрічається; зате численний білоглиняний посуд із зелено-коричневим безконтурним розписом. Переважають глечики (рис. 9, 10) з кулястим тулубом і циліндричним горлом, що завершується у ряді випадків вінчиком у вигляді квадрифоля (цей червоноглиняний глечик не представлений на фото). Останній характерний для далекосхідної кераміки і, очевидно, був занесений кочовиками у степи Євразії, а згодом прийнятий близькосхідними, у тому числі візантійськими, керамістами⁵⁴. Відносно датування цього типу посуду немає однозначності: його відносять то до XI—XII ст.⁵⁵, то до XIII—XIV ст.⁵⁶ Стратиграфія розкопаної ділянки і нумізматики дані

Рис. 9. Глечик з безконтурним розписом. Ермітаж.

Рис. 10. Глечик з безконтурним розписом. Ермітаж.

підтверджують — окрім XIV ст. — точку зору О. Л. Якобсона. Побутування такої білоглиняної кераміки, а також червоноглиняного посуду, прикрашеного у змішаній техніці гравірування по ангобу в поєднанні з плямами зелено-коричневого розпису, припадає на XII—XIII ст. Типові зразки таких глечиків і тарілок були виявлені як у 1981—1987, так і в 1949—1951 рр. (рис. 11, 12).

У XII—XIV ст. на всьому Східному Середземномор'ї і прилеглих до нього територіях відбувався інтенсивний розвиток, технічне вдосконалення і поширення кераміки типу зграфіто. Зображення людини, навіть антропоморфні образи, були надзвичайно рідкісними на візантійських посудинах IX—XV ст. Вірогідно, спричинилася та обставина, що по використанню формальних прийомів зображення і по підходу до сюжетів кераміка — один із самих ісламізованих видів прикладного мистецтва Візантії, конкретний приклад «східного лиця» імперії ромеїв. Після 1204 р., коли під час четвертого хрестового походу було взято Константинополь, Херсонес ввійшов до кола політичних і економічних інтересів Трапезундської імперії. Тісні зв'язки між північним і південним берегами Чорного моря у XIII—XIV ст. сприяли притоку виробів цілком східного типу, що вирізняв нечисленні (які дійшли до нас) пам'ятки Трапезунда і колишніх володінь малоазійських магнатів Гаврів у Халдії та Пафлагонії.

Рис. 11. Блюдо з восьмикутною зіркою. Ермітаж.

Рис. 12. Блюдо з чотирилисником. Ермітаж.

Рис. 13. Фрагмент блюда: сельджуцький воїн. Ермітаж.

Рис. 14. Лампада з фігурними ручками. Ермітаж.

Прикладом такої пам'ятки є фрагмент блюда (рис. 13) із зображенням сельджуцького воїна з шаблею, знайдений на підлозі приміщення 3, будинку III. Найближчою стилістичною аналогією до зображення на цій посудині є малоазійська чаша XII ст. з Христофором-кінокефалом⁵⁷. Кераміка цього типу відома у Константинополі і містах західного узбережжя Малої Азії: у Пергамі та Смирні⁵⁸. Особливо значними були знахідки у Пергамі, що давало А. Міґоу підстави вважати, що саме це місто, яке Мануїл I Комнін (1143—1180) зробив столицею прикордонної з сельджуками феми Неокастра⁵⁹, у другій половині XII ст. стало великим центром по виробництву та експорту поливного посуду. Ця гіпотеза пояснює знахідки кераміки зграфіто як у Константинополі і різноманітних центрах узбережжя Егейського моря, так і в Херсонесі.

1985 р., при розкопках підвалу 1, заваленого зруйнованими від пожежі стінами житлового будинку, були виявлені фрагменти ліпної посудини. Знахідки фігурної неполивної кераміки відомі у XX кварталі і за розкопками 1949—1951 рр. Тоді була віднайдена глиняна лампада з фігурними вушками (рис. 14). Фрагменти, знайдені 1985 р., після реставрації утворили глечик-водолій з вузьким довгим горлом, що завершувалось кулястою головою з умовно означеними рисами якоїсь личини і двома круглими отворами: меншим на місці «рота», більшим — на «потилиці». Ручка і частини вмістилища, розташованого на трьох ніжках, були прикрашені нанесеним по необпаленій глині орнаментом (рис. 15, 16). Він складається із зигзагів і скісних штрихів і нагадує пір'я птаха. У цей фігурний глечик вода наливалась у отвір на «потилиці», що мав, напевно, корок, а виливалась із «дзьоба» птаха. Водолій був знайдений з монетами першої половини XIII ст., одна з яких — уже згадувана нікейська Іоанна III Дуки Ватаца. Дві обставини очевидні при визначенні цього предмета: те, що він, безперечно, є роботою місцевих майстрів, і те, що за умовами знахідки його слід віднести до початку XIII ст. Бронзові водолії у вигляді звірів і птахів були поширені на мусульманському Сході⁶⁰. Проникаючи завдяки посередництву Малої Азії, східний вплив домінує у XIII—XIV ст. на виробках Херсонеса, так що глиняний водолій, при всій його оригінальності, пов'язаний з цими прототипами і добре вписується до сучасного йому кола пам'яток. Стосовно технічних і формальних особливостей виготовлення (виступ спереду у вигляді сильно усіченого конуса, ніжки-підставки), то вони виявляють зв'язок з чисто керамічною традицією, що здавна існувала у Східному Середземномор'ї. З Херсонеса походять кілька фрагментів ранньосередньовічних глиняних водоліїв⁶¹, за якими можна судити про ті формальні прийоми, якими протягом ряду століть користувались місцеві гончарі.

Цікаві предмети були знайдені у Херсонесі і у 1986 р. при розкопках підвалу 2 (приміщення б) будинку III. Це були покрішки невеликих посудин, увінчані скульптурними зображеннями птахів. Їх оперення було показане продряпаними до обпалення штрихами. Такий же декор вкривав повер-

Рис. 15. Водолій у вигляді птаха. Вид в фас. Ермітаж.

Рис. 16. Водолій у вигляді птаха. Вид в профіль. Ермітаж.

хню покришок, їх стінки і вушка з круглими отворами, що слугували для підвішування посудинок. За збереженими фрагментами можна вважати, що форма чашок нагадувала херсонеську лампаду з розкопок 1949 р., а оформлення покришок скопійоване з мусульманських пам'яток XII—XIII ст.⁶²

Розкопки XX кварталу дають можливість висунути дві гіпотези стосовно життя пізньосередньовічного Херсонеса. Одна з них — більш загального плану — зводиться до того, що, оскільки на розкритій ділянці відсутні безперечні, насамперед нумізматичні, матеріали XIV ст., існуюча нині для багатьох зразків візантійського литва і кераміки дата — XIII—XIV ст. повинна бути зведена до XIII ст.; по-друге, по-новому може бути поставлене питання про час припинення життя у північній частині Херсонеса.

Примітки

¹ Висновки, зроблені на основі матеріалів з північного району, виявлялись не без значення і для визначення соціально-економічного вигляду міста в цілому. Г. Д. Белов, невдовзі після початку робіт у північному районі, на підставі одержаних даних охарактеризував Херсонес як незначне поселення: Белов Г. Д. К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса // СА.— 1941.— Т. 7.— С. 242, 243. Ця ж характеристика була ним повторена, правда, в пом'якшеній формі, після двадцяти років дослідження району: Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса (по новейшим раскопкам) // МИА.— 1953.— №34.— С. 30. На противагу йому А. Л. Якобсон, ґрунтуючись, значною мірою, на тому ж матеріалі, вбачав у Херсонесі XIII ст. місто з розвинутою економікою, центр художньої культури: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // МИА.— 1950.— №17.— С. 99, 100. На думку А. І. Романчук, яка розробляє проблеми історичної топографії пізнього Херсонеса, в північному районі міста переважало ремісниче населення (Романчук А. И., Лоцицкий Ю. Г. Квартал XIII—XVIII северного района Херсонеса в XII—XIV вв. (опыт социальной реконструкции) // Античная древность и средние века. Проблемы социального развития.— Свердловск, 1985.— С. 113—114; Романчук А. И. Позднєвизантийський «квартал хлібопеків» в Херсонесі (квартал XXVIII) // ВВ.— 1987.— Т. 48.— С. 141), та й за кількістю жителів Херсонес не відрізнявся від інших візантійських міст (Романчук А. И. Херсонес XII—XIV вв.: историческая топография.— Красноярск, 1986.— С. 185).

² Дослідження будівельних залишків у XX кварталі почалось 1949 р., коли Г. Д. Беловим були відкриті будинки I і II (Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг. // СА.— 1955.— Т. 24.— С. 277—278; рис. 16). Після тривалої перерви, спричиненої розкопками інших кварталів, в результаті поновлення тут з 1978 р. робіт, в південно-західній частині кварталу

відкрито будинок III (Калашник Ю. П. Средневековый дом в XX квартале Херсонеса (раскопки 1982—1988 гг.) // Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа.— Л., 1989.— С. 165—187).

³ Белов Г. Д. Северный прибрежный район...— С. 29.

⁴ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1946—1950 гг. // ИАДК.— К., 1957.— С. 245.

⁵ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг....— С. 278.

⁶ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг.— Симферополь, 1938.— С. 133. Подібна сторожка, але краще упоряджена, була й на кладовищі на руїнах базилики 1932 р. (Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг. // МИА.— 1941.— №4.— С. 242).

⁷ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг....— С. 113—132.

⁸ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг....— С. 278.

⁹ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг....— С. 288—303.

¹⁰ Романчук А. И., Лосицкий Ю. Г. Квартал XIII—XVIII северного района...— С. 115. А. Л. Якобсон вважає цей храм муртирієм, присвяченим покровителю общини кварталу (Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса // ВВ.— 1988.— Т. 49.— С. 171).

¹¹ Калашник Ю. П. Указ. соч.— С. 167.

¹² Белов Г. Д. Северный прибрежный район...— С. 26.

¹³ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг.— С. 278, 279.

¹⁴ Калашник Ю. П. Указ. соч.— С. 165—187.— Рис. 2—17.

¹⁵ Гилевич А. М. Новые материалы в нумизматике средневекового Херсонеса // ВВ (в друці).

¹⁶ Визначення А. М. Гилевич.

¹⁷ Визначення І. Г. Добровольського.

¹⁸ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг....— С. 133.

¹⁹ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг....— С. 279.

²⁰ Белов Г. Д., Якобсон А. Л. Квартал XVII (Раскопки 1940 г.) // МИА.— 1953.— №34.— С. 131; Романчук А. И., Лосицкий Ю. Г. Квартал XIII—XVIII северного района...— С. 109, 110, 112, 117.

²¹ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. ...— С. 130.

²² Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агнографии.— М., 1917.— С. 149, 160.

²³ Литаврин Г. Г. Как жили византийцы.— М., 1974.— С. 75. Сказане Ліутпрандом сто-сується кінця X ст., але, гадаємо, у XIII ст. соціальний стан духовенства провінційних міст на-вряд чи покращав. Так, відкритий розкопками Г. Д. Белова у XXVIII кварталі, будинок свяще-ника нічим, окрім церковного начиння, не відрізнявся від оточуючих його жител городян серед-нього достатку (пор.: Романчук А. И. Позднєвизантийський «квартал хлебопеків»...— С. 139).

²⁴ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг.— С. 303. А. І. Романчук вважає, що наявність кадильниці та іконок не обов'язково свідчать про духовний сан господаря садиби (Романчук А. И. Херсонес XII—XIV вв....— С. 35).

²⁵ Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг....— С. 279.

²⁶ Памятники культуры и искусства, приобретенные Эрмитажем в 1986 г.— Л., 1987.— С. 12, 13; Памятники культуры и искусства, приобретенные Эрмитажем в 1987 г.— Л., 1988.— С. 13; Калашник Ю. П. Указ. соч.— С. 165—187.

²⁷ Калашник Ю. П. Указ. соч.— С. 167, 168.— Рис. 6—9.

²⁸ Zaleskaja V. N. Nouvelles découvertes de bronzes buzantins a Chersonése // Archeion Pontou.— 1984.— Т. 39.— Р. 149—168. Залесская В. Н. Связи средневекового Херсонеса с Си-рийей и Малой Азией в X—XII веках // Восточное Средиземноморье и Кавказ, IV—XVI вв.— Л., 1985.— С. 118—124; Куницький В. А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія.— 1990.— №1.— С. 106—116.

²⁹ Калашник Ю. П. Указ. соч.— С. 166, 169.— Рис. 2, 19.

³⁰ Банк А. В. Об одном памятнике чеканного искусства из Малой Азии // Художественные памятники и проблемы культуры Востока.— Л., 1985.— С. 118—124; Christie's Auction 9.04.87, London // Important European sculpture and works of art.— 1987.— P. 54—58.— №97.

³¹ Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки.— М., 1977.— Т. 2.— С. 93.— №568.

³² Домбровский О. И. Средневековые поселения и «Исары» Крымского южнобережья // Феодальная Таврика.— К., 1974.— С. 41, 42.

³³ Dalton O. M. Catalogue of early christian antiquities of the British Museum.— London, 1901.— P. 113.— №560.

- ³⁴ *Enkolpion* із колишнього збір. Б. І. Ханенка зберігається у Національному музеї України.
- ³⁵ *Sergii*. Полный месяцеслов Востока.— М., 1876.— С. 241.
- ³⁶ *Janin R.* Les églises et les monastères des grandes centres byzantins.— Paris, 1975.— P. 103, 104.
- ³⁷ *Lipinski A.* Le grande stauroteche dei secoli X—XII // Felix Ravenna.— December 1967.— Fasc. 45.— P. 45—79.— Fig. 4; Icons and east christian works of art, ed. by M. van Riijn.— Amsterdam, 1980.— P. 47.
- ³⁸ *Залеская В. Н.* Ампулы-эвлогий из Малой Азии (IV—VI ст.) // ВВ.— 1986.— Т. 47.— С. 190.
- ³⁹ *Белов Г. Д.* Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг....— С. 211, 236.— Рис. 57.
- ⁴⁰ *Duczko W.* Vikingatida byzantiniska metallsmucken i arkeologiska fynd fran Skandinavien. Byzans och Norden // Acta Universitatis Upsallensis Figura.— Uppsala, Stockholm, 1989.— N. S. 23.— P. 125—132.— Fig. 5.
- ⁴¹ *Homttag* au Millénaire du Baptême de la Russie. Icônes et merveilles. Musée Gernuschi.— 26 november 1988 — 19 février 1989.— Paris, 1989.— N25.
- ⁴² *Petit L.* Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macedonie // ИРАИК.— София, 1900.— Т. VI.— Вып. 1.— С. 150.
- ⁴³ *Царевград* Тырново.— София, 1974.— Т. 2.— С. 217—219.— Рис. 80.
- ⁴⁴ *Redford S.* Excavations at Grüttille (1982—1984): the medieval period. A preliminary report // AS.— Ankara, 1986.— Vol. XXXVI.— P. 122.— Fig. 13.
- ⁴⁵ *Μπουσ Α.* παλιοχίλια Νικα και βυζαντινα θυματα του Μουτιου Μλε Νακτ// 'Αρχιολογια.— 'Αθηναи, νοεμβριος, 1981.— Т.1.— S.68—70.
- ⁴⁶ *Милошевић Д., Татић-урошић М.* Средньовековна уметност у Србији.— Београд, 1969.— С. 79, 80.— №№114, 115, 118.
- ⁴⁷ *Радојкови Б.* Српско златарство XVI и XVIII века.— Нови Сад, 1966.— С. 53, 92—94, 125, 126.— Рис. 8—84.
- ⁴⁸ *Друмев Д.* Златарско изкуство.— София, 1976.— С. 130, 131.— №№314, 332.
- ⁴⁹ *Nicolescu C.* Argentaria laica și religiosa in tarile Romane (sec. XIV—XIX).— București, 1962.— Fig. 160—174.— №240—250.
- ⁵⁰ *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии.— К., 1897.— С. 88.— №№3169—3172; *Покровский Н. В.* Церковно-археологический музей С.-Петербургской духовной Академии.— СПб., 1909.— С. 41.— Табл. XIII, №2,3.
- ⁵¹ *Милошевић Д.* Бронзова кадионица у Народном Музеју // Сборник Народного Музеју.— Београд, 1964.— Т. 4.— С. 283—287.
- ⁵² *Алпатов М. В.* Фрески церкви Успения на Волотовом поле.— М., 1977.— Табл. 49.
- ⁵³ *Залеская В. Н.* Византийская белоглиняная расписная керамика.— Л., 1985.
- ⁵⁴ *Watson W.* Tang and Liao ceramics.— London, 1984.— P. 98.
- ⁵⁵ *Morgan Ch.* The byzantine Pottery. Corinth.— Cambridge, 1942.— Vol. XI.— P. 77, 80.
- ⁵⁶ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.).— С. 221.
- ⁵⁷ *Zalasskaja V.* La céramique byzantine de Chersonese du XII—XIII siècles // Supplement à Bulletin de correspondance hellénique.— Paris-Athènes, 1989.— P. 143—149.— Fig. 1—2.
- ⁵⁸ *Megaw A. H. S.* Zeuxippus ware // Annual of the British School at Athens.— 1968.— Vol. 63.— P. 83—91; *Mitchell S.* Asvan Kale // AS.— Ankara, 1973.— Vol. XXIII.— P. 121—158.
- ⁵⁹ *Gelzer H.* Pergamon unter Byzantinern und Osmanen.— 1903.— S. 82.
- ⁶⁰ *Даркевич В. П.* Художественный металл Востока.— М., 1976.— С. 132.
- ⁶¹ *Отчет археологической комиссии за 1897 г.*— СПб., 1900.— С. 111.— №36; *Отчет археологической комиссии за 1900 г.*— СПб., 1903.— С. 23.— Рис. 48.
- ⁶² *Ettinghause R.* From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World.— London, 1972.— P. 10.

В. Н. Залеская, Ю. П. Калашиник

XX КВАРТАЛ ХЕРСОНЕСА В XIII В. (ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ И ВЕЩЕСТВЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ)

После катастрофы, постигшей Херсонес в конце X или на рубеже X—XI вв., строительство в исследуемой части северного района возобновилось, по-видимому, в на-
«АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1992 г.

чале XIII в.; окончательно здесь жизнь прекратилась вследствие грандиозного пожара, охватившего весь город. Свообразие XX квартала состояло в том, что он представлял собой пустырь, на котором располагались три жилых дома. Зажиточный владелец усадьбы III, используя выгоду положения дома на оживленном перекрестке, устроил в нем помещения для лавки. Судя по наличию в доме литургической утвари, его хозяин мог быть священнослужителем. Находки на полу в слое горения монет времени Латинской империи и никейских императоров позволяют датировать пожар, погубивший как этот дом, так и все постройки северного района, 20—70-ми гг. XIII в. Среди найденных в доме III образцов бронзового литья особый интерес представляют энколпион с изображением св. Фотия, свидетельствующий о связях Херсонеса с Никомидией, и две мощехранильницы, одна из которых уникальна. В декоре многих глиняных сосудов из домов XX квартала, как импортных, так и местных, в том числе оригинального водолея, заметно сильное воздействие восточных художественных традиций.

V. N. Zalesskaya, Yu. P. Kalashnik

BLOCK XX OF HERSONES CITY IN THE XIII CENTURY (ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGIC EVIDENCE)

Following the disaster that overtook Hersones in the later X century or on the turn of the X and XI centuries the construction of the examined section of the northern district was probably resumed in the early XIII century. Life finally came to an end there as a result of a vast fire that enveloped the whole city. The peculiarity of block XX was the waste-land with three apartment houses situated on it. A well-do-to owner of the house III opened a store there, taking advantage of the house's location at the busy cross-roads. Judging by the church-plates discovered in the house the owner could be a clergyman. Some coins of the Latin empire and Nicaean emperors times were found on the floor, in the burning layer, enabling to date the fire that destroyed not only that house but all the buildings of the northern district back to the 20^{ies}—70^{ies} of the XIII century. Among the bronze castings found in the house III, enkolpion (a variety of a cross) with St. Fotiy's picture on it testifying to Hersones's ties with Nicomidia, as well as two cases for keeping holy relics, one of which was a unique one, were of special interest. The decoration of the pottery articles from the block XX houses, both imported and local, the original Acquarius picture including, is recognized to be greatly influenced by the eastern artistic traditions.

Одержано 19.01.90

Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян

І. С. Винокур, В. П. Мегей

Стаття є попередньою науковою публікацією матеріалів виробничого ювелірного комплексу, що був відкритий 1990 р. на селищі середини і третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, на Середньому Дністрі.

Про ювелірні вироби, якими користувалося населення Південно-Східної Європи V – VIII ст. н. е., свідчать знахідки з ряду археологічних пам'яток. Зокрема, значна кількість ювелірних виробів пов'язана з речовими скарбами (Мартинівський, Малоржавецький, Хацьківський, Вільховчицький, Судженський та ін.)¹. Прикраси типу пальчастих, зоо- і антропоморфних фібул

© І. С. ВИНОКУР, В. П. МЕГЕЙ, 1992

пов'язані з Середнім Подніпров'ям² та іншими суміжними землями Правобережжя України і Молдови³. Представлені вони і на території Криму⁴, а також в Румунії та Угорщині⁵.

На деяких східнослов'янських пам'ятках VI – VII ст. н. е. виявлені і окремі (переважно фрагментарні) зразки кам'яних ювелірних ливарних формочок. Це, наприклад, Зимнівське городище на Західній Волині, де виявлено кілька таких форм⁶, поселення острова Микитовського — с. Скибинці і с. Семенки на Південному Бузі⁷ та ін. Представлені на Волині і Південному Бузі зразки вказаних ювелірних форм не давали, однак, можливості відтворити ті набори ювелірних прикрас, які широко відомі у східнослов'янському і центральноевропейському світі. Це особливо стосується проблеми місцевого виготовлення пальчастих фібул та інших ювелірних виробів (різноманітні підвіски, накладки для пояса і т. п.).

У літньому сезоні 1990 р. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, продовжуючи стаціонарні розкопки селища Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, на Середньому Дністрі, відкрила залишки ювелірної майстерні середини I тис. н. е. з цілим набором кам'яних ливарних форм, в тому числі — і для виготовлення пальчастих фібул.

За п'ять археологічних сезонів з 1977 по 1990 рр. на площі 5 тис. м² відкрито 42 житлових і господарських об'єкти, досліджено кілька поховань черняхівської культури. Характерно, що на селищі представлені і зафіксовані під час розкопок перехідні комплекси від пам'яток черняхівської культури до старожитностей ранньосередньовічних слов'ян V – VIII ст. н. е.⁸, що засвідчує безперервний генетичний розвиток давнього східнослов'янського населення Поділля протягом всього I тис. н. е.

Під час розкопок 1990 р. у житлі №36 було відкрито унікальний комплекс ювелірного виробництва середини I тис. н. е. Ця стаття є попередньою науковою публікацією пам'ятки, оскільки попереду копітка робота по її монографічному вивченню.

Житло № 36 — напівземлянка 3,5 x 2,9 м. Вона була заглиблена на 0,55 – 0,60 м від давньої денної поверхні. Споруда зруйнована під час пожежі, про що незаперечно свідчать обгорілі дубові стовпи (діаметр 0,18 – 0,20 м) й окремі колоди — деталі стовпової конструкції стін житла, а також обпалена глиняна обмазка від стін приміщення. Споруда, судячи за розміщенням стовпів, мала, очевидно, двоскатну покрівлю (рис. 1). У північному кутку напівземлянки (житло орієнтовано своїми кутами за сторонами світу) було розчищено піч-кам'янку. Її розміри 1,3 x 1,2 м (рис. 2, 3).

На долівці приміщення напівземлянки під час розчистки були виявлені кам'яні ливарні форми майстра-ювеліра. Понад 40 ливарних формочок знайдено під розвалом глиняної обмазки південно-східної стіни; понад 20 — було відкрито поблизу печі-кам'янки. Розташування формочок під розвалом стіни свідчить про те, що вони могли лежати складеними на полиці, а під час пожежі, коли стіна обвалилася, — опинилися під її руїнами (рис. 4). Ливарні формочки, виявлені поблизу печі, лежали складеними у купу разом з керамічним тигельком-лячкою (довжина виробу з втулкою для дерев'яного держака — 9,6 см; довжина самого тигля-лячки — 9 см; ширина — 5 см) (рис. 5; рис. 8, 3). Коли тигельок-лячку зняли під час розчистки, під керамічним виробом виявилась форма для пальчастої фібули (рис. 6; рис. 7, 1, 2).

Загалом у приміщенні напівземлянки №36 було знайдено 68 цілих і окремих фрагментованих ливарних формочок ювеліра, виготовлених з місцевих дністрянських порід (вапняк і мергель). При камеральній обробці здобутих матеріалів з'ясувалося, що окремі фрагменти складаються у цілі форми. Таким чином, маємо тепер 64 ливарні кам'яні формочки ювеліра і керамічний тигельок-лячку. Наявність поряд з формами керамічної лячки свідчить про те, що метал плавили безпосередньо у печі-кам'янці і тут же у приміщенні розливали у форми.

За розмірами форми можна поділити на три групи: великі — 7 x 10,5 x 2,5 см; середні — 5,7 x 7 x 2 см; маленькі — 3,5 x 5,4 x 2 см. У виробничому

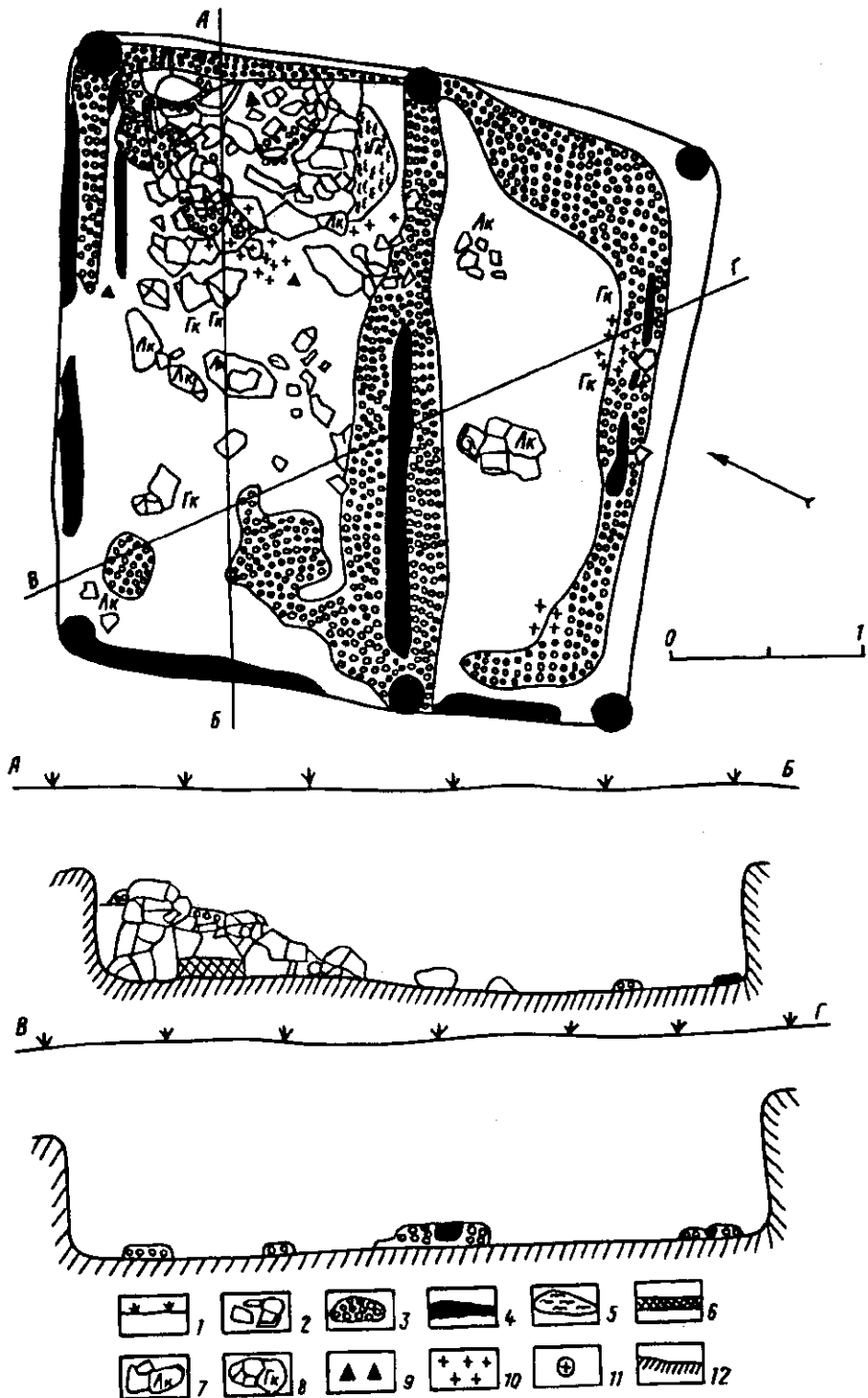

Рис. 1. План та перерізи напівземлянки №36:

1 — сучасний рівень ґрунту; 2 — камені; 3 — глиняна обмазка; 4 — горіле дерево; 5 — попіл; 6 — черинь печі; 7 — ліпна кераміка; 8 — гончарна кераміка; 9 — керамічні пряслиця; 10 — скупчення кам'яних ливарних формочок; 11 — керамічний тигель-лячка; 12 — материковий ґрунт.

комплексі наявні не тільки односторонні ливарні форми, а й дво-, три- і чотиристоронні — з відповідними позначками-насичками, нанесеними на

Рис. 2. Напівземлянка №36 в процесі розчистки.

Рис. 3. Пічка-кам'янка у напівземлянці №36.

бокових гранях форм для зручності їх складання під час роботи. Обстеження форм показує, що застосовували звичайне лиття у форму (такі формочки мають на своїй робочій поверхні кіптяву), а також лиття за восковою моделлю (ці формочки не мають на своїй поверхні кіптяви). Очевидно, Бернашівська ювелірна майстерня могла виготовляти цілі серії відповідних ювелірних прикрас.

Асортимент ювелірних виробів, судячи з ливарних форм, був досить різноманітним. За наявними ливарними формами з Бернашівки можна було виготовити понад 100 ювелірних прикрас. Маючи на увазі, що за своїми формами прикраси відповідно групуються, можна назвати основні типи ювелірних виробів. Це: пальчасті (п'ятипалі) фібули (довжиною 5,5 см; на звороті цієї форми відливали деталі застіжки фібули — рис. 7, 1, 2); лунниці

Рис. 4. Частина кам'яних ливарних формочок в процесі розчистки під глиняною обмазкою південно-східної стіни напівземлянки №36.

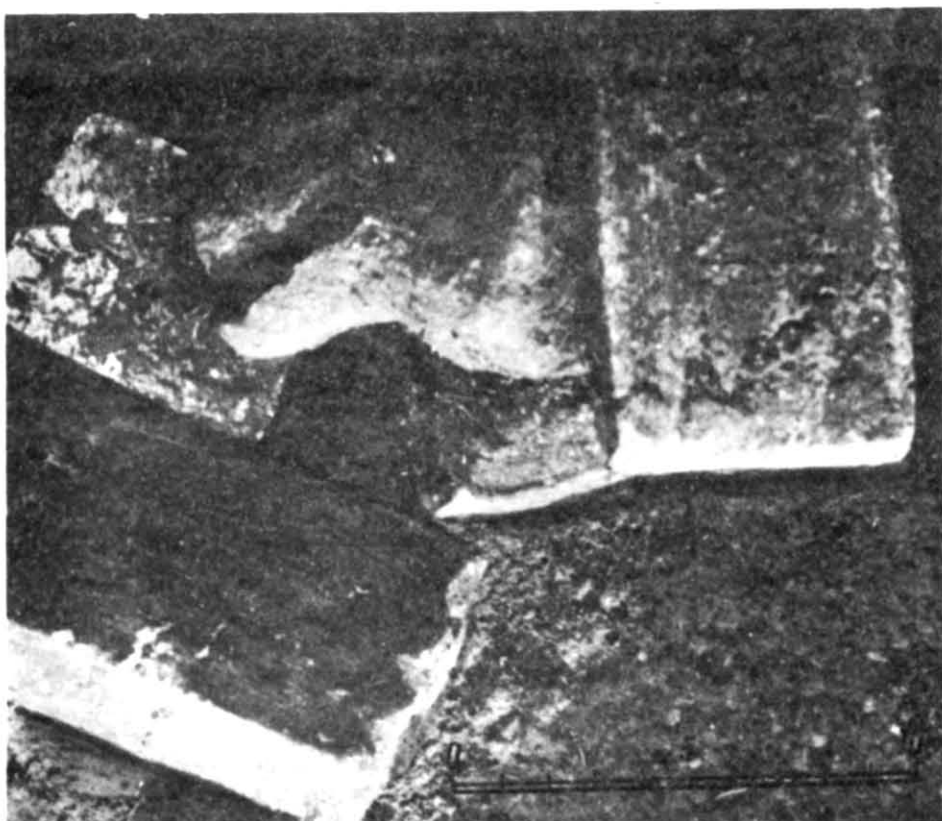

Рис. 5. Керамічний тигель-лячка і кам'яні ливарні формочки (розчистка).

(діаметр окружності близько 3 см — рис. 7, 3); ромбічні і дзвоноподібні підвіски (довжина 2,5 – 3,5см); підвіски трикутні і трапецієподібні (довжина 2,5 – 3 см); підквадратні з хрестом бляшки для пояса (3 x 3,5 см і 3,5 x 3,5 см); прямокутні поясні бляшки (довжина 6 см і ширина 1 – 1,2 см); поясні наконечники (довжина 3,2 см); підвіски у вигляді круглого медальйона

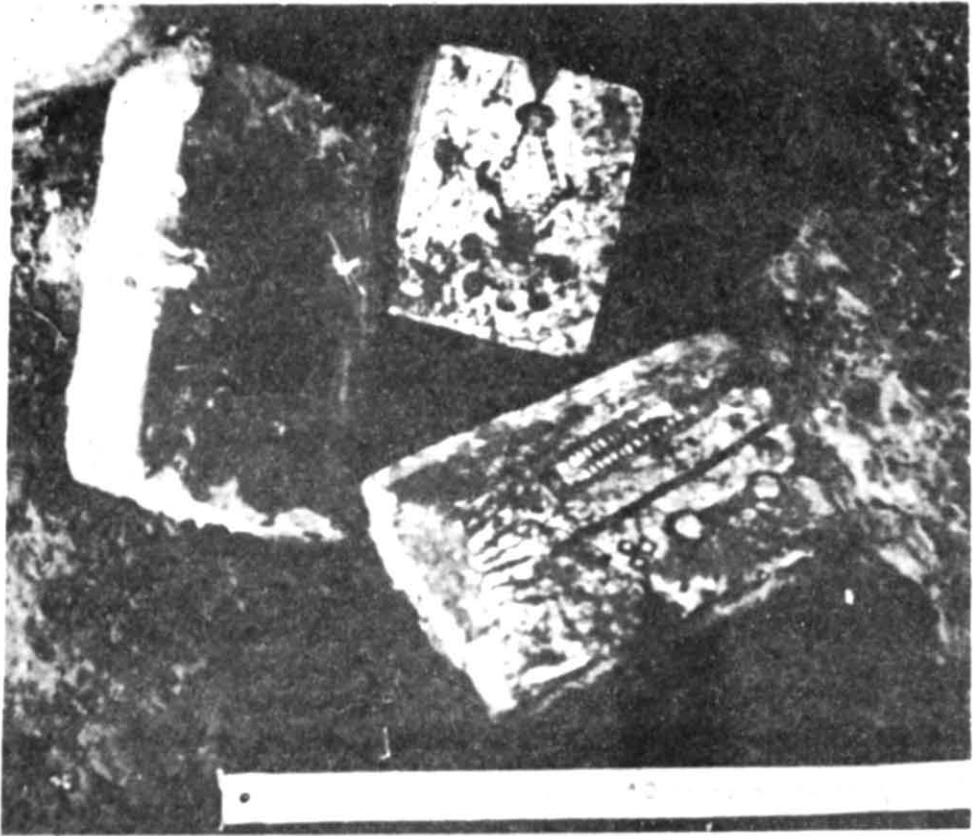

Рис. 6. Кам'яні ливарні форми, які лежали під керамічним тиглем-лячкою (розчистка).

із зображенням хреста (діаметр 2,3 см); хрестоподібні підвіски з округлими завершеннями (висота 3 см); прикраси у вигляді відерця і, нарешті, — «космічна» підвіска у вигляді орнаментованого ромба, навколо якого подано кільцеве, циркульне «космічне» зображення (висота 3,5 см, діаметр кільця 4 см) — (рис. 7, 4, 5; рис. 8, 2, 4, 5; рис. 9, 1, 2; рис. 7, 5). Звернемо увагу на форми, в яких відливалися дзвоники (рис. 8, 6; рис. 9, 5, 6), а також на форму для виготовлення мініатюрних пряжок (рис. 9, 7).

Поданий асортимент виробів на основі ливарних форм з Бернашівки є неповним, оскільки робота по дальшому вивченню й систематизації ювелірних прикрас продовжується. Але й наведені основні типи виробів дають можливість співставити їх з прикрасами та системою орнаментики, характерними, з одного боку, для черняхівської культури II – V ст. н. е., а з другого — для старожитностей ранньосередньовічних слов'ян V – VIII ст. н. е. Таке співставлення є цілком логічним, якщо врахувати керамічний комплекс напівземлянки №36 і деякі стратиграфічні спостереження, про що ми ще скажемо. Традиційними для черняхівської культури є підвіски у вигляді лунниць, а також підвіски-відерця і дзвоники. Вони, як і аналогічні хрестоподібні й солярні зображення, широко побутували в язичницькій орнаментиці пам'яток черняхівської культури⁹. З другого боку у виробничому комплексі з Бернашівки маємо ливарну форму п'ятипалої пальчатої фібули, а також форми для виготовлення таких поясних бляшок-накладок, що характерні для ранньосередньовічних старожитностей V – VIII ст. н. е. До цього ж часу належать підвіски трикутні, ромбічні й трапецієподібні. Мініатюрні поясні пряжки, представлені на одній з форм, мають аналогії і в деяких черняхівських пам'ятках¹⁰, і у ранньосередньовічних старожитностях VI – VIII ст. н. е.¹¹

Таким чином, навіть побічний аналіз матеріалів асортименту виробничого ювелірного комплексу з Бернашівки на Середньому Дністрі вказує на те, що йдеться про пам'ятку, в якій завершуються черняхівські традиції й народжу-

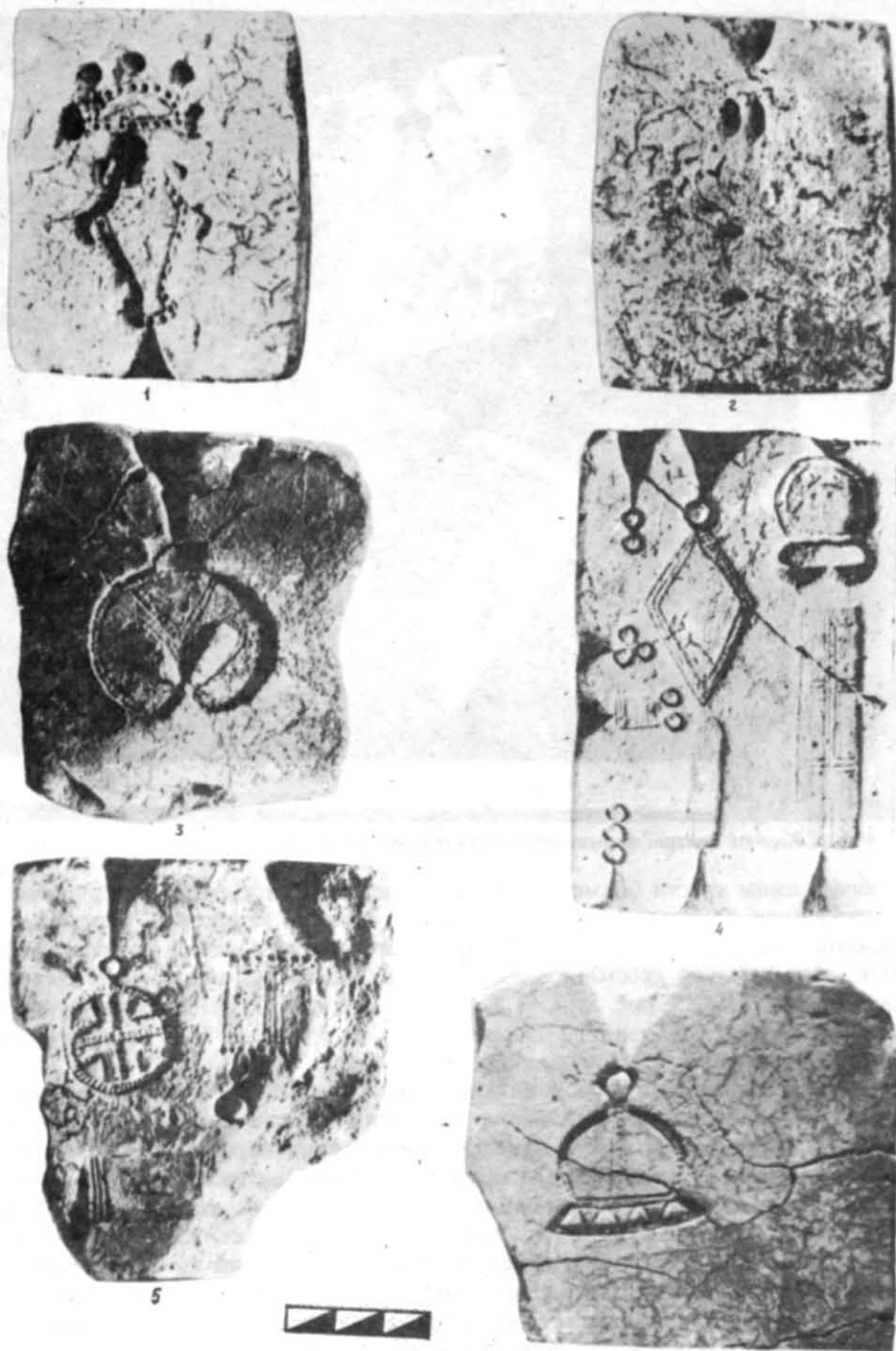

Рис. 7. Кам'яні ливарні форми: 1, 2 — пальчастої фібули (лицьовий і зворотний боки); 3 — лунниці; 4 — підвісок і накладок; 5 — круглої з хрестом і відецеподібної підвісок; 6 — підвіски-дзвоника.

ються нові форми, характерні вже для історії Південно-Східної і Центральної Європи третьої чверті I тис. н. е.

Взагалі спостереження підтверджуються керамічним комплексом, виявленим у напівземлянці № 36. Як видно з наведених її описів, приміщення згоріло й сховало під розвалом глиняної обмазки стін побутові й виробничі речі. Для нас в даному випадку важливо, що в утвореному таким чином закритому комплексі виявлено типовий набір кераміки середини I тис. н. е. Це,

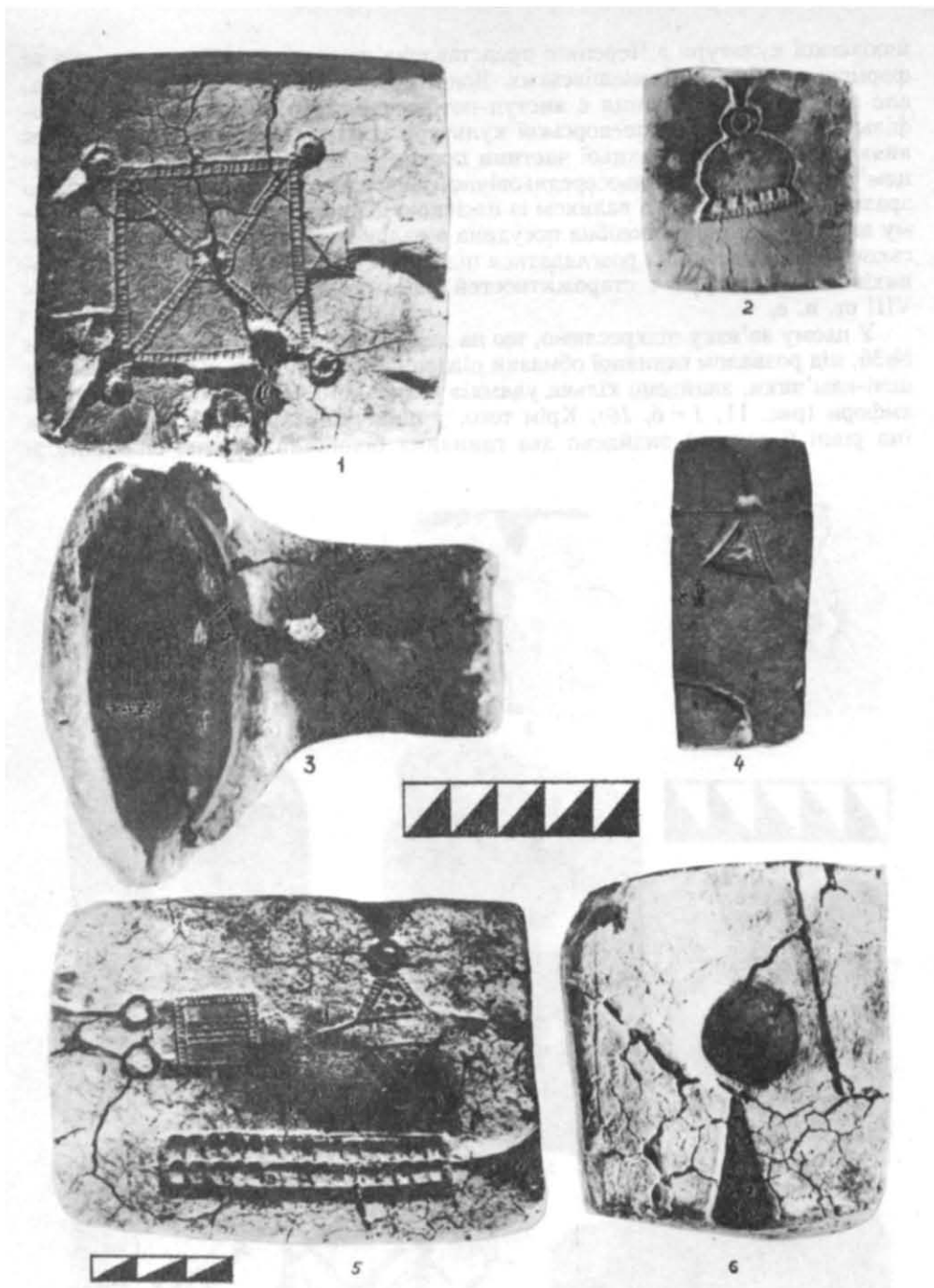

Рис. 8. Кам'яні ливарні форми і керамічний тигель-лячка:
 1 — накладки для пояса; 2 — підвіски-дзвоника; 3 — керамічний тигель-лячка; 4 — трикутної підвіски; 5 — підвісок — відерцеподібної, «космічної» і накладки; 6 — для дзвоника.

перш за все, уламки ліпного керамічного посуду, виявлені у південно-західній частині приміщення (на її долівці, частково під розвалом обпаленої глиняної обмазки). У реставрованому вигляді ми маємо піфосоподібну посудину з наліпним валиком з насічкою під прямим вінцем, а також два кухонних горщики, форма яких, безперечно, пов'язана з ранньокорчакськими старожитностями (рис. 10, 1, 2, 3). Що ж до нашої піфосоподібної посудини, то аналогії їй маємо як у пам'ятках пеньківської культури, так і серед старожитностей пізнього етапу черняхівської культури. На Бернашівському поселенні маємо вже кілька випадків знахідок таких посудин. На поселенні чер-

няхівської культури в Черепині представлена широкогорла посудина, яка за формою подібна до бернашівських. Вона, правда, не має наліпного валика, але при переході до вінця є виступ-потовщення, що простежується у профіль¹². На поселенні шеворської культури поблизу с. Сокільники-I також виявлено фрагмент верхньої частини посуду — горщик з валиком під вінцем¹³. Нарешті, на ранньосередньовічному поселенні Бовшів II представлено зразки ліпного посуду з валиком із насічкою під вінцями¹⁴. Очевидно, у цьому зв'язку, що піфосоподібна посудина з валиком із житла № 36 Бернашівського селища повинна розглядатися під кутом зору контактів традицій черняхівської культури і старожитностей ранньосередньовічних слов'ян V—VIII ст. н. е.

У цьому зв'язку підкреслимо, що на долівці бернашівської напівземлянки №36, під розвалом глиняної обмазки південно-східної стіни, а також поблизу печі-кам'янки, знайдено кілька уламків гончарного черняхівського посуду й амфори (рис. 11, 1—6, 10). Крім того, у північно-західній частині споруди (на рівні її основи) знайдено два глиняних біконічних і одне біконічне зі

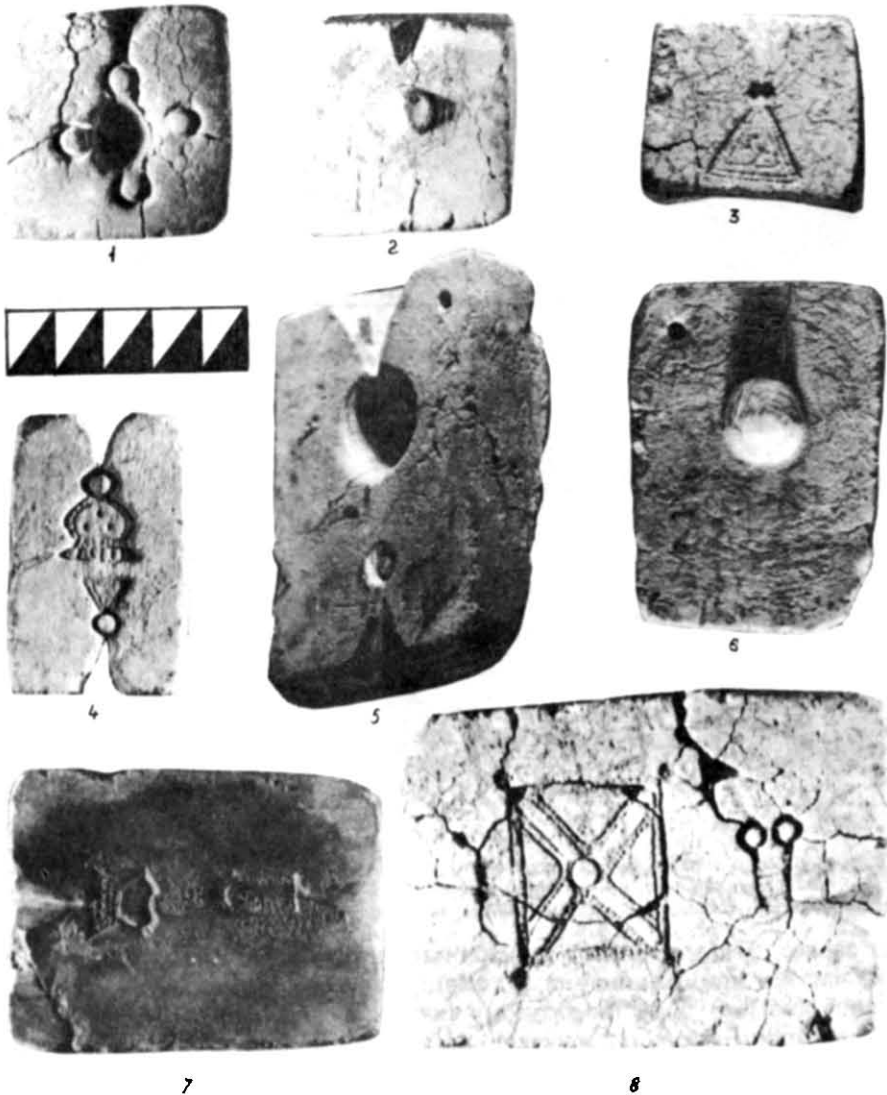

Рис. 9. Кам'яні ливарні форми: 1, 2 — для хрестоподібної підвіски (з двох частин-половинок); 3 — для трикутної підвіски; 4 — для підвісок-дзвоників; 5, 6 — для дзвоника (з двох частин-половинок); 7 — для мініатюрних пряжок; 8 — для поясної накладки і мініатюрних кілець.

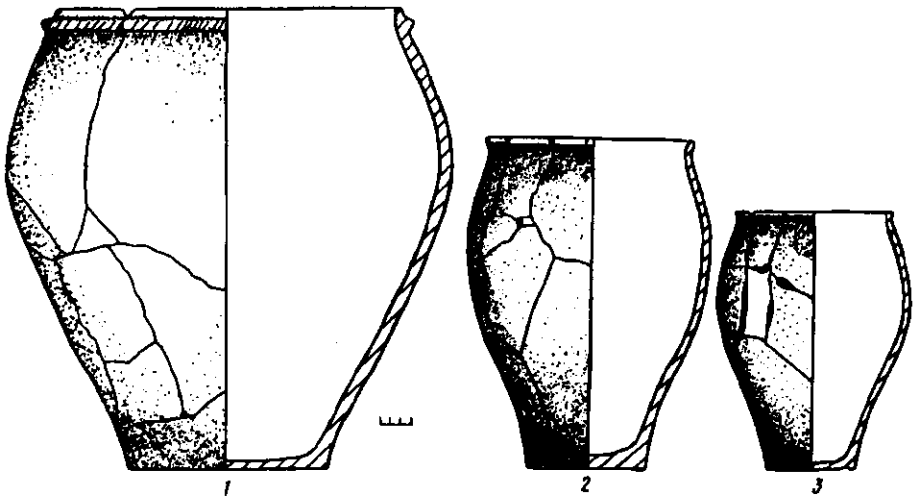

Рис. 10. Кераміка з напівземлянки № 36: 1 — піфосоподібна посудина; 2, 3 — кухонні горщики.

зрізаними гранями пряслиця — речі, які побутували і в черняхівській культурі, і у пам'ятках ранньосередньовічних слов'ян V – VIII ст. н. е. (рис. 11, 7 – 9). Отже, закритий комплекс напівземлянки № 36 Бернашівського селища включає кераміку, очевидно, середини I тис. н. е. Це ранні форми корчакського посуду і пізні — черняхівського.

Така орієнтовна хронологічна прив'язка Бернашівського ювелірного виробничого комплексу підтверджується й стратиграфічними спостереженнями. Справа в тому, що напівземлянка № 36 стратиграфічно частково перекривається житлами-напівземлянками №№ 35

і 37 з печами-кам'янками і наборами кераміки, яка характерна для VII – VIII ст. н. е. Це ліпна сковорідка із защипами по краю з житла № 35 і фрагменти ліпних горщиків з відігнутим вінцем із защипами з житла № 37.

Таким чином, у сукупності спостережень над керамічним комплексом, стратиграфією приміщення й самим набором кам'яних ливарних форм давнього ювеліра впливає, що йдеться, очевидно, про об'єкт середини I тис. н. е. Найімовірніше, що майстерня ювеліра функціонувала у діапазоні від кінця V — початку і першої половини VI ст. н. е. Сам набір з 64 кам'яних ливарних формочок і найголовніші типи ювелірних прикрас, які в них відливались, яскраво промовляють про це. На даному етапі досліджень ми не можемо деталізувати щодо абсолютної дати форми з пальчастою фібулою. Справа в тому, що типологія цих виробів розроблена поки що недостатньо¹⁵. Вказані пальчасті фібули датуються в широкому діапазоні V – VII ст. н. е.

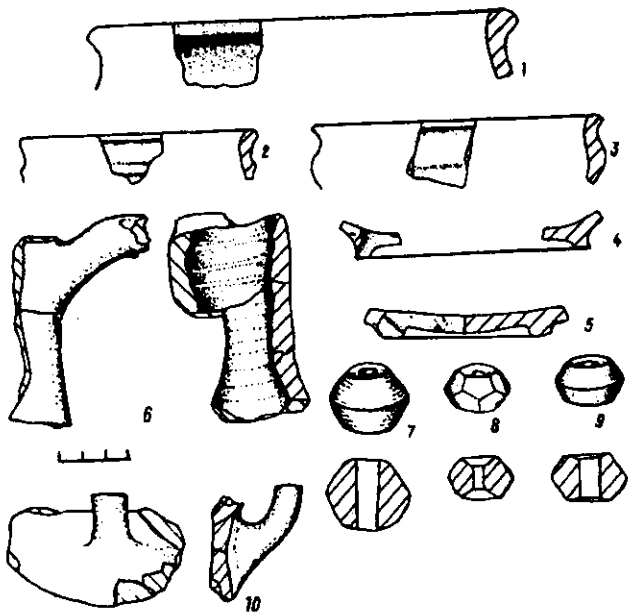

Рис. 11. Керамічні вироби: 1 – 5, 10 — черепки гончарного черняхівського посуду; 6 — фрагмент амфори; 7 – 9 — глиняні пряслиця.

Широкі аналогії нашій формі фібули знаходимо, зокрема, у старожитностях Криму V – VII ст. н. е.¹⁶ Але чи не найбільше їх у пам'ятках V – VII ст. н. е. Правобережжя України (Дем'янів, Черепин, Горошова та ін.)¹⁷, а також Молдови (Данчени)¹⁸, Румунії (Морешти, Сарата-Монтеору, Чимбаш та ін.)¹⁹ й Угорщини (Тисабура та ін.)²⁰.

Говорячи про датування виробничого ювелірного комплексу Бернашівки, нагадаємо, що у середньодністровському регіоні завдяки дослідженням останніх років добре відомі перехідні пам'ятки від черняхівської культури до культури ранньосередньовічних слов'ян (Бакота, Устя, Лука-Каветчинська, Теремці, Рашків та ін.)²⁴. Цим комплексам середини I тис. н. е. присвячені й окремі публікації²¹. Аналогічні за історичним змістом об'єкти зафіксовані у Прикарпатті (Кодин)²².

Що стосується самих кам'яних ливарних ювелірних формочок з Бернашівки, то деякі аналогії їм знаходимо серед матеріалів Зимнівського городища VI – VII ст. н. е.²³ Є аналогії і на території Румунії, де виявлено окремі ливарні ювелірні форми (Ботошана, Долнешти-Марі-Сучава, Давидени-Неапін, Ложна-Ботошані та ін.)²⁴. У цих формах представлені, зокрема, як і у Бернашівці, хрестоподібні зображення і лунниці. Отже, в середині та третій чверті I тис. н. е. економічні і культурні зв'язки населення Поділля з Подунав'ям, з одного боку, і Волиню — з другого були досить розвинуті. Існували, очевидно, й контакти подністровського населення з регіонами Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я.

Відкриття ювелірного ремісничого комплексу середини I тис. н. е. на Середньому Дністрі має неабияке значення для вивчення місцевих коренів ювелірної справи у суспільстві ранньосередньовічних східнослов'янських племен та їхніх генетичних попередників — черняхівського населення першої половини I тис. н. е. Дослідження показують, що так само, як у залізобудівній справі (наприклад, Гайворонський металургійний центр на Південному Бузі у Кіровоградській області)²⁵, у ранньосередньовічних слов'ян Південно-Східної Європи існували й певні осередки по виготовленню місцевих ювелірних прикрас. Одним з таких центрів і був, очевидно, район Середнього Подністров'я.

У цьому зв'язку, поряд з іншими знахідками бернашівської серії ливарних форм, надзвичайно показова формочка, в якій відливали пальчасті фібули. Справа в тому, що пальчасті фібули вважалися деякими вченими не місцевими, а довізними виробами. Їх приписували готам, пов'язували за походженням із Задунав'ям і т. п. Але виявляється, що кам'яна ливарна форма для пальчастої фібули з Бернашівки є поки що єдиною такого роду знахідкою у Південно-Східній та Центральній Європі. Вона підтверджує місцеве слов'янське походження вказаних ювелірних виробів. Думку про належність пам'яток з пальчастими і антропоморфними фібулами слов'янам-антам висловив ще наприкінці 20-х років О. А. Спицин²⁶. Подальше докладне обґрунтування належності вказаних виробів слов'янам-антам-русам ми знаходимо в працях Б. О. Рибаківа²⁷, П. М. Третьякова²⁸ та інших вчених. Таким чином, ливарна формочка пальчастої фібули з Бернашівки остаточно пов'язує виробництво вказаних речей з місцевими давньослов'янськими майстрами-ювелірами середини I тис. н. е.

Цілком зрозуміло, що місцеві майстри-ювеліри і на Дністрі, і на Південному Бузі, і на Дніпрі могли використовувати не тільки свої власні надбання у виготовленні прикрас, а й загальні традиції тодішньої європейської моди в цілому. Відзначимо також, що глибокі генетичні семантичні корені окремих прикрас середини I тис. н. е. лежать, очевидно, у пластах пам'яток раннього залізного віку Південно-Східної та Центральної Європи. Зокрема, солярні, хрестоподібні та інші символи мають своїх попередників у культурах раннього залізного віку Подністров'я, Південного Побужжя і Подніпров'я. У складі широко відомих Михалковських речових скарбів, наприклад, знаходимо прототипи тих семантичних сюжетів, які відбиті й у серії кам'яних ливарних ювелірних форм з Бернашівки²⁹. Безсумнівний і безпосередній зв'язок черняхівської традиційної орнаментики з типами речей, які виготовлялися в Бернашівці.

Населення Середнього Подністров'я, як і всієї Південно-Східної Європи в цілому, мало, безперечно, економічні й культурні зв'язки з Причорномор'ям, Подунав'ям, регіоном Центральної Європи. Вказані напрями економіко-культурних контактів чітко проявили себе в першій половині I тис. н. е., у період проживання лісостепових черняхівських племен. В середині та третій чверті I тис. н. е., незважаючи на готську, гунську та аварську експансію, мав місце процес зміцнення таких зв'язків, що сприяло, зокрема, й еволюції ювелірного виробництва, вдосконаленню майстерності давньослов'янських ювелірів.

Таким чином, ювелірне виробництво на Поділлі, як, очевидно, й в інших регіонах Південно-Східної Європи, у давньослов'янського населення середини I тис. н. е. знаходилося на досить високому, як на ті часи, професійному рівні, а масштаби цього ремесла були досить значними. Кольорові метали, зокрема — бронзу й срібло, могли довозити на Придністров'я у відповідних невеликих злитках із Закарпаття та Задунав'я в обмін на натуральні продукти (зерно, худобу тощо). Цілком можливі й більш далекі територіальні напрями економічних і культурних контактів осілого місцевого давньослов'янського землеробського населення в період, коли реміснича діяльність вже відокремилася від землеробства і становила окрему важливу галузь в економіці суспільства середини і третьої чверті I тис. н. е. Це був період другого великого суспільного поділу праці і виникнення товарного виробництва, а разом з ним і більш-менш постійної торгівлі³⁰.

Підкреслимо, що ювелірні вироби, які виготовлялися за ливарними кам'яними формами з Бернашівки, можна розглядати як своєрідні історико-типологічні прототипи прикрас часів Київської Русі IX – XIII ст. Це засвідчують різноманітні форми підвісок, дуже характерних для ювелірного мистецтва Київської Русі. На це ж вказують й інші декоративні деталі, пов'язані з поясом. Цю ж традицію фіксують і технологія виробництва за восковою моделлю, а також наявність форм, які складалися з кількох частин, що особливо характерно для давньоруського ювелірного виробництва³¹. Цікаво, що у бернашівських ливарних формах присутні, як зазначалося, й окремі елементи ювелірних прикрас черняхівської культури II – V ст. н. е. Отже, вдається простежити поступальний характер розвитку матеріальної та духовної культури давнього східнослов'янського населення першої і другої половини I тис. н. е. аж до епохи Київської Русі. Можна припустити, що історико-культурні, генетичні традиції розвитку матеріальної та духовної культури давніх східних слов'ян навіть за умов готської, гунської та аварської експансії, безперечно, продовжувалися.

Бернашівська ювелірна майстерня функціонувала в середині I тис. н. е., коли Середнє Подністров'я населяли племена Антського східнослов'янського союзу, територія якого за даними писемних історичних джерел VI ст. н. е. (візантійський історик Прокопій Кесарійський і давньогерманський автор Йордан) простягалась в лісостеповій смузі від Дніпра до Дністра³². Дальші традиції матеріальної і духовної культури антського населення розвинули їхні нащадки — середньодніпровські поляни-руси, жителі Волино-Дулїбського союзу, а у Подністров'ї — племена тиверців й уличів, які увійшли згодом до складу Київської Русі.

У цій публікації ми торкнулися тільки деяких аспектів вивчення Бернашівського виробничого ювелірного комплексу. Дальші кабінетні та лабораторні дослідження здобутих розкопками в Бернашівці матеріалів дозволять більш глибоко проникнути у суть тих історико-культурних процесів, що відбувалися в суспільстві лісостепових східнослов'янських племен середини і третьої чверті I тис. н. е. Сподіваємося, що матеріали подальших досліджень ювелірної майстерні з Бернашівки на Середньому Дністрі стануть одним із важливих джерел ретельного вивчення історії та культури ранньосередньовічного слов'янського населення Південно-Східної та Центральної Європи.

- ¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 92 – 101.
- ² Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 153 – 159.
- ³ Археологія Української ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 148, 160.
- ⁴ Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 479.
- ⁵ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Етнокультурні процеси в Карпатському басейні і Подунав'ї в період раннього середньовіччя (V – VII вв.)// Славяне і Русь (в зарубіжній історіографії).— К., 1990.— С. 86, 88, 95.
- ⁶ Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 76.
- ⁷ Хавлюк П. І. Раннеславянські поселення Семенки і Самчинці в середньому теченні Южного Буга// МІА.— 1963.— №108.— С. 335.
- ⁸ Баран В. Д., Винокур І. С., Журко О. І. Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі// Археологія.— 1982.— Вип. 39.— С. 87 – 100.
- ⁹ Винокур І. С. Деякі язичницькі символи в орнаменті пам'яток черняхівської культури// Археологія.— К., 1970.— Т. XXIII.— С. 108 – 120.
- ¹⁰ Кравченко Н. М. Косановський могильник// МІА.— М., 1967.— №139.— С. 125.— Табл. 10.
- ¹¹ Археологія Української ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 148.— Рис. 32.
- ¹² Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин.— К., 1961.— С. 105, табл. VI, 1.
- ¹³ Козак Д. Н. Поселення шеворської культури поблизу с. Сокольніки-І в Наддністрів'ї// Археологія.— 1983.— № 43.— С. 48.— Рис. 5, 1.
- ¹⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 255.— Табл. LXXX, 2, 3.
- ¹⁵ Амброз А. К. Проблеми раннесередньовічної хронології Восточної Європи// СА.— 1971.— №2.— С. 96 – 123; СА.— 1971.— №3.— С. 106 – 134.
- ¹⁶ Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.— С. 479.— Рис. 118.
- ¹⁷ Славяне Юго-Восточної Європи в прегосударственный період.— К., 1990.— С. 241.— Рис. 48.
- ¹⁸ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Етнокультурні процеси в Карпатському басейні і Подунав'ї в період раннього середньовіччя (V – VII вв.)// Славяне і Русь (в зарубіжній історіографії).— К., 1990.— С. 86.— Рис. 3.
- ¹⁹ Федоров Г. Б. Населення Прутсько-Дністровського міжуреччя в I тис. н. е.// МІА, №89.— М., 1960.— С. 367, табл. 61; Федоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археологія Румунії.— М., 1973.— С. 296.
- ²⁰ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Вказ. праця.— С. 95.— Рис. 5.
- ²¹ Винокур І. С. Черняхівські традиції в пам'ятниках середини і третьої чверті I тис. н. е. лесостепного Дністро-Дніпровського міжуреччя// Rapports du Congrès International d'Archeologie Slave. t. 1.— Bratislava, 1979.— S. 867 – 878; Історія лісостепоного Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя.— Київ—Одеса, 1985.— С. 80 – 84; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянські поселення I тис. н. е. у с. Сокол на Середньому Дністрі.— К., 1984.— С. 99 – 105; Баран В. Д. Пражська культура Подністрів'я (по матеріалам поселень у с. Рашков).— К., 1988.— С. 56 – 63.
- ²² Русанова І. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянські поселення V – VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 40 – 46.
- ²³ Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 76.— Табл. XV.
- ²⁴ Teodor D. G. Teritoriul est- carpatic în veacurile V – IX e. n.— Jasi, 1978.— S. 164.— Fig. 5, 6 та ін.
- ²⁵ Бідзіля В. І. Залізоплавні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі// Археологія.— К., 1963.— Т. 15.— С. 123 – 145.
- ²⁶ Спицын А. А. Древности антов// Сб. Отд-ния рус. языка и словесности АН СССР.— М., 1928.— С. 492 – 495.
- ²⁷ Рыбаков Б. А. Древние русы// Сов. археология. Т. 17.— М., 1953.— С. 23 – 104.
- ²⁸ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 205 – 214.
- ²⁹ Свешников И. К. О символике вещей Михайловских кладов// СА.— 1968.— N 1.— С. 10 – 28.
- ³⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.— С. 163.
- ³¹ Рыбаков Б. А. Ремесло// История культуры Древней Руси.— М—Л., 1951.— Т. 1.— С. 90, 100.

³² Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 156, 295, 297, 319, 320 та ін.; Прокопий Кесарійський. Тайная история. Перевод С. П. Кондратьева// ВДИ.— 1938.— №4.— С. 307, 325 та ін.; Иордан. О происхождении и деяниях гетов/ Вступит. статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской.— М., 1960.— С. 71, 72, 90, 115.

И. С. Винокур, В. Ф. Мегей

ЮВЕЛИРНАЯ МАСТЕРСКАЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ СЛАВЯН

Статья является предварительной научной публикацией материалов производственного ювелирного комплекса, открытого в 1990 г. на поселении середины и третьей четверти I тыс. н. э. у с. Бернашовка Могилев-Подольского района Винницкой области, на Среднем Днестре. Материалы открытого производственного комплекса позволяют по-новому рассмотреть проблему местного ювелирного производства у древних восточных славян середины и третьей четверти I тыс. н. э. Обосновывается местный характер производства пальчатых фибул, разнообразных подвесок, поясных накладок и т. п. Материалы исследования проливают свет на характер ювелирного производства, а также экономические и культурные связи населения Среднего Поднепровья с Южным Побужьем, Поднепровьем и Центральной Европой.

I. S. Vinokur, V. F. Megey

JEWELRY WORKSHOP OF THE EARLY MIDDLE AGES SLAVS

The article is a preliminary scientific publication concerning the jewelry manufacturing complex discovered in 1990 at the settlement (mid — later I century A. D.) near Bernashovka village, Mogilev-Podolskiy distric, Vinnitsa region, on the mid-Dnestr river. The evidence of the unearthed complex enables to give the problem of local jewelry manufacturing by Old eastern Slavs of mid-I century A. D. a new exposition. Local character of manufacturing of various pendants, belt-buckles, digitate fibulas (clasps), etc. is substantiated. Jewelry manufacturing process, as well as economic and cultrual ties between mid-Dnestr population and that of southern Bug, Dnepr and Central Europe receive exposition in research writings.

Одержано 19.02.91

ПЛЕЧОВИЙ ОДЯГ СКІФ'ЯНОК

Л. С. Клочко

У статті висвітлюються результати дослідження одного з елементів скіфського костюма — плечового одягу. Автор, аналізуючи зображення скіф'янок, археологічні матеріали, відзначає відповідні точки для реконструкції силуету та крою різних форм вбрання.

Вивчення костюма розкриває різні аспекти життя конкретного суспільства. Явище матеріальної і духовної культури — костюм концентрує в собі багату інформацію про рівень виробничої діяльності, технологічні досягнення, світогляд, естетичні уподобання. Цінність костюма як історичного джерела

© Л. С. КЛОЧКО, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

95

для вивчення конкретного етносу доводять роботи етнографів, а останнім часом і археологів.

Скіфський костюм складався з багатьох компонентів. Основні його елементи відомі за зображеннями. До нас дійшли твори північнопричорноморських торевтів, у яких відтворені образи скіфів. Особливою реалістичністю виділяються зображення персонажів-чоловіків. З великими подробицями подані в сценах на предметах так званої етнографічної серії костюми скіфів: куртки, штани, взуття. У композиціях на вазах із курганів Куль-Оба, Воронезького, Гайманової Могили, Чортомлик, на гребені з кургану Солоха тощо силуети вбрання відтворені з такими подробицями, що аналіз їх допомагає зрозуміти способи формування одягу (тобто крій). Так, спостереження деталей зображень виявило три способи крою скіфських курток. В основі створення давнього плечового одягу — так званий тунікоподібний крій¹. Скіфські пам'ятки свідчать про те, що одночасно (а саме — протягом століття) співіснують два типи тунікоподібного способу формування одягу. Більш архаїчний — стан одягу складається з двох полотнищ, перекинутих через плечі. До стану під прямим кутом пришиті рукава. За твердженням В. Л. Сичова, цей варіант тунікоподібного крою склався в середовищі землеробних племен². Але спостереження інших дослідників, аналіз етнографічного матеріалу Середньої Азії та Казахстану приводить до висновку про деяку штучність такого твердження³. Тип крою залежав від технологічних досягнень у ткацтві: більш вузька тканина (до 30 см) породила саме такий варіант тунікоподібного крою. Як розвиток його слід розглядати появу плечових швів. Вони виразно підкреслені візерунками на куртках деяких персонажів «скіфської етнографічної» серії зображень⁴.

Другий варіант тунікоподібного крою: стан одягу складається з одного центрального полотнища та боковин, що пришивають під рукавами⁵. В. Л. Сичов, Н. І. Гаген-Торн обстоюють думку, що цей крій склався серед населення скотарського культурно-господарського типу⁶. Як і попереднє, це твердження спростовується в результаті вивчення етнографічних матеріалів різних регіонів.

Спосіб формування плечового одягу з одним центральним полотнищем і боковинами з'явився, мабуть, тоді, коли почали виробляти тканини більшої ширини — близько 40 см.

Тунікоподібний крій був характерний для історії костюма багатьох народів. Це був певний етап у пошуках способів пристосування тканини до тіла людини. Отже, зображення скіфів у античній торевтиці дають відомості про спосіб формування чоловічого одягу. Інформативність зображень жінок у мистецтві Скіфії не така значна: маємо уявлення, в основному, тільки про силует їхнього одягу. Але однією з особливостей давнього костюма історики та етнографи вважають однорідність способів формування одягу. Отже, скоріш за все, плечове вбрання скіф'янок створювалось за принципами тунікоподібного крою. Його простота, раціональність у використанні тканини, припасованість до форм людського тіла, пластичність — все це забезпечило широке застосування тунікоподібного крою і, як свідчать етнографічні матеріали, досить довго — до нашого часу. Справжній крій, тобто скруглення пройми, виступи і таке інше — все це віднайдене в Європі у період пізнього середньовіччя, а в народному костюмі і в Європі, і в Азії превалює тунікоподібний спосіб створення плечового одягу.

Відтворення жіночих образів у мистецтві Північного Причорномор'я зроблене у стилі, що склався в IV ст. до н. е. Його називають греко-скіфським. Серед характерних рис цього стилю слід назвати своєрідне поєднання реалізму та примітивізму, гіперболізацію деяких деталей, оригінальне композиційне вирішення сюжетів. Із скіфських курганів походить декілька типів пам'яток, які подають зображення жінки. Образи жінок втілюють уявлення про богинь — функції їх строго не розподілені: це Велика Богиня, праматір, уособлення плодоносних сил природи.

Розглянемо золоту пластину, знайдену в кургані біля с. Сахнівка (Черкаська обл.). Вона прикрашала головний убір. На її площині — багатофігурна композиція, центральний персонаж якої — жінка. Постаць передана узагаль-

нено, але можна спостерігати деталі одягу. Рельєфними лініями зображені плаття з глибоким вирізом на грудях, довгими рукавами, а також верхнє вбрання — довгополе, з широкими рукавами (вони передані не досить чітко) (рис. 1). Плаття широке, позбиране на грудях, рукава довгі, до зап'ясть. Ракурс зображення богині дозволяє побачити обидві її руки: навколо зап'ясть рукава зібрані манжетою. Верхній одяг — халат, він теж широкий і довгий. Поли його облямовували гладенькі смуги, причому на спині вони досить широкі. Халат накинутий на плечі жінки, тому рукав вільно звисає дотолу. Способи створення і плаття, і халата можна визначити тільки здогадно — якийсь варіант тунікоподібного крою.

Рис. 1. Прорисовка фрагмента композиції на платівці з поховання біля с. Сахнівка (Черкаська обл.).

Звернімо увагу ще на деякі пам'ятки. Наприклад, на прямокутні платівки із зображенням «сцени адорації» (одне з умовних означень сюжету): в рамці з овів вміщено зображення жінки, що сидить у величній позі з дзеркалом у руці, та юнака. Жінка одягнена у довге плаття. Одяг цей широкий, під самою шиєю призбираний так, що утворюються складки. Плаття має рукава — вони закривають руки жінки до зап'ясть і збираються на манжету. Зараз відомо вже 8 реплік цього сюжету — всі вони, мабуть, були виконані з однієї матриці, але часто дороблялись, коли зображення з якихось причин виявлялось нечітким. Тому образи — персонажі цієї сцени — відрізняються один від одного деякими деталями. Наприклад, оформлення коміра плаття — тоненький пружок, під яким збирається тканина, що утворює стан плаття. В деяких випадках він зображений так, що видно шию жінки (бляшка з кургану Куль-Оба). Інколи впадає в око, що комір щілько охоплює шию богині, а пружок досить широкий (бляшки з курганів Чортотлик та Мордвинівського)⁸. Ще одне зображення: комір — опуклий тоненький валик, що відстовбурчується від шиї (бляшки з курганів біля м. Мелітополя та с. Носаків) (рис. 2). Такі ж деталі можна відзначити і у відтворенні рукавів: то широкі манжети, то невизначні смужки навколо зап'ясть. Можна припустити, що художник, доробляючи зображення на платівках чи на матриці, відобразив відомі йому елементи вбрання. Отже, маємо інформацію про різні форми комірів та манжет.

Рис. 2. Прорисовка зображення жінки в сцені «адорації» на платівці з кургану біля с. Носаків (Запорізька обл.).

Верхнім одягом скіф'янки — персонажу «сцени адорації» — слугує довгий

Рис. 3. Зображення богині на сережках з кургану №10 біля с. Велика Знаменка.

Рис. 4. Прорисовка зображення жінки — центрального образу композиції на платівці з кургану Карагодеуашх.

халат, накинутий на плечі. Поли його прикрашені по краю смугами, можливо, відзначена опушка з хутра. Профільне розміщення образів у композиції дозволяє бачити один рукав одягу: він підкреслено довгий — сягає долівки. Привертає увагу оформлення рукава на передплічній частині: поперечні лінії утворюють смугу. Мабуть, це лінія пришиву рукавів до стану халата. Це спостереження дає змогу уявити спосіб крою вбрання: стан його утворювали два полотнища, перекинуті через плечі, зшиті на спині та з боків, у передпліччі пришиті рукава. Довжина рукавів — ознака соціальної виділеності. Гіперболізація деталей одягу, втрата його практичності — все це спостерігається у представників соціально неоднорідного суспільства. За словами Н. І. Гаген-Торн, «Одяг символічний... самим кроєм, що відображає, символізує суспільне значення носія»⁹.

Деякі подробиці у оформленні одягу жінки передав давній художник, зображаючи богиню на платівках, що були основою сережок (к. 10, с. Велика Знаменка) (рис. 3). Скіф'янка одягнена у плаття — глухе, накладне вбрання з довгими рукавами. Добре позначені такі деталі: комір трикутної форми, прикраси рукавів — поздовжні смуги від плеча до зап'ястя. На плечах одягу, там, де закінчуються рельєфні оздобы, були лінії пришиву рукавів до стану. Можна уявити крій плаття, що зображене на богині: це варіант тунікоподібного крою, коли стан робився з одного середнього полотнища та двох боковин. Рукава пришивались до центрального полотнища, тобто входили всередину крою.

Придивимось ще до деяких зображень, які подають інформацію про одяг жінок. Серед творів греко-варварського стилю — пластина — прикраса жіночого головного убору, знайдена в кургані Карагодеуашх. Центром композиції, що вміщена на пластині, є образ жінки у парадному вбранні. Вона одягнена у широке нерозпашне плаття з довгими рукавами. Ретельно виділена манжета плаття, що збирає широкий рукав. На жінці зображене також розпашне вбрання — широка «накидка» чи плащ — одяг без рукавів. Поли його прикрашені широкою смугою — облямівкою з візерунками (рис. 4).

Отже, зображення жінок у мистецтві скіфського часу хоч і відрізняється певною схематичністю, все ж дозволяє виявити деякі загальні принципи у створенні одягу, визначити його різновид. Верхній плечовий одяг скіф'янок існував у двох видах: нерозпашний (плаття) та розпашний — халат, плащ (безрукавне вбрання).

Матеріали археологічних досліджень дозволяють розширити наші знання про одяг скіф'янок. В археологічному вираженні — скіфське вбрання — це набори знімних та незнімних прикрас. Вивчення їх — джерело до розуміння морфологічних та семантичних особливостей всіх елементів костюма.

Незнімні прикраси слугували, як правило, аплікаціями до головних

уборів, одягу та взуття. Аналіз їхнього розташування дозволяє реконструювати, перш за все, форму предмета, який прикрашали. Дослідження аплікацій виявило різноманітність способів створення всіх елементів костюма.

Розташування аплікацій на одягу було підпорядковане певним закономерностями його прикрашання. А саме: вишивки, всілякі візерунки-аплікації розміщували на швах, навкруг горловини, на руках навколо зап'ясть, облямовували поли, мережили край одягу. Отже, якщо у похованні збереглися прикраси вбрання *in situ*, то вони служать відправними точками, за якими можна визначити силует одягу, його деталі (форму вирізу, манжети), а також спосіб формування, тобто крій.

Чітко зафіксовано розташування декоративних залишків костюма у похованні скіф'янки у кургані Товста Могила¹⁰. Золоті платівки окреслюють силует вбрання: прикраси на руках та на грудях. Навколо рук золоті платівки-аплікації утворювали чотири кола: один поясок з бляшок на передпліччі, а три — нижче ліктя. Прикраси передпліччя — платівки із зображенням крилатого рогатого лева (розміри 2,1×2,2). На лівій руці їх було 13, а на правій — 12. Ці ряди платівок відмічені на відстані 18 см від ліктя. Вони, мабуть, свідчать про лінію, на якій пришивались рукава. Прикріплення рукавів у передпліччі свідчить про такий варіант тунікоподібного крою, коли стан одягу утворювався з двох полотнищ, зшитих посередині та з боків. Якщо ширина полотна була близькою 30 см, то це якраз збігається з місцем розташування прикрас на передпліччі: частина тканини лягала на плечах (приблизно 15–16 см), а інша — опускалась на руки, утворюючи рукава — десь 12 см.

Рукава вбрання були довгі; про це свідчать оздоби з бляшок нижче ліктя. Ширину рукавів можна приблизно вирахувати — близько 28,5 см, — якщо уявити, що бляшки по лінії пришиву розташовувались одна біля одної навколо руки. Але такий вузький рукав (він щільно облягає руку) незручний при тунікоподібному крої. Скоріш за все, рукава були ширші: бляшки прикріплювали на видимій частині, а під пахвою їх не було. Отже, рукав міг бути у місці прикріплення приблизно 35–37 см. Інші кола з бляшок на рукавах — декоративні, вони не позначають конструктивні особливості обряду. На лівому рукаві: верхній разок складався з бляшок прямокутної форми із зображенням лева, що терзає лань (10 платівок розмірами 2,2×2,7). Далі — 2 кола платівок з різними сюжетами: 9 — із зображенням лева, що шматує лань, 4 — з фігурою жінки на птахові, 3 — із зображенням сфінкса. За разками оздоб можна вирахувати ширину рукава в нижній частині: верхній ряд платівок, зафіксований на відстані 7 см від ліктя, становить 27 см. Тобто, рукав звужувався зверху до низу.

Правий рукав мав такі ж оздоби, що й лівий, але кількість бляшок менша. На лінії шва у передпліччі — 12 платівок; у верхньому разку, що розташований нижче ліктя, — 9 бляшок із зображенням сцени терзання, одна — з образом грифона; два інших разки мають всього 14 екземплярів різноманітних бляшок уже згаданих типів. Менша кількість прикрас на правому рукаві не свідчить про менші розміри рукава. Адже у формуванні одягу у давнину, так само як і в народному вбранні, діяв принцип симетрії — це диктувалось практичними прийомами крою. Отже, неоднакову кількість прикрас на лівому та правому рукавах можна пояснити апотропеїчною функцією платівок-аплікацій.

Золоті оздоби розташовані також по коміру вбрання. Вісім бляшок становили разок нижче шиї похованої. Це платівки прямокутної форми із зображенням грифона, що насів на лань (розміри — 3×3,5). Можна вирахувати розмір вирізу плаття — 28 см. Посередині вирізу зафіксовано два ряди таких же платівок — по 8 екземплярів у кожному ряду. Вони позначають шов, що з'єднував два полотнища. Вбрання жінки було накладним, тобто — плаття. Стан його сформований з двох полотнищ шириною близько 27–30 см. Вони зшивались посередині та з боків. До стану пришивались рукава: лінія пришиву була на 12 см нижче плеча. Цей варіант тунікоподібного крою дозволяє створити силует одягу, добре припасованого до постаті (рис. 5).

Залишки декору вбрання зафіксовані у похованні в кургані Казенна Мо-

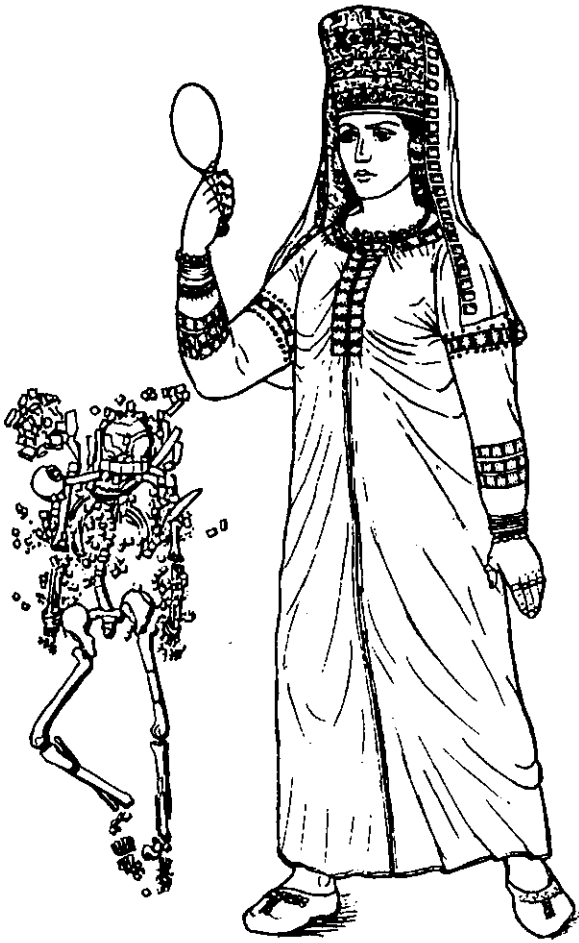

Рис. 5. Реконструкція вбрання жінки за матеріалами з кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.).

нішній ряд прикрас складений з 9 бляшок, а в другому їх 7. Ще 6 бляшок зафіксовано навколо зап'ястя (це платівки із зображенням грифона, що згорнувся). Вони оздоблювали обшлагги чи манжети рукавів і є свідченням того, що плаття було з довгими рукавами.

На правому рукаві візерунок з платівок також починається від плечового суглоба і закінчується на лікті. Добре зберігся зовнішній ряд платівок — 11 екземплярів, другий можна відтворити, якщо всі розрізнені платівки поєднати в одну композицію. В цьому ряду — 9 екземплярів. Набір прикрас складається з бляшок семи сюжетів: грифон, що сидить, розетка, пальметка, заєць, грифон, що згорнувся, людська маска. Рукав також закінчується смугою з 6 бляшок навколо зап'ястя.

Набори золотих прикрас лівого та правого рукавів відрізняються один від одного за складом та кількістю. На правій руці оздоб більше. Різницю в оздобленні лівого та правого рукавів зазначають і етнографи. Пояснення цього звичаю в апотропеїчних функціях декору¹².

Візерунки, що прикрашають плаття на рукавах, — поздовжні ряди — відмічають місце з'єднання рукавів зі станом — на плечових суглобах. Відстань між ними близько 40 см: це ширина полотна, що була основою стану. Під рукавами робили боковини, щоб досягти необхідної ширини. Рукава наче входили всередину крою (рис. 6).

Плаття скіф'янки нагадує зображення на платівці від сережки з кургану біля с. Велика Знаменка. Збігаються форми вирізу на грудях, розміщення

гила (с. Шмальки Запорізької обл.)¹¹. Похована тут жінка мала оздобу — золоті платівки, що прикрашали рукава та комір одягу. Вони — відповідні точки для реконструкції його силуету та крою.

Жінка була одягнена у нерозпахане вбрання. Про це свідчить розташування бляшок на грудях: вони утворюють суцільний разок, окреслюючи виріз. Він мав форму трикутника. Його прикрашають бляшки із зображенням розеток, пальмет, масок з людського обличчя. Загальна довжина орнаментального ряду на вирізі — 34 см.

Золоті аплікації відмічені у похованні вздовж кісток рук жінки. Це оздоблення рукавів, яке починається від плечових суглобів.

Візерунки на лівій руці склались з бляшок чотирьох сюжетів: грифон, людська маска, розетка, заєць. Вони розміщені двома рядами, що утворені з 16 платівок. Оздоблення сягало від плеча до ліктя: платівки прикріплювались до рукава на деякій відстані одна від одної. Довжина орнаментальної смужки 37 см. Зовнішній ряд прикрас

прикрас на рукавах. Це є надійним доказом правильності запропонованої реконструкції.

Для реконструкції плечового одягу жінки маємо докладні описи та креслення розташування прикрас у похованні в к. №4 біля с. Новоселиця (Черкаська обл.)¹³. Судячи з розташування прикрас, на жінці був нерозпашний одяг. Платівки-аплікації із зображенням розеток та пальмет розміщувались на грудях небіжчиці. Вони утворювали паралельні смуги, орнаментальні доріжки від плечей до пояса. Лінії візерунків складені з 28 платівок. Вони попарно, одна проти другої розміщуються зліва та справа на грудній клітці. Виникає припущення, що аплікації прикрашали шви плаття. Відстань між орнаментальними смугами 35 – 37 см. Значить, в основі стану одне полотнище,

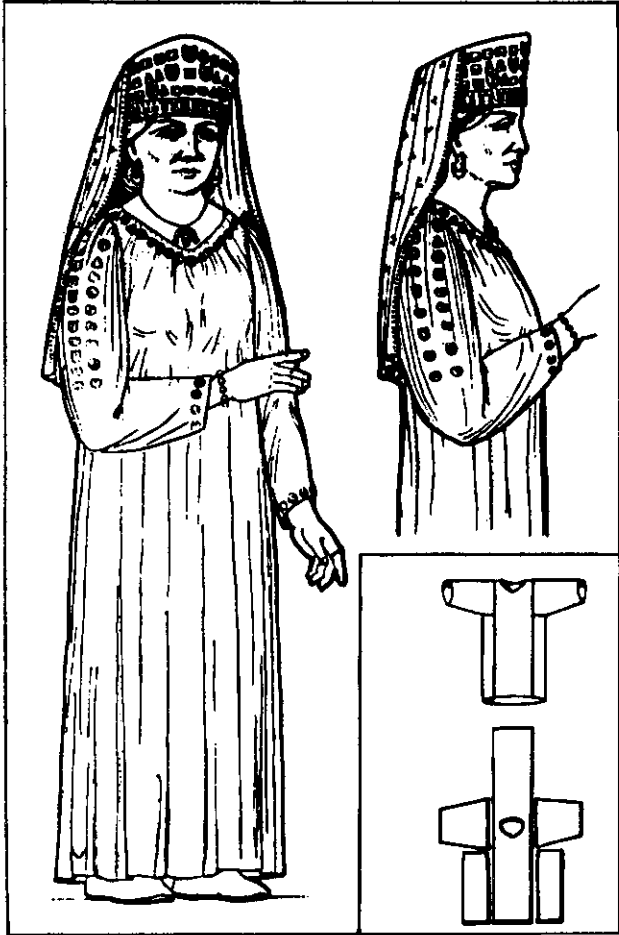

Рис. 6. Реконструкція плаття за декоративними фрагментами з поховання у кургані Казенна Могила (с. Шмальки Запорізької обл.).

перекинуте через плечі (рис. 7). Крій плаття відповідає способу формування одягу скіф'янки, поховання якої досліджене в кургані Казенна Могила.

У похованні в к. №4 біля с. Новоселиця збереглися ще деякі декоративні елементи, цікаві для відтворення вбрання жінки. Так, можна встановити форму вирізу плаття на грудях. Він був прикрашений пронизками, чи, краще, медальйонами: жіночі голівки «елінського стилю» з підвісками по нижньому краю. Вони кріпились на платті, на плечах, мабуть, оздоблюючи комір, утворюючи напівколо на грудях.

Серед прикрас плаття — дві невеличкі платівки-обойми, що служили закінченням пояса. Ми маємо незначні відомості про таку деталь жіночого костюма, як пояс. Тільки одне зображення дає інформацію про нього: на вершні з Олександропільського кургану. Тут подано «володарку звірів» оголеною до пояса, в довгій спідниці, закріпленій на талії паском¹⁴. Жіночі паски відрізняються від чоловічих і за функцією, і за виглядом. Це, мабуть, були вузьенькі шнури: за знахідками у Новоселицькому кургані — 1,5 см. У жіночому костюмі відігравали декоративну роль.

Декоративні фрагменти вбрання збереглися у похованні жінки в кургані №17 (п. 2) біля с. Золота Балка (Херсонська обл.)¹⁵. Це золоті платівки, зафіксовані на грудях та на руках похованої. Розташування бляшок вимальовує конструктивні лінії одягу. В складі набору його прикрас: напівсферичні платівки-гудзики з внутрішньою петелькою (65 екз., розмірами 0,7 см) та овальні платівки з опуклинами по краю (27 екз., розміри: 1,5×0,7 см). Одяг

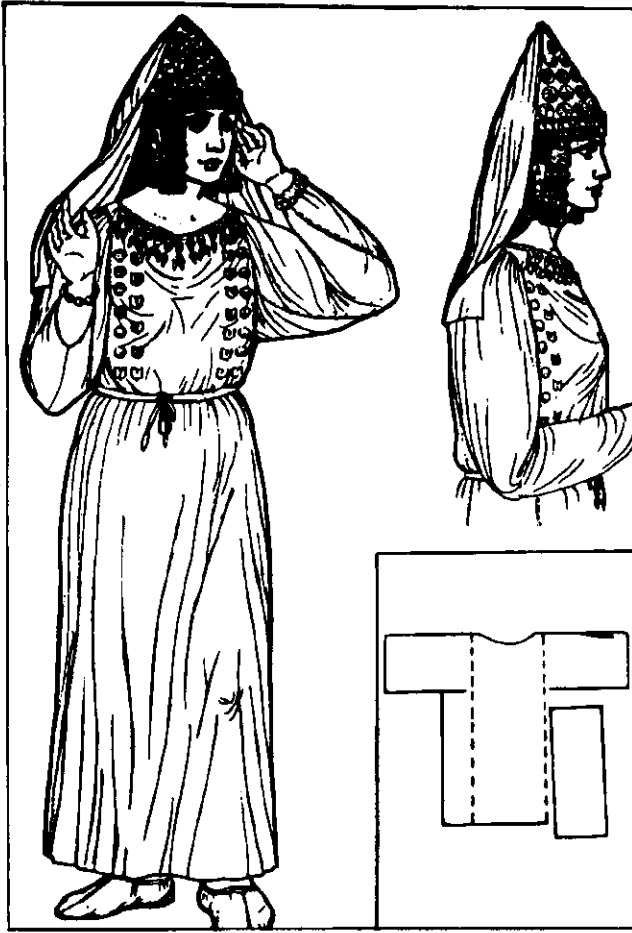

Рис. 7. Реконструкція одягу жінки за матеріалами з поховання у кургані №4 біля с. Новоселиця (Черкаська обл.).

був розшитий платівками у верхній частині: «гудзики» утворювали повздовжні смужки, що опускались з плечей на груди. Довжина орнаментальних смужок становить близько 20 см. Вони розташовані зліва та справа на грудній клітці. Відстань між смугами з бляшок — 37 см: візерунки відмічають розміри центрального полотнища, що було основою стану. Не випадкова, мабуть, довжина повздовжніх орнаментальних смужок: це пов'язано з уявленнями про магічну функцію прикрас. Етнографічні спостереження подають багато прикладів, коли шви, що поєднують центральне полотнище з боковинами, підкреслюють тільки у верхній частині — плечовій, нагрудній¹⁶. Ця стійка традиція знаходить пояснення у обереговій ролі візерунків: вони мали захистити груди жінки, її руки.

Отже, ширина полотнища, що лежало в основі стану, зафіксована оздобами. Воно перекидалось з плечей на груди, в ньому робили виріз для голови і розріз посередині. Відомості про нього подають бляшки, що розташовані посередній грудної клітки: «гудзики» чергуються з овальними платівками, попарно вони утворюють орнаментальну смужку, довжина якої близько 20 см. Бляшки облямовували краї розрізу. Золотими платівками був прикрашений і комір, але форму його визначити важко. За зображеннями в мистецтві Скіфії ми знаємо вирізи різної конфігурації, але найбільш поширені — округлі.

Розташування бляшок навколо зап'ясть свідчить про те, що одяг скіф'янки мав довгі рукава. Вони були прикрашені платівками овальної форми та «гудзиками». Зображення одягу в творах тореветики привертають увагу оформленням рукавів манжетами, але як вони застігались в малюнках не відображено. Археологічні матеріали допомагають відтворити цю деталь. Так, аналізуючи розміщення оздоб на рукавах, можемо спостерігати, що платівки овальної форми утворювали орнаментальні ланцюжки. Смужки з цих бляшок облягали зап'ястя: їх відмічено по 9 екземплярів. До рукава, мабуть, вони прикріплювались суцільним рядком, довжина якого 13,5 см, але з внутрішнього боку руки бляшок не було — за законами оформлення парадного одягу: золоті оздобы мали бути на видноті. «Гудзики» зафіксовані нижче рядів з овальних платівок — по одному на кожній руці. У створенні ор-

наментальних смуг вони не відіграють ніякої ролі, значить, залишається припустити утилітарне призначення «гудзиків» — як застібок для манжети (рис. 8).

Одяг жінки, похованої в к. №4 групи Страшна Могила (Дніпропетровська обл.), також був сформований за таким принципом: центральне полотнище, до якого пришивають рукава, та боковини під ними. Про це свідчить розташування бляшок при небіжчиці¹⁷. Платівки були на шії, грудях та на руках. Вбрання оздоблене тільки у верхній частині, тобто нерозпашне: плаття. Для встановлення способу його формування важливо відновити розташування бляшок на грудях скіф'янки. Тут зафіксовані бляшки-гудзики (71 екз., Ø 0,5 см). Вони зосереджені зліва та справа й, напевно, позначають шви. Відстань між ними 35—37 см — ширина центрального полотнища. Довжина візерунків, складених з платівок, близько 20 см.

Оздоба на рукавах — золоті платівки із зображенням Горгони (по 13 бляшок, Ø 1,1 см). Вони, мабуть, були нашиті на обшлага рукавів. Інші прикраси: напівкруглі бляшки, з'єднані між собою перетинкою, пронизки, амфороподібні підвіски, пастові та фаянсові намистини, які, скоріш за все, складають низки, що використовувались як браслети-перев'язки. Художня завершеність одягу досягнута скромними засобами. Візерунки на сукні — аплікації з золотих платівок двох типів: гудзики та круглі бляшки із зображенням Горгони. Різноманітні оздоба на руках — знімні прикраси.

Деякі матеріали дають змогу реконструювати інші форми одягу. Так, у кургані №2 (п. 3) біля с. Корніївки (Запорізька обл.) зафіксовані прикраси вбрання, що належало молодій жінці¹⁸. Аналіз розташування золотих бляшок-аплікацій дозволяє припустити, що одяг скіф'янки був розпашним. Адже платівки лежали вздовж хребта небіжчиці від ключиць до середини стегон. Смуга з бляшок порушена, але її можна відтворити: 10 платівок (розміри — 5,3×4,3 см) прикрашали край вертикального розрізу. Ще чотири таких же лежали окремо від ряду: можливо, вони були прикріплені на другому краї вертикального розрізу. Такі особливості облямівки країв можна пояснити, як-

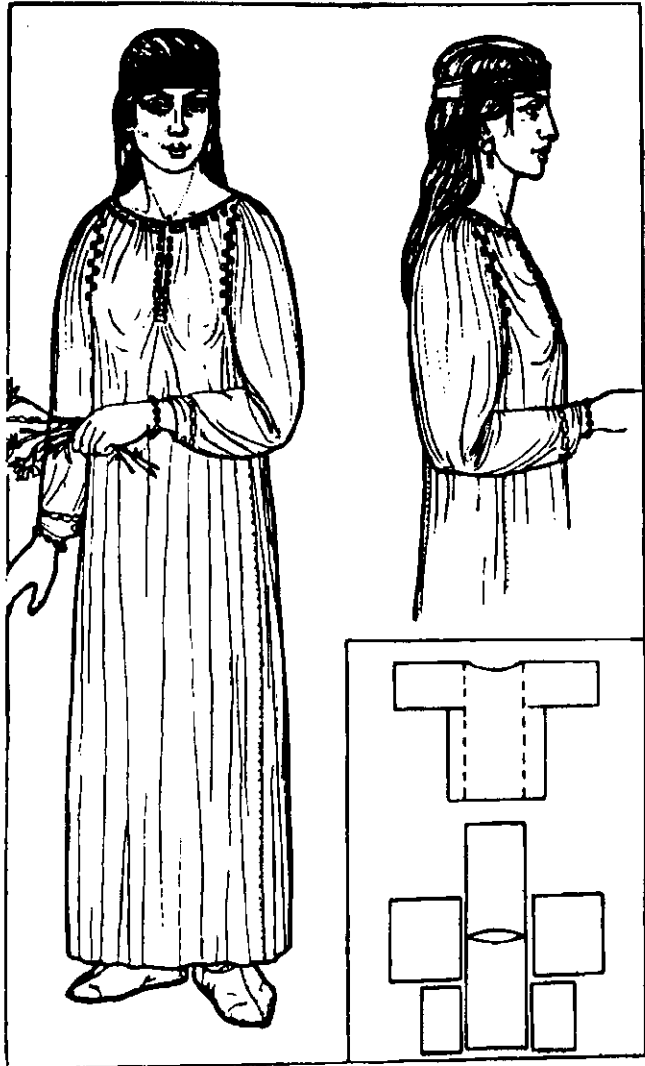

Рис. 8. Вбрання жінки за декоративними елементами з поховання в кургані №17 біля с. Золота Балка (Херсонська обл.).

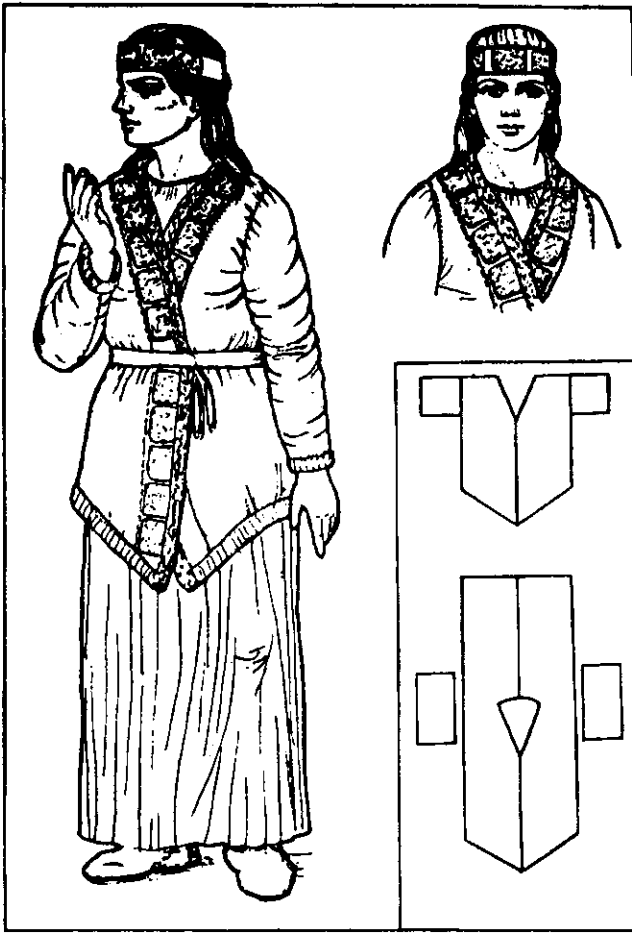

Рис. 9. Силует куртки за матеріалами з поховання у кургані №2 біля с. Корніївка (Запорізька обл.).

вими прикрасами, тому лишається невідомим (рис. 9).

У мистецтві Скіфії серед зображень, що подають інформацію про жіночий костюм, нема відтворень куртки. Але етнографічні матеріали свідчать про те, що деякі форми чоловічого та жіночого одягу збігаються завдяки їхній утилітарності¹⁹. Можливо, в костюмі скіф'янок було таке розпашне вбрання, як куртка. Археологічні залишки його можна вбачати в деяких оздобах, що лишилися при похованих. Наприклад, низка скляного намиста, зафіксована між тазовими кістками небіжчиці: мабуть, вона прикрашала куртку по низу²⁰.

Силует куртки вимальовують прикраси, знайдені в Бердянському кургані (Запорізька обл.)²¹. Розташування золотих платівок у вигляді трикутників та хрестів чітко окреслює довгі рукава, облямівку піл. Орнаментальна смуга на спині вбрання, очевидно, свідчить про шов, що з'єднував два полотнища. Виникає припущення, що для створення куртки застосований такий варіант крою, коли в основі стану два полотнища.

Про жіночий плечовий одяг маємо свідчення образотворчого мистецтва та археологічних матеріалів. Аналіз усіх джерел дає змогу встановити, що серед скіф'янок був поширений одяг тунікоподібного крою різноманітних форм: плаття, куртка, халат. В костюмі жінки поєднувались накладний та розпашний одяг. Практичність таких форм, як плаття та куртка, забезпечили їм широке розповсюдження серед скіф'янок різних соціальних верств. Соціальна виділеність підкреслювалась прикрасами, розміщення яких було підпорядковане певним закономірностям. В арсеналі оздоб плечового одягу —

що припустити, що вбрання було розпашним: одна пола одягу (та, що була зверху) оздоблена відповідно до контуру зверху до низу. На другій полі — золоті платівки там, де їх видно. Довжина смуги аплікацій — приблизно 70 см (це вираховується за кресленнями). Вони розміщувались на правій полі вбрання. На лівій полі бляшки утворюють ланцюжок довжиною приблизно 20 см (це можна вирахувати, розклавши платівки одна за одною). За такими відправними точками вимальовується одяг, добре відомий у скіфському чоловічому костюмі — куртка: короткий розпашний одяг, поли якого закидаються одна на другу. У даному випадку можна (з певними припущеннями) встановити тільки силует одягу. Його крій не позначений метале-

на першому місці золоті платівки. Сюжети зображень на них — символи родючості. Застосування декору обумовлене уявленнями про магію оберігаючу.

Халат — був одягом жінок, що займали високе становище у суспільстві: своєю формою, гіперболізованими рукавами, манерою носити — він має відбиток соціальної вишесті.

На території Євразії виділяються дві великі області: для Греції та Південно-Східної Азії характерний незшитий (драпірувальний) одяг, а в Середній Азії та Західноєвропейській території — кроєний, зшитий. Морфологічні особливості одягу цих регіонів склалися під дією різних факторів. Вирішальним, мабуть, слід назвати географічно-кліматичний, а відтак — умови життя та праці. Плечовий одяг скіф'янок має відповідність у загальних обрисах вбрання фракійнок, персидському та мідійському костюмах, вбранні народів Середньої Азії. Етнокультурна своєрідність відображається у різноманітних деталях: це застосування аплікацій, оформлення коміра, рукавів, подолу.

Морфологічна близькість деяких типів вбрання у різних племен пояснюється: а) спільним коренем етносів, що для них характерний рукавний одяг, сформований тунікоподібним кроєм; б) їхніми контактами, в результаті яких відбувався взаємообмін надбаннями у різних галузях.

Подальші дослідження різноманітних джерел дозволять повніше уявити особливості такого елемента жіночого костюма, як плечовий одяг.

Примітки

¹ Ключко Л. С. Верхній плечовий одяг скіфів// Археологія.— №47.— С. 57–68.

² Сычев В. Л. Из истории плечевой одежды народов Центральной и Восточной Азии// СЭ.— 1977.— №3.— С. 32–47.

³ Лобачева Н. П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана// Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана.— М., 1989.— С. 11.

⁴ Ключко Л. С. Вказ. праця.— С. 64.

⁵ Там же.— С. 62.

⁶ Сычев В. Л. Указ. соч.; Гаген-Торн Н. И. Женская одежда народов Поволжья.— Саратов, 1960.

⁷ Лобачева Н. П. Указ. соч.— С. 11.

⁸ Степанов П. К. История русской одежды.— Петроград, 1917.— С. 9–12.

⁹ Гаген-Торн Н. И. Указ. соч.— С. 37.

¹⁰ Мозолевский Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 207, 208.

¹¹ Бидзиля В. И. Отчет Запорожской экспедиции за 1974 год// НА ИА АН УССР, 1974.— С. 116.

¹² Гринкова Н. П. Родовые пережитки, связанные с разделением по полу и возрасту// СЭ.— 1936.— №2.— С. 21–53.

¹³ Wydlowski A. Mogily w Nowosiolce// Swiatovit.— 1904.— №5.— S. 62.

¹⁴ Онайко Н. А. Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике// Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 167.

¹⁵ Кубышев А. И. Отчет Херсонской экспедиции за 1978 г.// НА ИА АН УССР.— 1978.— С. 49.

¹⁶ Гаген-Торн Н. И. Вказ. праця.— С. 54.

¹⁷ Тереножкин А. И., Ильинская В. А. и др. Скифские курганы Никопольщины// Скифские древности.— К., 1973.— С. 143.

¹⁸ Отрощенко В. В. Отчет Запорожской экспедиции за 1986 г.// НА ИА АН УССР.

¹⁹ Сухарева О. А. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции// Костюм народов Средней Азии.— М., 1979.— С. 78.

²⁰ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 63.

²¹ Чередищченко Н. Н. Отчет Бердянской экспедиции 1977–1978 гг.// НА ИА АН УССР.

НАПЛЕЧНАЯ ОДЕЖДА СКИФЯНОК

Костюм — одно из достижений культуры и поэтому изучение его раскрывает многие аспекты жизни общества.

Существенный элемент костюма — наплечная одежда. Форма одеяний, способы их создания, т. е. крой, отражают этнографические особенности племен, позволяют установить общие корни в происхождении различных этносов, их контакты и взаимодействие. Сейчас мы еще не располагаем материалами, чтобы ответить на многие вопросы, поэтому автор ограничивает задачи статьи описанием результатов изучения женской наплечной одежды. Исследование изобразительных памятников выявило основной тип кроя, который был характерен для Скифии. Это так называемый туникообразный крой. Выделяются два его варианта: а) стан одежды состоит из двух полотнищ, б) в основе стана одно центральное полотнище и боковины. Археологические фрагменты одежды — металлический декор, расположение которого подчинено определенным закономерностям. Анализ несъемных украшений — аппликаций — позволяет определить основные точки для реконструкции не только силуэта убранства, но и его крой.

В костюме скифянок бытовали такие формы наплечной одежды, как платье, куртка, халат, т. е. сочетаются накладные и распашные одежды. Этнокультурную характеристику составляют аппликации, оформление ворота, рукавов.

L. S. Klochko

«ON-SHOULDER» GARMENTS OF SCYTHIAN WOMEN

A costume belongs to the culture achievements, so its examination reveals many aspects of life of any society.

The essential element of a costume is an «on-shoulder» garment. The design of cloths, the way of making them — a pattern cut — reflects ethnographic peculiarities of the tribes enabling to determine common roots in the origin of different ethnic groups, their contacts and interaction. Not all the evidence is available for us now to answer all the questions, that's why the author confines himself to the exposition of the investigation results concerning women's «on-shoulder» garments. Examination of some fine art memorials revealed the main cut pattern that was typical of Scythia. It was the so-called tuniclike cut. Two patterns of this cut are distinguished: a) the garment base consists of two pieces; b) the garment base consists of one central piece and two lateral ones. Among the archaeological fragments of the garment is a metallic decoration whose location is subject to certain regularities. The analysis of nonremovable ornaments — appliques — enables us to find out the main points for reconstruction not only the garment's silhouette but the cut as well. Such kinds of «on-shoulder» garments as dresses, coats (jackets), dressing-gowns, etc. were typical of Scythian women's costumes, i. e. the combination of «robe-pattern» and «wrap over-pattern» garments. Appliques, design and decoration of collars and sleeves contribute distinctive features to ethnic culture.

Одержано 17.04.90

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

НАМИСТО В УГОРЩИНІ У ІХ – ХІ СТ. (УЖИВАННЯ ТА ТОРГІВЛЯ)

К. Сіладі

Розглядаються випадки знахідок намистин у похованнях давніх угорців, що використовувалися як прикраси і в значенні апотропея. Наведено цікаві аналогії угорським прикрасам з Шестовиць. Поширення однакової моди пояснюється розповсюдженням прикрас міжнародними торговельними шляхами, у тому числі з Києва.

У статті міститься аналіз більш як п'яти тисяч намистин з 34 місцезнаходжень на території Угорщини. Такий масовий матеріал, як намистини, автор вважає доцільним розглядати за таким планом: 1) Спосіб використання намистин; 2) Апотропеїчна функція; 3) Відображення суспільного розмежування; 4) Торговельні шляхи; 5) Кореляція між типом намистин та торговельними шляхами. Звернемося спочатку до використання намистин у костюмі, для чого розглянемо відомості про місцезнаходження речей у похованнях.

I. Способи використання намистин.

Низки намистин.

Відомі довгі низки (від 50 до 500 екз.), що обгорталися в один або кілька рядів навколо шиї. Наприклад, намисто з могильника Халімба-Череш, поховання 439. У випадку меншого за кількістю намиста (10 – 50 екз.) намистини розміщувалися на одну довгу низку навкруг шиї. Прикладом є речі з поховання 878 того ж могильника. Так само носилися короткі намиста з 1 – 10 намистин — приклад з поховання 413 з Халімба-Череш.

Прикраси волосся.

Намистини, знайдені у могильнику Нічарад-Сентірмаї Фьольдек, скоріше за все, носилися заплетеними у косах разом з круглими пластинами¹. Д. Ласло звернув увагу на те, що не тільки жінки, але й чоловіки носили у волосся намистини².

Прикраси верхнього одягу.

Намистини пришивалися до комірців сорочок, наприклад, як у похованні 859 могильника Халімба-Череш³. За етнографічними відомостями, намистини прикрашали дитячі кокошники⁴. Серезжки в комбінації з намистинами могли прикріплюватися до волосся⁵, проте ці відомості М. Шульце не стосуються Угорщини⁶. Не з'ясовано, яким чином носилися намистини, знайдені вздовж плечової кістки та кисті.

II. Апотропеїчна функція.

У випадках, коли в похованнях траплялася одна намистина, вона обєрігала небіжчика від так званого «лихого ока». Так, червоні намистини (по одній) походять з могильників Халімба-Череш (поховання 492, дитяче) та

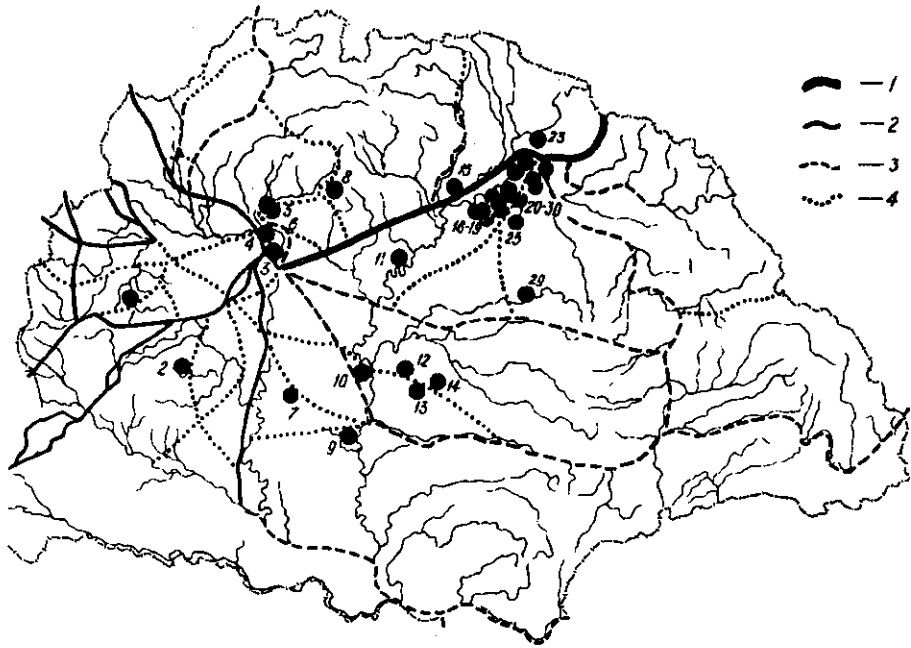

Рис. 1. Головні міжнародні торговельні шляхи у IX–XI ст. (за Д. Ласло) та місцезнаходження намистин: 1 — шлях до Києва; 2 — шляхи Задунав'я перед татарською навалюю 1241–1242 рр. (за Глазером); 3 — головні шляхи; 4 — можливі шляхи.

1, 2, 17 — повністю розкопані могильники; 5–7, 9, 11–13, 19, 29 — могильники, відомі за публікаціями; 3, 4, 10, 14–16, 18, 20–30 — частково досліджені могильники.

Біхаркерестеш-Артанде (поховання 141, жіноче — ?)⁷. У першому намистині з сердоліку, кругла, знайдена в заповненні могильної ями, у другому — квадратна в перегині намистина лежала на грудях. Мабуть, чарівною силою наділяли прозору кулясту намистину, що була знайдена біля правої руки чоловіка (?) з могильника Біхаркерестеш-Артанде (поховання 116).

Як талісман могла використовуватися половина намистини сегментоподібної форми, що знайдена під лівою скронєю в похованні 314 могильника Халімба-Череш⁸. На чарівну силу вказує більш рання дата виготовлення речі, її повторне використання⁹. Зафіксовано випадок присутності намистини в сумочці (поховання 3 могильника в Орошхазі)¹⁰.

Аналіз археологічного матеріалу (близько 5000 намистин з 34 місцезнаходжень)¹¹ (рис. 1) спростовує твердження Д. Ласло про те, що в угорців під час «приходу на батьківщину» часто зустрічалися в похованнях по одній чи по дві намистини червоного або синього кольорів¹². Наприклад, у могильнику Халімба-Череш (932 поховання) в 11 випадках знайдено по одній намистині, але з них тільки одна червона й 4 — сині, інші ж — різноманітні за типом та кольором. Зустрінуті по одній і тричкові (жовтий на коричневому) намистини. На інших місцезнаходженнях відсоток знахідок намистин по одній червоного та синього кольорів такий самий або менший. Так, у могильнику Фіад-Керпуста¹³ намистини таких кольорів по одній або дві майже не зустрінуті.

Намистини та «лихе око».

Апотропейчна функція намистин впливає також з етнокультурного оточення давніх угорців¹⁴. Археологічні свідчення цьому ми вбачаємо у знахідках вічкоподібних намистин. Серед них є сплюснені з вічками, обведеними хвилею (58 тип), та сплюснені, де «вічка» із «віями» відокремлені хвилею іншого кольору (60 тип) (рис. 2). Їх рельєфні «вічка» червоні або бірюзові. Відомо, що з дорожніх каменів у турків якості апотропея надавалися сердоліку та бірюзі¹⁵. Угорці, що мали риси тюркської культури, також надавали цим каменям чарівної якості. Цьому висновку суперечить той факт, що сердолікові намистини у могильниках X ст. зустрічаються дуже рідко, а

бірюзові невідомі. Причина цього у торговельних зв'язках, що вказувалося при аналізі кам'яних намистин халімбанського могильника.

Намистини давні угорці використовували від «лихого ока», тобто надавали їм магічної сили. Відомості з Сирії доводять, що біль та хворобу намагалися спрямувати на того, хто міг пошкодити очам хворого. Під час магічної дії підраховували намистини, твердячи: голубе око, чорне око, чорне волосся, світле волосся і т. п.¹⁶

Намисто могло бути покладене у могилу під час поховального ритуалу і було знайдене біля плечової кістки із зовнішнього боку (поховання 34 — жіноче — могильника Кенезле — Фазекашзуг).

III. Суспільне розмежування.

Ми спробували проаналізувати суспільні відносини за способом використання намистин. Здається, що намистини у комбінації з круглими металевими пластинами побутовали у найвищого заможного прошарку суспільства.

У зв'язку із знахідкою в могильнику Тисаеслар-Башлахом II І. Діенеш висловлюється: «Біля черепа із обох боків у купі кольорових намистин і круглих платівок з черепашок знайдена пара золочених срібних круглих, ажурних пластинок». Ці пластинки аналогічні посрібленим бронзовим пластинкам з могильника Нірачад-Сентирманфольдек. Ремінь застібки пласти-

Рис. 2. Намисто з поховань: 1 — тип 58; 2 — тип 60; 3 — реконструкція прикрас волосся жінки з могильника II Тисаеслар-Башлахом (за І. Діенешем).

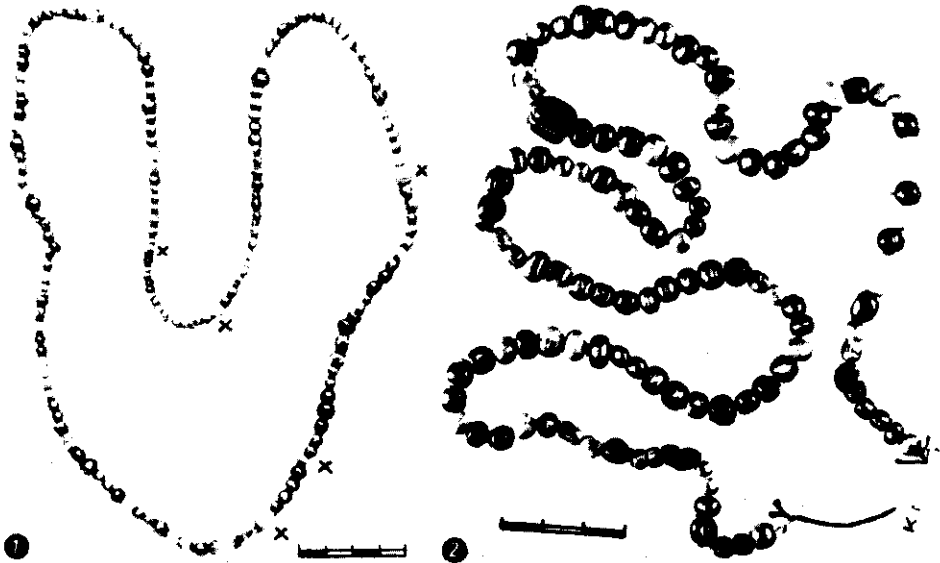

Рис. 3. Намисто з поховань: 1 — поховання 841 могильника Халімба-Череш; 2 — курган 6 Шестовицького могильника.

нок, що був прикрашений накладками у вигляді бичачих голів, свідчить, що їх підвішували разом з вплетеними намистинами до кіс. Східні аналогії дають можливість вважати, що пластинки з намистинами були заздалегідь вплетені у коси, що прикріплювалися до зачіски окремо. Такий головний убір вважався парадним¹⁷ (рис. 3).

Прикраси волосся з п'яти кілець знайдені як у представників середнього шару населення, так і у представників найбільшніх верств (наприклад, жіноче поховання 17 могильника Башхалом I і дитяче поховання 859 з Халімба-Череш, I фаза). В першому похованні речі були виготовлені з срібла¹⁸. Тут були срібні прикраси комірця, що разом з такою деталлю поховального обряду, як кінські кістки, вказують на суспільне розмежування. Проте прикраси з п'яти кілець пов'язують ці поховання між собою. І в Халімбі, і в Башхалме прикраси лежали над і під хребцями. У Халімбі використання прикрас свідчить про пошення однієї коси між двома круглими пластинками. Намистини з цих поховань, виходячи з їх розміщення, не були прикрасою волосся (рис. 3). Згадане поховання 859 з Халімба-Череш було одним з найбагатших і хронологічно збігається з башхаломським.

Розглянутий матеріал дозволяє зробити висновок про запозичення (внаслідок західних походів) моди не тільки на пришивання до одягу монет, але й на прикрашання волосся однаковим типом прикрас — у другій половині X ст.

IV. Торговельні шляхи в Угорщині IX – X ст.

Торговельні шляхи розглядаються у зв'язку з питанням про торгівлю намистинами. Ці шляхи приведені нами за роботою Д. Ласло¹⁹, який склав їх за писемними та археологічними джерелами. Крім північно-південного шляху, особливе значення мав шлях з Києва через Пешт, що вів на Захід. Важливими шляхами в X ст. були ті, що вели з околиць Сомбатхея через Пешт по долині р. Нітра і через долини Туроц та Ваг.

Шлях Верецький перевал — Секешфехервар, точніше його відгалуження через Естергон та в бік Нітри, простежений найбільш чітко за даними археологічних знахідок. Інші шляхи в цілому збігаються з маршрутами римських шляхів та пізньосередньовічних. Наприклад, шлях по долині р. Ваг угору за течією, шляхи через Холіч, Загреб, по долині р. Марош, Пештк-Сегедський шлях, шлях із Пешта через Кірайхаго-Королевський перевал в бік м. Кашша (Кошице), шляхи вздовж р. Тиси, шляхи через Кечкемет в м. Фахервар.

«Міжнародні шляхи».

За кордоном держави частина вищезгаданих шляхів включалася в міжнародну мережу. Шлях, що вів через Верецький перевал, йшов далі на Кринос, Київ, Чернігів. Шлях, що вів з Києва через Краків у Прагу і його відгалуження по р. Морава в бік Регенсбурга, обходив Угорщину. Вздовж р. Нітра і Гарам через Яблонський перевал шлях підключався до шляху, що тягнувся вздовж Вісли—Одера та через Краків у Києво-Празькому напрямку. Шляхи вели в Італію, а також в Переяславець і у Візантію, для чого використовувалися римські шляхи по р. Марош та Ольт, через Ойтозький перевал. До середини X ст., в добу переселення на батьківщину, головним був шлях, що перетинав Верецький перевал. Пізніше, в XI – XII ст., торгівля з Леванту на північ велася через Угорщину. В писемних джерелах є відомості про торговельну діяльність давніх угорців, проте серед товарів намистини не згадуються.

Про поширення намистин внаслідок торгівлі свідчать деякі приклади. Простежується закономірність між знахідками шліфованих кам'яних намистин у могильнику Халімба й на інших пам'ятках, у т. ч. у Фіад-Керпусті²⁰.

Можна припустити, що перша поява кришталевих та сердолікових намистин пов'язана з шляхом по долині Ваг і Нітри, що вів з Київської Русі. Ця обставина співвідноситься з фактом розгрому Хозарського каганату, після чого торговельний шлях через Верецький перевал утратив те значення, якого набув шлях через Київ на Краків у Прагу. Намистини з флюориту, скоріше

за все, місцевого угорського виробництва, що знаходить підтвердження в працях Б. Сьоке і Л. Вандора²¹.

Підтвердженням висновку про поширення намистин внаслідок торгівлі є подібність прикрас з поховання 841 могильника Халімба та жіночого поховання кургану № 6 Шестовицького могильника.

V. Кореляція між типом намистин та торговельними шляхами.

Р. Андре дослідив, що намистини надходили в торгівлю розсипом та цілими низками²². Про надходження у торгівлю цілої низки свідчать знахідки з поховання 841 (дитяче) з Халімби, що майже повністю збігається за типами з низкою з Шестовиць. Могильник досліджувався протягом тривалого часу — з 1926 по 1956 рр., включаючи антропологічний матеріал²³. Знахідки зберігаються в різних музеях. Нами були вивчені матеріали з фондів Інституту археології АН України (1984 р.).

Угорські та шестовицькі намистини походять з поховань середини X ст. (рис. 2, 3). Кількість намистин у низках майже однакова. У Халібському комплексі є тільки 5 намистин, що відрізняються від шестовицьких. Загальна кількість намистин в Халімбі 124, в Шестовицях — 100. Важливо і те, що на обох могильниках ці поховання відносяться до найбагатших. В Халімбі у похованні знаходилося ще 2 бронзові сережки, 2 срібні сережки, 2 срібних гудзики, 2 срібних та 6 бронзових скроневих кілець. В кургані 6 з Шестовиць було поховано чоловіка та жінку, тому тут знайдені фібула, 18 скляних шапок, залізні та свинцеві важелі. За висновком дослідника, в кургані містилося поховання рабини та дружинника, який займався торгівлею або збиранням податків. На користь цього свідчать знахідки важелів. На могильнику є трупопоспалення та трупопокладення — ознаки біритуального поховального обряду. Серед знахідок є речі норманського походження.

Знахідки намистин однакового типу підтверджують наш висновок про те, що ці товари потрапляли київським торговельним шляхом. Це свідчення також і того, що подібні намистини були однаково модними в Угорщині і на Русі (табл.).

Таблиця

Типи намистин	Шестовиця, курган 6, жіноче поховання	Халімба, поховання 841
Одно- та багаточасткові	98 екз.	94 екз.
Кулясті з ребрами	1	1
У вигляді пшениці	1	24
Блокоподібні	—	1
Кубоподібні	—	1
У вигляді здвоєних пірамід	—	1
Брускоподібні	—	1

Останні типи з могильника Халімба не трапилися у Шестовицях. Однак у Шестовицях є типи намистин: кулясті, сплющені, дископодібні, кільцеподібні та декілька варіантів кам'яних шліфованих намистин, подібних до Халібських.

Примітки

¹ Dienes J. A honfoglaló magyarok. — Budapest, 1972. — S. 83.

² László magyar nép élete. — Budapest, 1944. — S. 129, 372.

³ Török Gy. Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert // Archaeologia Hungarica. — 1962. — № 39. — S. 28.

⁴ Moór E. A gyermekneveléssel járó szokások és babonák Rábagyarmaton // Ethnographia. — 1934. — № 45. — S. 170 — 180.

⁵ Pic J. Starizitnosti Země Ceske III, 1. Cechy za Doby Knizeci — 1909—90 kk. — Abb. 48. I.

⁶ Schulze M. Frühmittelalterliche Kettenohr-ringe // *Archaeologisches Korrespondenzblatt*.— 1984.— № 14.— S. 325 – 335.

⁷ *Розкопки К. Меуртепасті 1967 р.* (неопубліковані).

⁸ *Haevernick T. Trilobitenperlen // Folia Archeologica*.— 1974.— XXV.— S. 105 – 129.

⁹ *Haevernick T. Perlen und Glasbruchstücke als Amulette // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*.— 1968.— 15.— S. 120 – 133. Див. також: *Hansmann L., Kriss-Rettenbeck L. Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. München 1966; *Meaney A. Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones // BAR British Series* — 1981.— 96.

¹⁰ *Розкопки І. Діенеша 1961 р.* (неопубліковані).

¹¹ *Szilágyi K. A honfoglalás- és kora Árpád-kori gyöngyök és azok társadalmi és művelődéstörténeti jelentősége: Дисертація на магістерську ступінь доктора філософії*.— Дебреценський університет, 1987.

¹² *Laszlo Gy. Op.cit.*— S. 440.

¹³ *Nemeskéri J., Lipták, P. Szöke Le cimetere du XIe Siecle de Kérpuszta // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1953.— III — S. 205 – 308.*

¹⁴ *Seligmann S. Der böse Blick und Verwandtes I – II*.— Wien, 1909.

¹⁵ *Seligmann S. Op.cit.*— C. 30, 31.

¹⁶ *Seligmann S. Op.cit.*— C. 256.

¹⁷ *Dienes I. A magyar honfoglalás kora. Szombathy Viktor szerk. A magyar régészet régénye. 3. javított kiadás*.— Budapest, 1976; *Kodap Z. Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Tierscheiben von Rakamaz // Folia Archaeologica*.— 1968.— 19.— S. 105 – 112; *Erdélyi I., Ojtozi E., Gening W. Das Graberfeld von Nevilino // Archaeologia Hungarica*.— 1969.— 46.

¹⁸ *Можливо, ту ж саму функцію мала 5-кільцева прикраса труни (55) з Неволіна. Див. Erdelyi I., Ojtozi E., Gening W. Op.cit.*— Рис. XXXII, 21.

¹⁹ *Laszlo Gy. Budapest a népvándorlás korában // Budapest Története, t.II*.— Budapest, 1942.— S. 781 – 818.

²⁰ Кам'яні намистини з'являються тільки у другій фазі могильника Халімба-Череш (від кінця X до першої половини XI ст.), проте їх нема серед 5 типів, що трапились в значній кількості. В третій фазі (друга половина XI — перша половина XII ст.) вони займають третє місце за кількістю і перше за частотністю, з якою вони трапляються у похованнях, що становить 41,6 %. Кам'яні намистини хоча і з'являються у другій фазі, стають модними тільки в третій. (Див.: *Szilágyi K. A honfoglalás- és kora Árpád- kori gyöngyök és azok társadalmi és művelődés történeti jelentősége. Дисертація на магістерську ступінь доктора філософії, Дебреценський університет, 1987 р.*)

²¹ *Szöke B. M., Vándor L. Pusztaszentlászló Árpád-kori Hungariae temetője // Fontes Archeologici*.—Budapest, 1987.— S. 59 – 67.

²² *Andrae R. Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millifloriglasperlen in Europa // Acta Praehistorica*.— 1973 — 4.— S. 101 – 198.

²³ *Смоличев П. І. Могили біля с. Шестовиці на Чернігівщині // НА ІА АН УРСР*.— ф.10, № 5.— С. 13 – 17; *Смоличев П. І. Подвійні поховання X ст. біля Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства Історико-краєзнавчої секції*.— Чернігів, 1931; *Станкевич Я. В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИМК АН СССР*.— 1962.— Вып. 87.— С.6 – 30; *Блифельд Л. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці*.— К., 1977; *Зиневич Ч. П. Из антропологии Шестовицького могильника // Материалы антропологии Украины*.— К., 1962.— Вып. 2.

К. Силади

БУСЫ В ВЕНГРИИ В IX – XI ВВ. (УПОТРЕБЛЕНИЕ И ТОРГОВЛЯ)

На основании анализа пяти тысяч бусин из 34 местонахождений рассматриваются способы употребления бусин у древних венгров периода «обретения родины». Автор приходит к выводу об использовании бус не только как традиционного украшения для волос, деталей верхней одежды, но и в качестве апотропея. Из размещения в погребении (Халимба-Череш, погребение 492, Кенезле-Фазекашуз, погребение 34) следует вывод об использовании здесь бус в качестве магического средства от «дурного глаза». Рассматриваются торговые пути проникновения бус на территорию Венгрии, в частности через Верецкий перевал и путь из Киева на Краков и Прагу. Привлекает внимание несомненное сходство ожерелий из погребения 841 в Халимба и кургана в Шестовицком комплекса, которое объясняется распространением изделий по «киевскому» торговому пути.

K. Syladi

BEADS IN HUNGARY IN THE IX – XI CENTURIES (USE AND TRADE)

Ways of using beads by Old Hungarians in the «Motherland discovery» period are considered on the basis of analysis of five thousand beads from 34 locations. The author draws the conclusion that beads were used not only as a traditional ornament but for the hair, upper garment details and as an apotropey (fig gesture) as well. Judging by their lokation in the burials (Khalimba-Cheresh, burial No 492, Kenezle-Fazekashzug, burial No 34) it has been concluded that beads were used there as magic facilities against «the evil eye». Trade routes used for beads importation to Hungary are examined, in particular, through Veretskiy pass and from Kiev to Krakov and Prague. Special attention is drawn to the obvious similarity of necklaces from the burial No 841 in Khalimba and the burial mound No 6 of the Shestovitskiy complex which is accounted for the delivery of these wares through «Kiev» trade route.

Одержано 19.12.90

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

КАРЛО ВАСИЛЬОВИЧ
БОЛСУНОВСЬКИЙ
(1838 — 1924)

О. С. Кучерук

Жодна радянська енциклопедія чи довідник не подає про К. В. Болсуновського будь-якої інформації, хоча в історичній літературі посилання на його праці не поодинокі, бо за своє довге життя він видрукував більше тридцять праць, не враховуючи статей в періодиці і збірках; зроблені ним висновки і припущення, висунуті гіпотези одними вченими приймаються, іншими заперечуються, але можна твердити — К. В. Болсуновський був першим у вивченні багатьох питань, його праці були відправними для подальших досліджень. Історик, археолог, нумізмат, колекціонер, піонер музейної справи на Україні, він залишився в тіні своїх більш відомих сучасників.

Народився Карло Васильович 10 листопада 1838 року в місті Сквирі на Київщині. Батько — Василь Несторович, правник, мати — Франціска з Бігуновських. До десяти років він виховувався вдома, де і отримав початкову освіту, потім вчився в Житомирській гімназії, а по закінченні 1859 р. вступив до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний відділ, але, як сам він писав, «закінчити його за браком коштів не міг»¹. Кілька років перебивався випадковими підробітками, а 1872 р. отримав дрібну посаду в Бельгійській компанії інженерів у Києві, де пропрацював до 1884 р. Залишити службу йому вдалося лише після смерті рідного дядька, полковника у відставці, Болсуновського Йосипа Несторовича, котрий, не маючи дітей, заповів все своє рухоме і нерухоме майно племіннику. З цих коштів він будує в Києві будинок на два поверхи по вулиці Великій Поліцейській (пізніше — Марійсько-Благовіщенська, зараз — Сакаганського) на розі з сучасною вулицею Льва Толстого (рис. 1). На превеликий жаль, будинок Болсуновського знищений на початку сімдесятих років ХХ ст.

Під час навчання в університеті Карло Васильович знайомиться з професором Володимиром Антоновичем, з членами і співробітниками Археологічної комісії. В. Антоновича було призначено завідувачем Мюнц-кабінетом університету, навколо нього гуртувалися київські нумізмати: С. Бодилевський, С. Леопардов, М. Чернов та інші, вони допомагали комплектувати нумізматичну колекцію університету, в основі якої лежала розрізнена збірка Кам'янець-Подільського лицю. Ці ж ентузіасти видрукували кілька випусків збірок зображень старожитностей з приватних колекцій. Треба додати, що більшість цих колекцій була пізніше подарована власниками новостворюваному Товариству старожитностей і мистецтв та його музею. На цей час і припадає початок активної наукової діяльності К. В. Болсуновського, початок його власної колекції монет і предметів старовини, історичних документів тощо.

1887 р. Карло Васильович у співавторстві з М. Черновим видрукував у Києві свою першу наукову розвідку «Заметки о загадочной фигуре на монетах Великого Княжества Киевского», де йшлося про так звані знаки Рюриковичів, і робилася одна з перших спроб дати пояснення тим знакам на монетах київських князів.

Рис. 1. Будинок К. В. Болсуновського в Києві (фото поч. XX ст.)

Вивчаючи дрогочинські пломби на основі власної колекції, колекцій інших дослідників, К. Болсуновський в праці «Дрогочинские пломбы» подає порівняльний аналіз та намагається систематизувати пломби відповідно до ареалу їх розповсюдження. Згодом ця праця вийшла в перекладі польською мовою. Також польською К. Болсуновський видрукував працю «Соліди Болеслава з слов'янським написом. Нумізматична студія», на яку журнал «Киевская старина» в 1888 році відгукнувся рецензією І. Каманіна. Той же Каманін у тій же «Киевской старине» рецензував і інші праці К. В. Болсуновського. Пишучи про «Каталог предметов, выставленных в университете Св. Владимира во время XI русского археологического съезда в Киеве», учасником якого був Карло Васильович, І. Каманін зауважує («Киевская старина», 1899, №10), що Болсуновський «є не лише збирачем старожитностей, але й досліджує їх, що предмети для своєї колекції він добирає і розташовує за суворо науковою системою, а цього одного досить, щоб забезпечити як важливість самої колекції, так і міцність висновків».

Співпрацюючи з «Киевской стариной», Карло Васильович друкує в першому числі 1889 р. фольклорний матеріал: «Малороссийские Рождественские вирши», запис яких виконано в с. Ксензівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії від селянина Проховського.

Розробляючи питання походження і «вартості» давньоруських гривен, Болсуновський у праці «Русские монетные гривны, их форма и происхождение» висуває припущення, що за формою гривни походять «від різних типів суден», а якір, зображений на багатьох гривнях, не що інше, як монетний знак.

Під час наукової подорожі до Кам'янця-Подільського Карло Васильович купує вісімдесят п'ять монет Галицької Русі, знайдених в с. Ярмолинці, в околиці міста (1903 р). Провівши нумізматичне дослідження, він у праці «Автономные монеты Галицкой Руси 14 – 15 ст.» спробував заповнити лакуну в історії монетного обігу на Україні, вважаючи усталеною практику відтворення геральдичної символіки і передачу кольорових поєднань приступним для монетного карбу способом.

На той час вже було вироблено поняття трипільської культури, одним з плідних дослідників якої був археолог В. Хвойка. Карло Васильович був присутнім на багатьох розкопках В. Хвойки як дослідник і особистий приятель, йому дозволялося користуватися матеріалами розкопок для власних досліджень.

Серед археологічного матеріалу, що стосується трипільської культури, часто зустрічаються зображення зміїв. Розглядаючи цю особливість, Карло Ва-

сильович робить висновок у своєму дослідженні «Символ змея в трипольской культуре», що культ змії уособлювався не лише в ритуальних та ужиткових предметах і речах, а також в «змієвих валах», які, за його твердженням, «виникли внаслідок ритуальних поглядів народу», бо інакше важко пояснити їх походження, навіть у наш час відомо кілька гіпотез: від оборонної до гіпотези втручання космічних пришельців.

Плідно працюючи на терені різних історичних дисциплін, Карло Васильович був обраний членом архівної комісії в Рязані (1888 р.), Нумізматичного товариства в Кракові (1889р.), Нумізматичного товариства в Москві (1893 р.). Московське археологічне товариство обирає його членом-кореспондентом (1899 р.), а згодом — дійсним членом (1904 р), Київське товариство старожитностей і мистецтва також обирає його дійсним членом (1902 р.), протягом кількох років Карло Васильович входив до складу правління Товариства та його контрольної комісії, обирався членом багатьох археографічних комісій, зокрема в Катеринославі, Чернігові, Калузі, Твері, Київського відділу Всеросійського Військово-історичного товариства, Польського товариства любителів історії і літератури в Петербурзі. В радянський час Карло Васильович був членом Комісії охорони пам'яток старовини і мистецтв.

К. В. Болсуновського неодноразово запрошували на археологічні з'їзди, обирали до підготовчих та організаційних комітетів, на кількох з'їздах він виступав з доповідями, на XI з'їзді в Києві показав частину своєї колекції на виставці в рамках з'їзду. Як член підготовчого комітету археологічного з'їзду у Вільно він відмовився брати участь в роботі з'їзду. На листі-запрошенні від Віленського комітету рукою Карла Васильовича написано: «Я не поїхав на з'їзд тому, що там заборонено розмовляти (мається на увазі виступати з доповідями — О. К.) по-польському»². Не дозволялася жодна інша мова, ані українська, ані литовська, а лише «общерусский язык». Як бачимо, традиція вважати російську мову єдиною придатною для науки давня. Сам Карло Васильович вільно володів польською, українською, російською, німецькою, французькою, гірше знав італійську; латина і грецька, а також староеврейська ґрунтовно засвоєні ним у гімназії та університеті.

Продовжуючи вивчати геральдичні знаки давньоруських князів у контексті монетного обігу, Болсуновський, досліджуючи унікальну знахідку В. Хвойки — полив'яну керамічну плитку (цеглину) із зображенням тризуба (нині зберігається в ДІМ Україні), в продовження своєї першої друкованої праці «Заметка о загадочной фигуре...» друкує нову працю «Родовой знак Рюриковичей Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в Чернигове». Шукаючи аналоги і прототипи, дослідник приходиться до висновку, що тризуб не що інше, як монограма титулу імператора Східної Римської Імперії, написаного грецькими літерами ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Розкладаючи тризуб на літери цього слова, Болсуновський робить певну натяжку, але саме твердження про монограму має повне право на існування поруч з іншими гіпотезами щодо походження, вживання і значення «знаків Рюриковичів», жодна з яких не дає переконливої відповіді на поставлені питання. На думку Болсуновського, принцип монограми, перейшовши на давньоруський ґрунт, втратив свій первісний зміст чи забувся, а великокнязівський герб продовжував існувати спадково, змінюючи частково своє окреслення, отримуючи нові елементи, як то: хрест, півмісяць тощо. В пізніші, помонгольські часи, вказує історик, тризуб зустрічався на українських родинних феодальних гербах, але простежити неперервність з давньокиївських часів немає можливості.

Невтомний археолог В. Хвойка влітку 1908 р. розкопав, як тоді казали, на класичному ґрунті Києва, неподалік Десятинної церкви, унікальне поганське капище, датоване V – VII ст. Учасники XIV археологічного з'їзду, що саме проходив у Чернігові, ледве не у повному складі прибули до Києва, щоб на місці познайомитися з унікальним відкриттям.

В. Хвойка у своїй праці «Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)» поганському капищу в Києві відвів лічені рядки, не подавши жодного рисунка чи фотографії. Хоча рисунок капища відомий, його опублікували в «Слов'янських старожит-

Рис. 2. Поганське капище в Києві (розкопки В. В. Хвойки 1908 р.). (В. В. Хвойка зліва, публікується вперше).

ностях» Любор Нідерле і В. К. Болсуновський в праці «Жертовник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование». Коментуючи рисунок В. Хвойки, Карло Васильович зазначає, що капище «відкрито на значній глибині (тому неможливо його зняти повністю з допомогою фотографії), і тому задовольняємося малюнками». Як бачимо, мова йде про малюнки, а надруковано лише один малюнок, і про фотографування сказано так, що не виключається можливість та сам факт фотографування частини капища.

К. В. Болсуновський, розглянувши всі відомі на той час аналоги, відомості давніх істориків (зокрема Саксона Граматика), і на основі аналізу дійшов висновку, що «нововідкрите в Києві капище зберегло на собі неодмінні ознаки (атрибути) античного культу божества сонця, що перейшов згодом у культ місцевого Гермеса-Світовида, котрий практикувався у слов'ян». Не викликає сумніву у дослідника те, що «капище (і вогнище) з чотирма характерними

Рис. 3. В. В. Хвойка на розкопках поганського капища в Києві 1908 р.
(фото публікується вперше).

виступами повинно розглядатися як залишок фундаменту, на якому стояв ідол сонця Світовид, як би його тут не називали» (розрядка моя — О. К.).

Автору цієї статті вдалося розшукати у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею два чималі альбоми, які належали Карлу Васильовичу, в одному з них серед різноманітних фотографій та рисунків (В. Хвойки, Мазаракі) знаходилися дві фотографії частини поганського капища в Києві в процесі розкопок (рис. 2, 3) та тогочасна фотокопія рисунка В. Хвойки усього капища в ортогональній проекції (приблизно) (рис. 5). Ніяких сумнівів у автентичності цих фотографій не виникло, бо до цього часу ніхто їх не досліджував, вони зберігалися в альбомі, наклеєні К. В. Болсуновським разом з іншими матеріалами.

На рисунку добре видно жіночу півпостать, що вмонтована в площину капища, цю півпостать добре видно і на фотографії (рис. 4); для кращого їх порівняння зроблено окремі збільшення. Коли б тої постаті не було видно, то такий сумлінний вчений, як В. Хвойка, не став би її і малювати, але виникає одразу питання: чому ні він, ні К. Болсуновський про цю півпостать не обмовились жодним словом? Вірогідно, що В. Хвойка мав намір про цю

знахідку зробити якесь окреме власне повідомлення, але з невідомих причин цього не зробив, і загадка залишилася без відповіді. Єдине, про що можна твердити — під час розкопок капища була знайдена скульптура жіночої півпостаті, вмурованої в основу капища. Поруч з постаттю всередині сусіднього камінця намальовано круглий отвір, свого часу В. Хвойка писав, що окремі камінці капища «інколи мали наскрізні отвори», явно антропогенного походження, вони слугували для кріплення якихось частин капища, тому, ймовірно, що зображений отвір (майже всередині капища) призначений для кріплення скульптури божества, що конструктивно мала бути близькою до відомого Збручського ідола.

Рис. 4. Фрагмент фотографії з жіночою півпостаттю.

Пізніше це капище кілька разів розкопували, і врешті-решт від нього практично нічого не лишилося. М. Каргер навіть піддавав сумніву повідомлення В. Хвойки, тому нововіднайдені матеріали (фотографії та рисунок) доповнюють відомості про поганське капище в Києві.

1908 – 1909 рр. — вершина наукової активності Карла Васильовича, за ці два роки він видрукував дев'ять своїх праць, хоча вони невеликі за обсягом, проте ґрунтовні й принципові (рис. 6). Часті його публікації в російськомовних часописах, зокрема в «Археологической летописи Юга России», «Старой монете», а також в польській періодиці.

У цей час вчений починає опрацьовувати мало розроблену тему раннього християнства та проникнення його на землі слов'ян. З метою збору матеріалу К. В. Болсуновський відвідує Італію та Францію, працює в музеях та архівах. Повернувшись, він пише до історика М. Дроздова, що «вг'ятив всі свої заощадження... пишу і пишу щоденно»³, а працював він над книгою, перший розділ якої — «Антиной-християнин» вийшов окремою брошурою 1916 р., на яку петербурзький історик М. Лихачов писав до Карла Васильовича: «Дай Вам Бог здоров'я та сил для розробки питання християнства 2-го століття. Ще раз скажу — тема поставлена цікаво і оригінально»⁴.

Крім наукової діяльності, К. В. Болсуновський працював на музейній ниві. Так, 1910 р. його призначено охоронцем Мюнц-кабінету Київського міського музею, але погіршення здоров'я не дозволяло довго працювати в музеї. В першому випуску праць Археологічного кабінету Вищих жіночих курсів у Києві професор В. Данилевич називає Карла Васильовича одним із засновників кабінету (згодом музею), який передав до фондів чимало придбаних ним предметів старовини і, зокрема, чудову колекцію українських писанок.

Наприкінці 1916 р. К. В. Болсуновський від'їздить до Криму на лікування, а повертається вже влітку 1917 р.; політична і збройна боротьба в Києві у розпалі, що зовсім не сприяє науковій роботі, тому Карло Васильович продає свій будинок родині Ідзиковських і переїздить до родинного гнізда в Сквирі. «Живу я як самітник, — пише він в листопаді 1917 р., — але не без справи, влаштовую при тутешній гімназії Музей імені мого батька та дядька, тобто Болсуновських. Дарую речі і книги на 2000 карбованців»⁵.

Відгуком на революційні події були його слова в одному з листів до М. Дроздова: «Дякувати Богові, що дозволив мені дожити до цих святкових днів і побачити моїх друзів і Поляків, і Українців, і Росіян вільними громадянами»⁶.

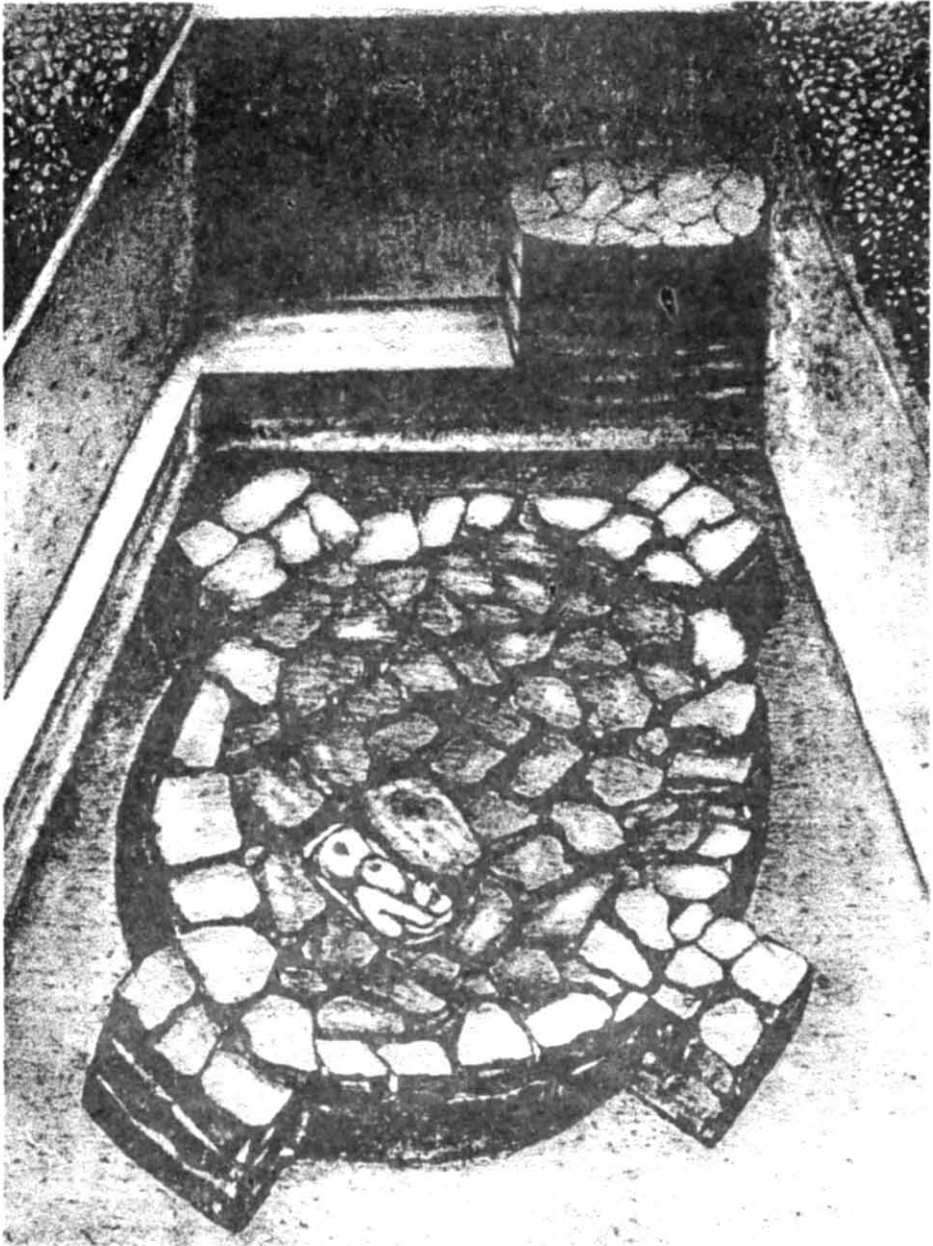

Рис. 5. Поганське капище в Києві (рисунок В. В. Хвойки, 1908 р.) (публікується вперше).

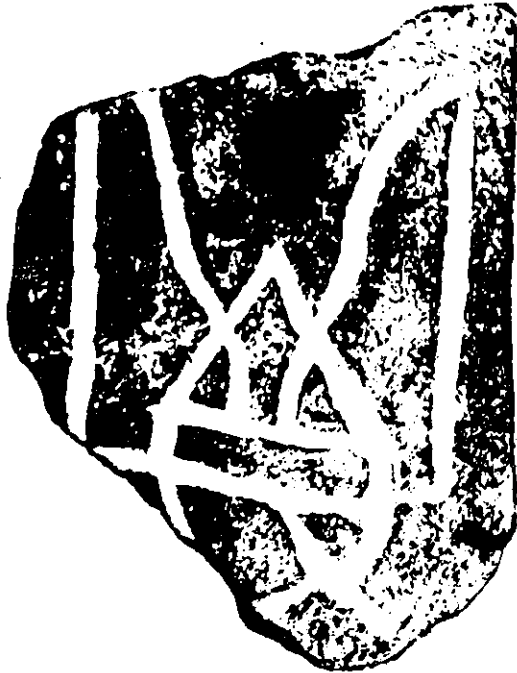
Карлу Васильовичу виповнилося 79 років, але він сповнений енергії, не втрачає надії на краще і працює над рукописом книги та упорядковує повітовий музей. Його ініціативу підтримала місцева влада, 12 серпня 1919 р. Карла Васильовича призначено завідувачем Сквирським Повітовим Народним музеєм. Не маючи засобів до існування (платня в музеї була чисто символічною), він пускає квартирантів, залишивши за собою одну кімнатку; квартиранти зобов'язані один раз на день годувати його обідом і двічі на день давати окріп. Йому доводилося постійно щось продавати: «книги, речі і одяг, щоб звести кінці з кінцями: то скатертину, то пальто», — пише він своєму останньому приятелю М. Дроздову. «Сквирський комітет днями купив у мене 2 книжки за крупу і сіль»⁷, але швидко стало ще гірше, купувати книги і предмети старовини ніхто не бажав, і от 1922 р. біля церкви на паркані він почепив оголошення: «Даю уроки німецької і французької мови. Плата за

К. Болсуновскій.

РОДОВОЙ ЗНАКЪ РЮРИКОВИЧЕЙ

Великихъ Князей Кіевскихъ,

Геральдическое изслѣдованіе, предназначенное къ чтенію
на XIV Археологическомъ Съѣздѣ въ г. Черниговѣ.

Монументальный родовой знакъ на сирѣчѣ X в., найденный въ Кіевѣ въ 1907 г.

КІЕВЪ.

Типо-Литографія С. В. Кульженко, Пушкинская ул., собст. домъ, № 4-й.

1908

Рис. 6. Обкладинка книги К. В. Болсуновського.

урок одна буханка хліба на тиждень. К. Болсуновскій, вул. Червона, 6». На всю Сквиру знайшовся лише один учень, Євген Моторнюк, котрий і почав брати уроки. Родина Моторнюків, зглянувшись на безпорадність старого вченого, взялася йому допомагати, годувала його, допомагала з паливом. От так і проходили останні роки життя К. В. Болсуновського.

Окремо потрібно зупинитися на шевченківській темі в житті Карла Васильовича. Свого часу він в одному з примірників видання «Древности, изданные временной комиссией для разбора древних актов» зробив напис: «Довідка. Текст цієї книги належить професору Київського Університету М. Д. Іванішеву, а рисунки виконані: перші дев'ять Тарасом Григоровичем

Шевченком, а останні два — Сенчилою Стефановським. К. В. Болсуновський». Ось цей запис і завдав чимало клопоту шевченкознавцям, які врешті відмовили Шевченку в авторстві рисунків у «Древностях». Але жоден з тих дослідників не поцікавився, хто той Болсуновський і на основі яких даних він вписав свої слова.

Як виявилось, про Тараса Григоровича Болсуновський знав з дитинства, бо його рідна тітка Текля Болсуновська, котра жила в Тульчині, підтримувала постійне листування з польськими засланцями в далекому Заураллі і, зокрема, з товаришем Шевченка Броніславом Залеським, який пересилав Болсуновській свої й Шевченкові рисунки і малюнки для продажу на Україні. По смерті Теклі Болсуновської у спадок Карлу Васильовичу перейшла частина майна, серед якого були кілька творів Тараса Шевченка, зокрема портрет Броніслава Залеського (в Музеї Т. Г. Шевченка в Києві він експонується як «Автопортрет Броніслава Залеського») та портрет його дружини. За життя Карло Васильович давав ці роботи Шевченка на кілька ювілейних виставок на початку ХХ ст., пізніше вони перейшли до київського Музею старожитностей і мистецтв.

Олександр Кониський у своїй праці «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка» (Одеса, 1898) подає розповідь Карла Васильовича про те, як студентська молодь ставилася до Тараса Шевченка, і що деякі поляки (!) вивчали українську мову, щоб читати Шевченкові поезії в оригіналі. А коли поет у 1859 р. приїхав до Києва, то мав зустрічі з колишніми колегами з Археографічної комісії та студентами університету, серед яких був Карло Болсуновський. Ось тоді, мабуть, і зроблено ним напис на примірнику «Древностей». Виходячи з вищесказаного, рисунки археологічних розкопок курганів під Фастовом потрібно вважати все ж Шевченковими.

Уже в Сквирі Карло Васильович, розбираючи свій величезний архів, «знайшов у себе альбом рисунків Яна Рустема, вчителя поета у Вільно, ... у якого Т. Г. Шевченко вчився малювати в 1828 – 1829 роках»⁸. Цей альбом разом з листом, з якого взята вищенаведена цитата, він переслав М. Дроздову до Білої Церкви, де той завідував красназнавчим музеєм.

У листі до того ж М. Дроздова (1923 р.) Карло Васильович писав, що працює над рукописом «Шевченко як людина», а щоб писати про Шевченка саме як про людину, потрібно мати не лише сміливість, а й упевненість та особисті враження чи бодай живих свідків. Мабуть, він мав і впевненість, і враження. На превеликий жаль, доля цього рукопису, як і майже всього архіву вченого, так само і чудової нумізматичної колекції разом з предметами старовини, невідома. Лише частину з них він передав музеям і відіслав окремим особам, зокрема Д. Яворницькому, Д. Багалію, В. Дашкевичу, М. Дроздову.

Помер К. В. Болсуновський у жовтні 1924 р. на вісімдесят шостому році життя. Поховано його на старому польському цвинтарі в Сквирі. Могила не збереглася.

Одержано 03.11.89

СПИСОК ПРАЦЬ К. В. БОЛСУНОВСЬКОГО

1. Болсуновский К. В., Чернов Н. П. Заметка о загадочной фигуре на монетах великого Княжества Киевского.— К., 1889.
2. Болсуновский К. В. Дрогочинские пломбы.— К., 1894.— Ч. I.
3. Болсуновский К. В. Древние гирьки, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам.— К., 1898.
4. Болсуновский К. В. Свинцовые пластины (пломбы) с условными знаками церковных праздников.— К., 1899.
5. Болсуновский К. В. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.— К., 1899.— Вып. I.
6. Болсуновский К. В. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время Русского археологического съезда в Киеве; Витрина А. Привесные печати и пломбы.— К., 1899.
7. Болсуновский К. В. Русские монетные гривны и форма их происхождения.— К., 1903.
8. Болсуновский К. В. Автономные монеты Галицкой Руси 14 – 15 ст.— К., 1905.

9. Болсуновский К. В. Символ змея в «Трипольской культуре». Мифологический этюд.— К., 1905.
10. Болсуновский К. В. К вопросу о древних русских монетах с именем Петр.— К., 1908.
11. Болсуновский К. В. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.— К., 1908.— Вып 2.
12. Болсуновский К. В. Символика эпохи неолита.— К., 1908.
13. Болсуновский К. В. Родовой знак Рюриковичей Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове.— К., 1908.
14. Болсуновский К. В. Жертвенник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование К. В. Болсуновского.— К., 1909.
15. Болсуновский К. В. Кельт как предмет меновой торговли. Археологическое исследование с таблицей рисунков.— К., 1909.
16. Болсуновский К. В. Монеты киевских князей XIV ст. Опыт историко-нумизматического исследования.— К., 1909.
17. Болсуновский К. В. Писанки как предмет языческого культа.— К., 1909.
18. Болсуновский К. В. Барс на русских монетах.— СПб., 1910.
19. Болсуновский К. В. Антонович — как нумизмат. Исторический очерк.— СПб., 1912.
20. Болсуновский К. В. Quadratum Incusum. Etude mythologique.— К., 1912.
21. Болсуновский К. В. Саварка — Савары. Городище, древности и народ.— К., 1912.
22. Болсуновский К. В. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.— К., 1914.— Вып. 3.
23. Болсуновский К. В. Памятники славянской мифологии. Перунов дуб.— К., 1914.— Вып. 2.
24. Болсуновский К. В. Антиной — христианин. Опыт исторического исследования.— К., 1916.
25. Bolsunowski K. Solidy Bolesława z napisem słowiańskim// Studium numizmatyczne.— К., 1987.
26. Bolsunowski K. Drogocinsky plomby.— Warszawa, 1903.
27. Bolsunowski K. Symbolika epoki neolity.— К., 1910.
28. Bolsunowski K. Ślady obrazów pogańskich na ziemiach słowian.— К., 1913.
29. Bolsunowski K. Pisanki jako przedmiot kultu pogańskiego.— К., 1910 (?).
30. Bolsunowski K. Najdawniejsze pomniki chrześcijaństwa na Rusi. (без дати).
31. Болсуновский К. В. Малороссийские рождественские вирши// Киевская старина.— К., 1889.— № 1.
32. Болсуновский К. В. Древнейшие гирьки и отношение их к различным весовым системам // Сборник материалов по археологии Киева.— К., 1898.
33. Болсуновский К. В. Русские монетные гривны, их формы и происхождение// АЛЮР.— К., 1903.— №3, 4.
34. Болсуновский К. В. К вопросу о древних русских монетах с именем Петр// АЛЮР.— К., 1905.— №1, 2.
35. Болсуновский К. В. Барс на русских монетах// Старая монета.— 1910.— № 6.
36. Болсуновский К. В. Антонович как нумизмат// Старая монета.— 1911.— № 7, 8.— 1912.— № 1.
37. K. Volsunowski. Pisanki// Wisła.— 1892.— Т. VI.
38. Bolsunowski K. Pisanki jako obiekt kultu bofwochwałczego// Wiadomości numizmatyczne archeologiczne.— Krakow. 1903—1908.— Т. V—VI.— NSS — 74.

Примітки

- ¹ ЦДАМЛ України.— Ф. 726.— Оп. 1.— О. зб. 15.— Ст. 88.
- ² НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 51.— Ст. 82.
- ³ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 15.— Ст. 2.
- ⁴ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 14.— Ст. 6.
- ⁵ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 13.— Ст. 56.
- ⁶ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 13.— Ст. 49 зв.
- ⁷ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 13.— Ст. 38.
- ⁸ НІМ України.— Ф. 4.— Оп. 1.— О. зб. 13.— Ст. 21.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ

М. М. Шмаглій, М. Ю. Відейко

Для визначення ролі та походження великих трипільських поселень важливим є вивчення їх найближчої округи. Без детального розгляду топографії, планування, системи розташування, розв'язання питань відносного датування пам'яток неможливо реконструювати історичну картину їх співвідношення.

У 1971–1983 рр. Трипільською комплексною експедицією та її майданецьким загonom було обстежено ряд відомих трипільських поселень у радіусі 20–25 км навколо с. Майданецького, зібрано значний археологічний матеріал. Крім того, у вказаному районі працювали експедиції на поселеннях Веселий Кут¹, Таллянки², Доброводи і Косенівка³, проводилися розвідки. Численні матеріали про трипільські пам'ятки на Тальнівщині зібрані свого часу В. В. Стефановичем та В. Г. Храбаном⁴. Наявні дані є солідною джерелознавчою базою для вирішення питань характеру округи великих поселень трипілля, їх культурно-хронологічної належності, типології, а також основою для деяких історичних реконструкцій.

У той же час важливим є введення до наукового обігу нових матеріалів з розкопок та розвідок, без чого неможливі наступні узагальнення. Матеріали з с. Майданецького вже частково опубліковані⁵, а ця праця є продовженням.

Нами проведено розвідки понад 20 поселень навколо Майданецького (рис. 1), серед яких є пам'ятки раннього, середнього, пізнього трипілля та перехідних ступенів.

Раннє трипілля представлене поселеннями Вишнопіль⁶ та Гребенюків Яр, що знаходиться на західній околиці с. Майданецького Тальнівського р-ну Черкаської обл.⁷ Воно займає південно-західну частину мису, обмеженого двома ярами та рівчаком, що впадає в р. Таллянку. Відзначено сліди семи глинобитних будівель («площадок»), розкопано три ями, в тому числі дві — зернові. Матеріали з пам'ятки (рис. 2, 1–11), дають можливість віднести її до третьої фази раннього трипілля за В. Г. Збеновичем.⁸

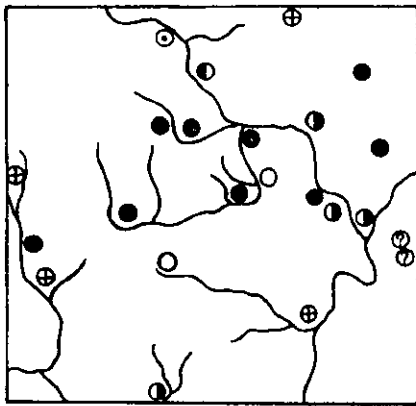

Рис. 1. Карта трипільських поселень навколо с. Майданецького. Умовні знаки: I — ранньотрипільські поселення; II — пам'ятки східнотрипільської групи; III — поселення Володимирівського типу; IV — поселення перехідного типу; V — поселення томашівсько-сушківської групи; VI — поселення типу Косенівки.

Поселення поблизу с. Гордашівка, що відноситься до середнього трипілля, розташоване на схилі високого лівого берега р. П'рський Тікич на площі понад 60 га. Залишки будівель — «площадок» — досліджені на перехресті вулиць Садової і Щорса. Під обпаленою обмазкою знайдено розвали посудин, столових та кухонних (рис. 2, 12–20). Кухонна кераміка представлена горщиками з прямими вінцями, край яких прикрашено «перлинами», під шийкою прокреслено лінію, є наліпи у вигляді вушок (рис. 2, 12). Столова кераміка двох підгруп: з прокресленим орнаментом та розписом. Перша підгрупа представлена кратерами та грушоподібними посудинами (рис. 2, 14, 15). Цікаво, що деякі кратери були виготовлені з глини із домішкою товчених черепашок. У другій підгрупі колір розпису чорний. Форми більш різноманітні — конічні миски, кубки, кратери,

Рис. 2. Кераміка трипільських поселень: 1-10 — Гребенюків Яр, 12-20 — Гордашівка.

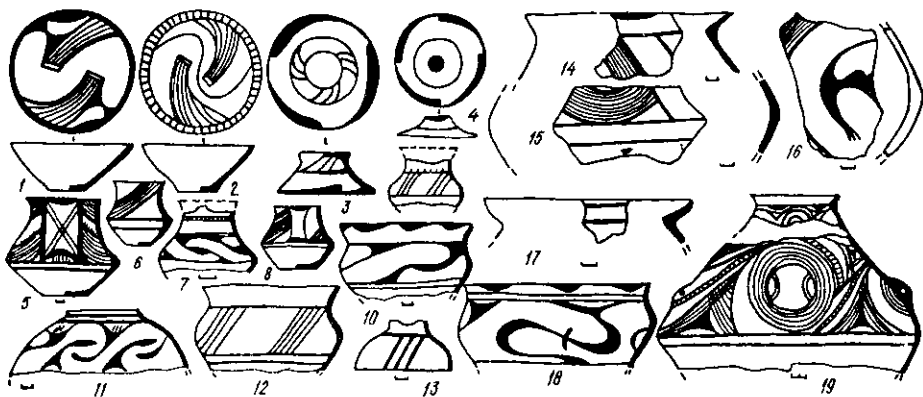

Рис. 3. Кераміка трипільського поселення Небелівка (1-19).

грушоподібні та біконічні посудини, «біноклі» (рис. 2, 16-20). Описані матеріали мають аналогії у Гарбузині⁹ та Перегонівці.¹⁰ На думку О. В. Цвек, пам'ятки даного типу є наступними у часі після пам'яток типу Миропілля.¹¹

Трипільське поселення поблизу с/л Небелівка та Оксанине Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. розташоване на високому правому березі р. Небелівки, площею близько 250 га (за даними аерофотозйомки).¹² Поселення загинуло від пожежі, глиняна обмазка будівель дуже обпалена, кераміка — деформована. Виявлена кераміка представляє кухонний та столовий посуд (дві підгрупи — з прокресленим та розписним орнаментом) (рис. 3, 1-19).

До кухонної кераміки належать горщики, виготовлені із глини з домішкою грубозернистого піску. Столова першої підгрупи — єдиним фрагментом грушоподібної посудини. Кераміка другої підгрупи виготовлена з тонкоструктурної глини, розписана чорною фарбою. Форми посуду: миски конічні, кубки, горщики, грушоподібні та біконічні посудини, «біноклі», покришки. Шквастим зображенням на фрагменті біконічної посудини (рис. 3, 16). Подібні за стилем зображення відомі у Петренах, Конівці¹³ та на пам'ятках кінця середнього та початку пізнього трип'їлля у Подністров'ї. Розглянуті матеріали з Небелівки (рис. 3) наочно демонструють зв'язки пам'яток Буго-Дністровського межиріччя з Подністров'ям.

Поселення біля с. Глибочок Тальнівського р-ну Черкаської обл. знаходиться на високому лівому березі р. Гірський Тікич, займає — за даними аерофотозйомки — близько 200 га.¹⁴ Поселення поблизу с. Криві Коліна, частково зайняте селом, розташоване у вигині р. Гнилий Тікич, на низькому березі, площа — близько 60 га. Трипільське поселення біля с. Піщана розташоване при злитті рр. Гнилий та Гірський Тікич, його площа близько 50 га.¹⁵ Керамічний комплекс поселень представлений тими ж групами, що й у Небелівці, за винятком першої підгрупи столового посуду (рис. 4). Лише у Кривих Колінах трапився фрагмент великої посудини — можливо, грушоподібної, з прокресленим орнаментом (рис. 3, 6). Кухонна кераміка виготовлена з глини з домішкою піску, форма — горщики. Шийки горщиків вкрито розчосами, є різноманітні наліпи

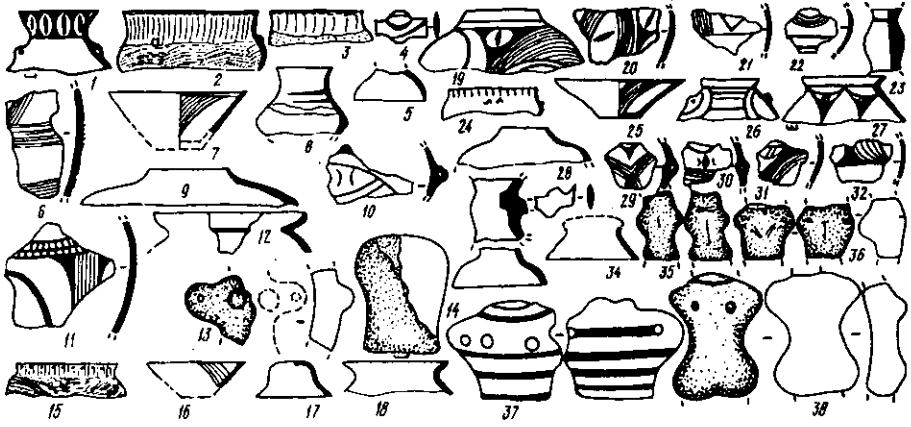

Рис. 4. Кераміка трипільських поселень: 1-14 — Криві Коліна; 15-23 — Піщана, 24-38 — Глибочок.

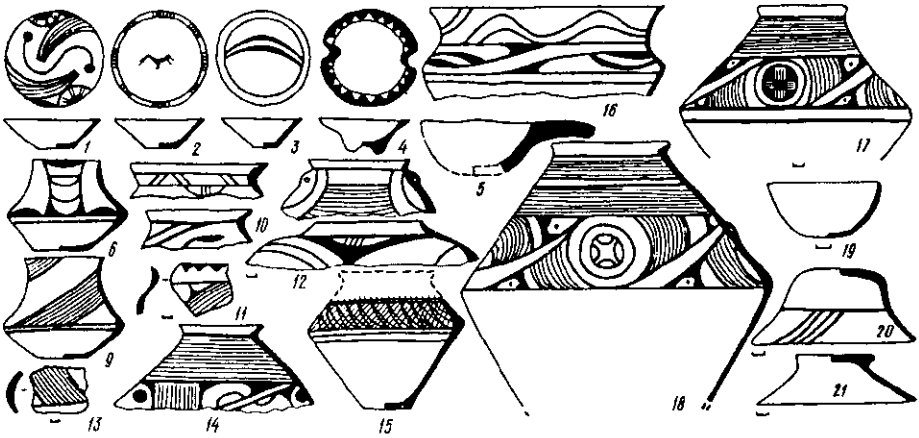

Рис. 5. Кераміка трипільського поселення Тальне (1-21).

(рис. 4, 2, 3, 15, 24). Столовий розписний посуд виготовлено із глини з домішкою піску, зустрічаються лише окремі фрагменти посуду із тонкоструктурної глини, типової для Небелівки. Форми: конічні миски, кубки, грушоподібні та біконічні посудини, амфорки з лицьовим орнаментом, покришки, «біноклі» (рис. 4, 1, 4, 5, 7-12, 16-22, 25-34). У розпису з'являються нові елементи: фризний орнамент (рис. 4, 11), на амфорках — «лицьовий» (рис. 4, 26). У формах посилюється гострореберність. На думку В. О. Круца та С. М. Рижова, поселення типу Небелівки, Глибочка є перехідними ступенями між пам'ятками типу Володимирівки та етапу, представленого томашівсько-сушківською групою.¹⁶ Сюди ж можна віднести поселення у Кривих Колінах та Піщаній. Відповідно, пам'ятки типу Небелівки за сумою ознак можна вважати більш ранніми, типу Глибочка, Кривих Колін — більш пізніми.

Поселення біля смт. Тальне Черкаської обл. розташоване на околиці Тального, на правому березі р. Гнилий Тікич, в урочищі Шарпівка, площа близько 30-40 га, займає мис, обмежений рікою та рівчаком. Глинобитні житла розміщувались кількома колами. З шурфів одержано столову кераміку (рис. 5), що виготовлена з глини з домішкою піску; розписана чорною фарбою. Форми посуду: миски конічні, на ніжках та напівсферичні (рис. 5, 1-4, 19), кубки (рис. 5, 6), горщики (рис. 5, 11, 16), амфорки (рис. 5, 8), біконічні та грушоподібні посудини (рис. 5, 7, 10, 12, 14, 15, 17, 18), покришки (рис. 5, 20, 21), черпаки (рис. 5, 5). Розпис типовий для пам'яток томашівсько-сушківської групи. Поселення у Тальному віднесене В. О. Круцом та С. М. Рижовим до другої фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи, разом з поселенням у Колодистому, Розсохуватці, Сушківці, Доброводах.¹⁷ Ми вважаємо, що поселення з Тального є більш раннім порівняно з поставленими поруч з ним пам'ятками, насамперед Доброводами. Підтвердженням цієї думки є наявність у керамічному комплексі Тального біконічних посудин з тангентним розписом (рис. 5, 16, 18).

Ми розглянули численні колекції з розвідок майданецького загону. Описані у попередній

статті матеріали з майданецького поселення відносяться до третьої фази розвитку томашівсько-сушківської групи.¹⁸

Для наступних досліджень над пам'ятками округи майданецького поселення ми об'єднали дані, одержані іншими авторами, до синхронізаційної таблиці (табл.) Були використані розробки О. В. Цвек, Т. Г. Мовші, В. О. Круца та С. М. Рижова¹⁹, а також результати власних досліджень. Дані про абсолютне датування трипільських поселень взяті з праці Д. Я. Телегіна.²⁰

Таблиця. Поселення трипільської культури навколо с. Майданецького.

Етап	Пам'ятки	Площа, га	Група, тип пам'яток	Абсолютні дати
γ-I	Кобринове	?	типу Косенівки	
	Свердликівське	20		
	Аполянська	200		
	Косенівська	120		
С-I	Майданецьке	250	група	Майданецьке:
	Таллянки		томашівсько-	2650±80 р. до н. е.
	Мошурів I		сушківська	2940±50 р. до н. е.
	Мошурів II	0,1	3-я фаза	XXVIII ст. до н. е.
	Доброводи	200	група	
	Розсохуватка	100	томашівсько-	
	Тальне	30	сушківська	
	Колодисте	200	2-а фаза	
В-II	Глибочок	200	перехідні	
	Криві Коліна	60	пам'ятки	
	Піщана	50		
	Небелівка	250	тип Небелівки	
	Гордашівка	60-80	тип Володимирівки	
В1/II	Веселий Кут	150	східнотрипільська	3150±100 р. до н. е. 3230±65 р. до н. е.
A	Гребенюків Яр	3	—	I-а пол. IV тис. до н. е.

З таблиці видно, що навколо Майданецького трипільля представлене різночасовими пам'ятками, що відносяться до різних локально-хронологічних груп та типів. Синхронні пам'ятки відносяться до однієї групи або типу. Серед синхронних є як поселення-гіганти, площею 200-400 га, великі поселення — 30-80 га, так і малі — Мошурів I, II. Проаналізуємо матеріали у хронологічному порядку.

Раннє трипільля представлене невеликими поселеннями, їх всього два, відносяться до першої половини IV тис. до н. е. Потім йде поселення-гігант площею 150 га перехідного етапу В1/II — Веселий Кут, що відноситься до кінця IV тис. до н. е. Абсолютні дати вказують на XXXIII-XXII ст. до н. е. О. В. Цвек вважає, що у Веселому Куті є ранні і пізні комплекси²¹, тобто воно розвивалося довгий час. До середнього трипільля етапу В-II належить три типи пам'яток: Володимирівка-Гордашівка, Небелівка, перехідні до томашівсько-сушківської групи — Піщана, Глибочок, Криві Коліна, — по одному поселенню перших двох типів, три — останнього. Співіснують поселення-гіганти з великими поселеннями у третій групі пам'яток. Томашівсько-сушківська група представлена пам'ятками другої фази: Доброводи, Розсохуватка, Колодисте, Тальне, з яких останнє, на нашу думку, є більш раннім. Також простежується комбінація з великих і надвеликих поселень. Третя фаза томашівсько-сушківської групи, очевидно, етап її розвитку: Майданецьке, Мошурів I та Мошурів II, Таллянки. Поруч з двома гігантами (250 та 400 га) існують лише малі поселення. Для Майданецького цей період датується XXVIII-XXVII ст. до н. е. Далі йдуть пам'ятки типу Косенівки, що пов'язані, на думку Т. Г. Мовші з трипільським населенням західного регіону,²² Косенівка, Кобринове, Аполянська, Свердликівське. Знову співіснують поселення-гіганти та великі поселення.

Таким чином ми бачимо, що великі трипільські поселення, відкриті свого часу у Буго-Дніпровському межиріччі, проіснували тривалий час з ХХХІІІ по ХХVІІІ ст. до н. е., тобто не менше 500–600 років. Як тип поселень вони виникають не пізніше етапу ВІ/ІІ — Веселий Кут, причому зразу ми бачимо їх у цілком сформованому вигляді. Отже, час формування їх як суспільно-економічного явища слід віднести до початку середнього — кінця раннього трипільля.

Поселення-гіганти відносяться до шести груп та типів трипільських пам'яток. Отже, як тип поселень, вони характерні для всіх виділених тут локально-хронологічних об'єднань Буго-Дніпровського межиріччя: східнотрипільського, томашівсько-сушківського, косенівського та перехідних типів. Положення про генетичні зв'язки цих пам'яток дозволяють розширити коло трипільських локально-хронологічних груп, для яких характерними можуть бути великі поселення. Так, томашівсько-сушківську групу пов'язують за походженням з петренською²³ та пам'ятками Південного Побужжя.²⁴ Є факти, що підтверджують нашу думку: В. І. Маркевич наводить аерофотознімок Петрен, площею близько 30 га²⁵, у Побужжі, на Кодимі відомі поселення середнього трипільля — Немирівське, Ухожани — площею 40–50 га. Пам'ятки типу Косенівки теж пов'язані із західним регіоном трипільської культури²⁶, отже, і там можуть бути поселення-гіганти. Таким чином, ми бачимо, що великі поселення характерні для всіх областей, заселених трипільськими племенами від Дністра до Дніпра, географічно ця зона включає лісостепову смугу. Поселення-гіганти концентруються лише у Буго-Дніпровському межиріччі. Проте останнє положення може бути зв'язане з недостатньою вивченістю інших територій.

Система розміщення поселень. Розташовані вони не ближче 5–7 км одне від одного, незалежно від розмірів. Це відноситься як до синхронних, так і для різночасових поселень. Тобто складається враження, що навколо як «живого», так і «мертвого» поселення існувала певна «заповідна зона». Для «живих» поселень цю зону можна вважати межею сільськогосподарських угідь. Для залишених пам'яток це явище слід розглядати, на нашу думку, з двох позицій. По-перше, з господарської: можливо, територія навколо залишеного поселення була непридатною для ведення землеробства (через що і було залишене поселення). По-друге, релігійної: ця земля могла вважатися належністю залишеного селища, населеного душами предків, що зберігали права на навколишню територію. Цікавою у зв'язку з цим є думка про ритуальне спалення трипільських будівель та поселень в цілому, висловлена К. В. Зінківським, який вважає, що трипільські «площадки» слід розглядати як місце упокоєння всіх атрибутів житла шляхом певних магічних дій.²⁷ Отже, переходи населення з місця на місце, що здійснювалися щонайменше раз у 50–80 років, якщо брати до уваги існуючі варіанти періодизації цих пам'яток у порівнянні з абсолютними даними їх існування, супроводжувалися ритуальним спаленням поселень і будівель, що залишалися, а навколишня територія ставила «табу». Цікаво, що межі господарчих та ритуальних зон не порушувалися навіть при зміні локально-хронологічних груп. Якщо господарча округа діючого поселення охоронялася його мешканцями, то мертві пам'ятки — лише певними ідеологічними установками, які, отже, були спільними для всього трипільського населення.

Зібрані дані дають можливість поставити кілька питань про характер великих трипільських поселень. Відсутність значної округи не дозволяє визначити жодне з них як «центр», «племенний центр». Економічне значення малих поселень біля Мошурова, у 8 км на північ від Таллянок, одне

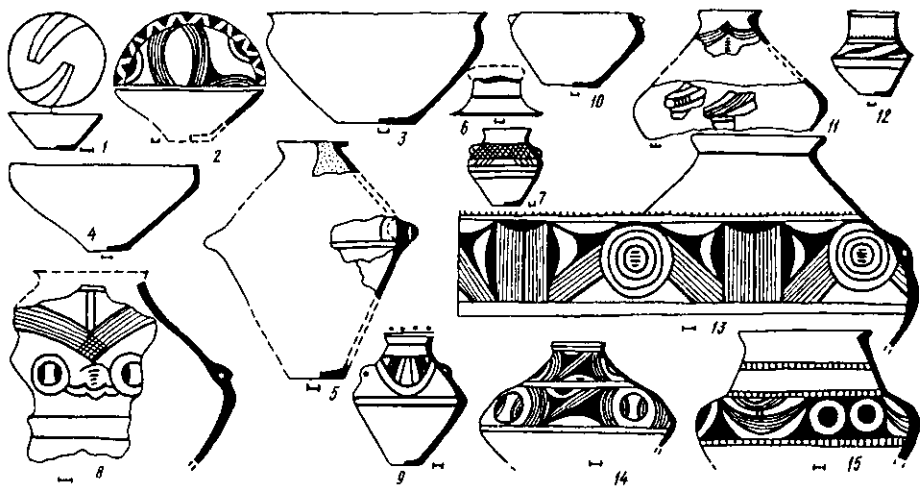

Рис. 6. Кераміка трипільського поселення Майданецьке: 1–7, 9–12, 14, 15 — імпорти, 8–13 — наслідування імпортам.

з яких налічує близько 40 будівель²⁸, а інше всього дві, не можна вважати достатнім для забезпечення величезних поселень у Тальянках чи Майданецькому, навіть якщо таких малих пунктів було дещо більше. Таким чином підтверджується висновок про самостійний характер великих трипільських поселень.²⁹

К. К. Черниш свого часу висловила думку про те, що поселення-гіганти Побужжя являли собою «загальнотрипільські столиці».³⁰ Наявні факти суперечать цьому. По-перше, великі поселення, як було показано вище, характерні для трипільської культури в цілому, вони відображають певний рівень у розвитку суспільства. По-друге, суперечать археологічні матеріали. Керамічний комплекс «загальнотрипільських» столиць мав би включати елементи, характерні для кераміки Подністров'я, з її технологічними та стилістичними особливостями, Середнього Подніпров'я з його архаїчною керамікою, прикрашеною прокресленим орнаментом, тощо. Замість цього ми маємо, наприклад, у Майданецькому, стандартний комплекс, типовий для томашівсько-сушківської групи, у якому, правда, незначною кількістю посудин та фрагментів представлені імпорти та впливи більш західних пам'яток (рис. 6, 1-15).

Практично у кожному житлово-господарчому комплексі Майданецького знайдені або «імпорتنі» вироби, або наслідування їм. Імпортна кераміка (рис. 6, 1-7, 9-12, 14, 15) чітко відрізняється за технологічними та стилістичними ознаками. Виготовлена вона з відмученої глини, без домішок. Розпис нанесено чорною фарбою, є випадки біхромного та поліхромного розпису — чорний колір з червоним, чорний-червоний-білий (рис. 6, 5). Відрізняється і форма деяких посудин: мисок (рис. 6, 3, 4), кубків (рис. 6, 12), біконічних посудин (рис. 6, 5) тощо. Наслідування імпортним зразкам відображається лише у формі та орнаменті (рис. 6, 8, 13).

На нашу думку, ці знахідки свідчать про тісні контакти мешканців Майданецького з населенням інших локально-хронологічних груп трипілья. Численність імпортів та наслідувань ним може свідчити про близьке співіснування чи проникнення частини цього населення в Майданецьке. Є думка, що пам'ятки томашівсько-сушківської групи у даному районі змінюються наприкінці етапу С-1 пам'ятками типу Косенівки.³¹

Наступним етапом у вивченні проблеми великих трипільських поселень має бути дослідження їх економічної бази, а також дальше поглиблення наших знань про структуру, періодизацію, локальне членування цих пам'яток. Це створить підстави для палеодемографічних та палеоекономічних реконструкцій, а також для широких історичних узагальнень.

Примітки

¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) //Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 163-185.

² Круц В. А., Рыжов С. Н. Тальянки — поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье //Археология и палеогеография Русской равнины.— 1984.— С. 26-29.

³ Мовша Т. Г. Результаты работ Доброводского отряда //АО 1981.— М., 1982.— С. 291-292; Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине //АО 1982.— М., 1983.— С. 300, 301; Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе //Проблемы археологии Приднепровья.— Днепропетровск, 1984.— С. 60-83.

⁴ Стефанович В. А., Диденко О. П. Археологические памятники Уманщины // НА ИА АН УССР.— 1968.— Ф. 12.— № 534; Харaban В. Ю. Археологические памятники Уманщины // НА ИА АН УССР.— 1961.— Ф. 12.— № 458.

⁵ Шмаглій М. М., Видейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення біля с. Майданецького //Археологія.— 1986.— Вип. 60.— С. 58-71.

⁶ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений //МИА.— 1949.— № 10.— С. 39.

⁷ Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю. Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкого //Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 87-99.

⁸ Збенович В. Г. Періодизація та хронологія раннього трипілья //Археологія.— 1980.— № 35.— С. 3-25.

⁹ Телегін Д. Я., Цвек О. В. Польова практика слухачів курсів підвищення кваліфікації в 1971 р. // Археологія.— 1973.— № 13.— С. 94, 95.— Рис. 1.

¹⁰ Там же.

¹¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения.— С. 185.

¹² Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки //Археологія.— 1985.— № 52.— С. 75.— Рис. 3, 1.

¹³ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе.— М., 1906.— Т. 1.— Табл. IX; Шмаглій М. М., Рибак В. П. «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

жов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї //Археологія.— 1985.— № 52.— С. 47.— Рис. 5, 35.

¹⁴ Шишкін К. В. Планування трипільських поселень.— С. 75.— Рис. 3, 4.

¹⁵ Там же.— С. 75.— Рис. 3, 2.

¹⁶ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 46, 47.

¹⁷ Там же.— С. 47.

¹⁸ Там же.— С. 49.

¹⁹ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності //Археологія.— 1985.— № 51.— С. 31–45; Мовша Т. Г. Хронологія Триполья-Кукутени...— С. 60–83; Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 45–51.

²⁰ Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури //Археологія.— 1985.— № 51.— С. 10–22.

²¹ Цвек О. В. Особливості формування...— С. 39.

²² Мовша Т. Г. Хронологія Триполья-Кукутени...— С. 71.

²³ Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполье-Кукутени в среднем и начале позднего периода //Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 40, 41.

²⁴ Там же.— С. 40, 41; Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 53.

²⁵ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии //Кишинев.— Штиинца, 1981.— С. 20.— Рис. 14.

²⁶ Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине...— С. 301.

²⁷ Зиньковский К. В. К процедуре расследования проблемы домостроительства трипольских племен //Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.— С. 21.

²⁸ Круц В. А., Рыжов С. Н. Работы Тальянковского отряда //АО 1981.— М., 1982.— С. 291, 292.

²⁹ Круц В. А., Рыжов С. Н. Тальянки — поселение...— С. 29.

³⁰ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии //Археология СССР. Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 240.

³¹ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку...— С. 54.

Одержано 26.05.88

МОДЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА З ПІВДЕННОГО БУГУ

І. І. Заєць, С. О. Гусєв

До найбільш рідкісних знахідок багатой матеріальної культури Трипілья належать моделі. Кожна нова така знахідка є важливим джерелом до вивчення не лише домобудівництва, а й ідеології трипільців. Виключний науковий інтерес становить унікальна модель житла, знайдена 1990 року на поселенні Ворошилівка Тиврівського району Вінницької області. Пам'ятка відноситься до періоду розвинутого Трипілья (етап ВІІ, за Т. С. Пассек).

Чи не вперше вдалося чітко зафіксувати компактне місцезнаходження 19 фрагментів моделі в невеликому овалному заглибленні (1,6×0,9 м, глибиною 0,45 м від давньої поверхні), на відстані 5 м на північний захід від площадки № 8. Уламки платформи моделі чітко зафіксували дно і стінки заглиблення, в якому також знаходилося кілька фрагментів кераміки, антропоморфна і зооморфна статуєтки. Цікаво, що одна ніжка виявлена на відстані 7 м при самому дні господарчої ями (глибина 1,25 від давньої поверхні).

Цілком вірогідно, що модель була розбита в трипільський час, оскільки відсутні фрагменти

© І. І. ЗАЄЦЬ, С. О. ГУСЄВ, 1992

не могли зникнути із заглиблення, а ніжка — потрапити до ями (причому, перед її заповненням) без допомоги людини.

Ворошилівська знахідка — це модель житла закритого типу без інтер'єру і стелі, на платформі з чотирма ніжками; загальні розміри: висота 40 см, довжина 35 см, ширина — 31 см. Зупинимось на її детальній характеристиці.

Модель виготовлена з добре відмудленої глини, що містить домішки шамоту, піску і невеликої кількості дрібного каміння. Добрий рівномірний випал надав їй жовтогарячого кольору.

Ніжки (збереглися одна ціла і дві у фрагментах), висотою 18 см, посередині мали опуклість діаметром до 6 см. На прямокутній платформі (35×31×3 см) із заокругленими кутами розміщено одноповерхове житло висотою 20 см, довжиною 21 см і шириною 27 см, з товщиною стін 0,8 см. У центрі фасадної стіни є отвір для дверей (9×9,5 см), перед яким розміщено невелику площадку (рис. 1). З протилежного боку, в центрі тильної стіни на висоті 6,5 см від платформи знаходиться округле віконце (діаметром 2,5 см) (рис. 2). Бокові стіни (висотою 9 см) мали по три вертикальних рельєфних наліпи, що імітували стовпи дерев'яної конструкції. На верхньому кінці стовпи злегка відігнуті, передаючи рога тварини для нижніх повздовжніх балок двосхилого даху. Слід підкреслити, що верхня частина даху не конькового типу, а заокруглена між двома верхніми повздовжніми балками.

Над фасадною і тильною стінами розміщені подвійні виступи, які є, на нашу думку, не просто продовженням кроків, а зображують роги тварини (бика).

Невеликі (близько 4 мм в діаметрі) отвори на балках і кроквах, імовірно, служили для додаткового декорування даху моделі гілками або соломкою, що надавало їй більш реалістичного вигляду.

Модель була розписана чорною і облямована білою фарбою. Найкраще зберігся рисунок на лівій боковій стіні, де площини між стовпами прикрашались s-подібною петлею (рис. 3), як і більшість столових посудин з Ворошилівки. Гірше зберігся візерунок на тильній стороні фасаду.

На жаль, поки що відсутня систематизація моделей трипільських жител (доцільно згадати таку систематизацію, розроблену для аналогічних виробів доби енеоліту у Болгарії¹), хоч їх відомо вже близько трьох десятків. Одна з головних перешкод у цій справі — надто велика фрагментованість переважної більшості знахідок. В цьому відношенні важливого значення набуває практично неушкоджена ворошилівська модель, що не має повних аналогій як в трипільці, так і в інших близьких землеробських культурах. Окремими деталями (двосхилий округлий дах, наліпи у вигляді стовпів, віконце навпроти дверей, виступи-ріжки над фасадом) вона нагадує модель із Розсохуватки.² Масивні ніжки характеризують Володимирівську модель.³ Існує деяка конструктивна подібність (виступи кроків) до фрагменту із Сушківки.⁴ Імітацію дерев'яного каркаса, двосхилий дах і опуклість стін зустрічаємо на моделях з Коломийщини-ІІ⁵ та Гребенів.⁶ Чимало моделей орнаментовано (Сушківка, Володимирівка, Доброводи⁷). Значно частіше трапляються моделі жител закритої конструкції в нео-енеолітичних культурах Балкано-Дунайського

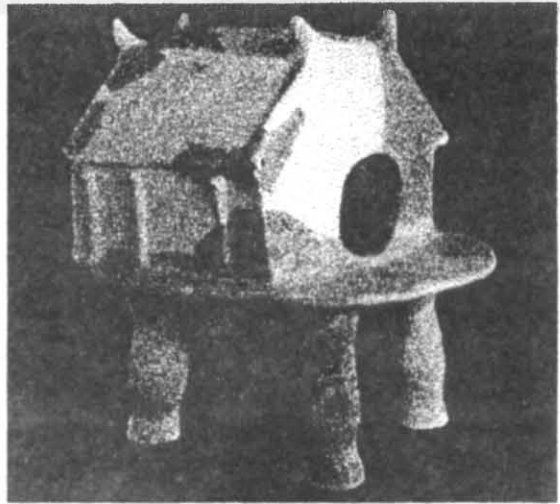

Рис. 1. Загальний вигляд моделі спереду і з правого боку.

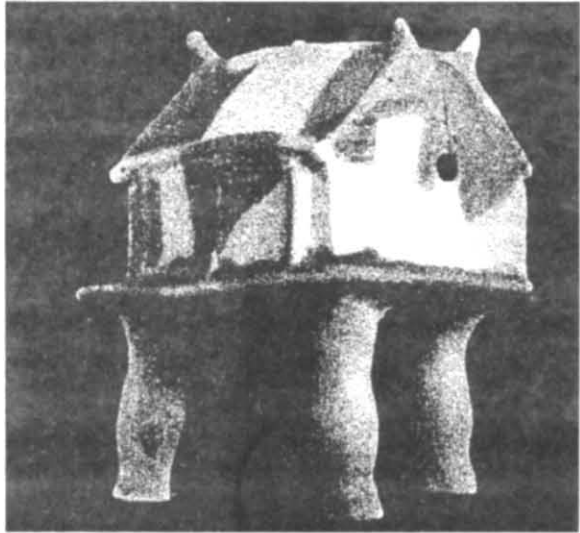

Рис. 2. Загальний вигляд моделі з лівого боку і ззаду.

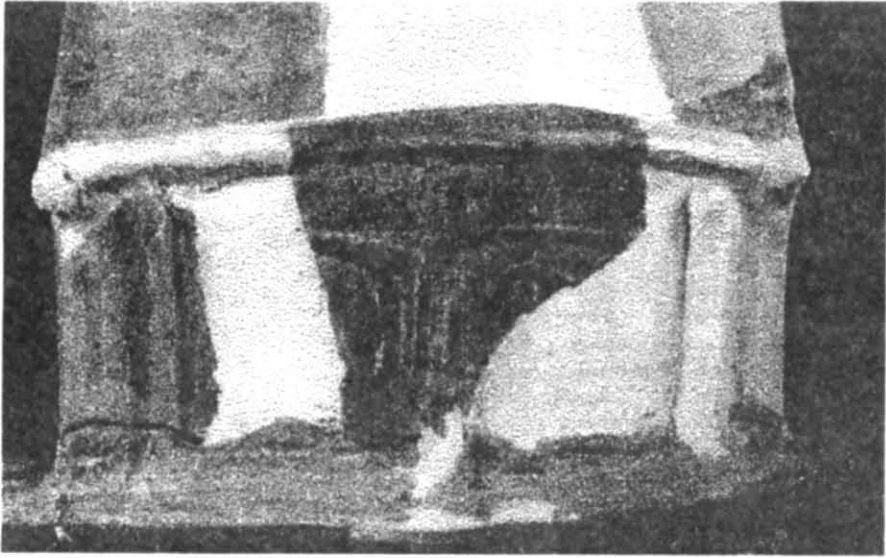

Рис. 3. Сліди розпису на лівій стіні.

регіону. Втім, лише окремі з них (Алдень II,⁸ Градешниця⁹) мають загальну конструктивну схожість в прямокутних формах, в імітації дерев'яного каркаса.

Модель житла з Ворошилівки дає виключно цінний матеріал щодо трипільського домобудівництва, але не менша її вага й у вивченні ідеології трипільців.

Культовий характер моделей визнає переважна більшість дослідників, пов'язуючи їх з культом предків,¹⁰ з культом сонця.¹¹ Моделі, подібні до описаного екземпляра, використовували під час культових магічних дійств, спрямованих на досягнення загального добробуту в домі та господарстві.¹² Ворошилівська модель, на нашу думку, відноситься до культу тварин (бика), на що вказують роги на даху, її своєрідна опуклість, невелике зміщення ніжок, що справляє враження руху, і ряд інших деталей.

Подальші дослідження моделі в цьому плані дадуть можливість глибше пізнати духовний світ трипільських племен не лише Середнього Побужжя, а й усього ареалу.

Примітки

¹ Перничева Л. Глиняни модели на жилища от халколита в българские земли // Археология XX.— София, 1978.— № 2.

² Археологія УРСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 192, 193 (кольорова вклейка).

³ Пассек Т. С. Трипольские модели жилища // ВДИ.— 1938.— № 4/5.— С. 242–246.— Рис. 7–11.

⁴ Мовша Т. Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КСОГАМ за 1962 год.— 1964.— Рис. 5, 12.

⁵ Пассек Т. С., Безвенглинский Б. Новые открытия трипольской археологической экспедиции в 1939 г. // ВДИ.— 1939.— № 4.— С. 189.— Рис. 3–6.

⁶ Бибилов С. Н., Евдокимов Г. Л., Збенович В. Г., Цвек Л. В. Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС 1960–62 гг. // НА ІА АН УРСР, 1960–62/ 14а.— Табл. XIX.— С. 30.

⁷ Колесников А. Г. Об одном из источников по изучению трипольской культуры // Актуальные вопросы исторической науки. Тез. докл.— К., 1984.— С. 9, 10.

⁸ Comsa E. Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României // Pontica, XIII.— Constanta, 1980.— P. 40.— Fig. 7, 2.

⁹ Николов Б. Градешница.— София, 1974.— Рис. 65.

¹⁰ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская // МИА.— 1953.— № 38.— С. 204.

¹¹ Мовша Т. Г. Указ. соч.— С. 101.

¹² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10.— С. 126.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОСКРЕСЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

В. О. Харламов, Г. В. Трофименко

Церква Воскресіння — одна з визначних пам'яток архітектурно-будівельної школи стародавнього Переяслава. Вона розміщувалася на території колишнього Околичного міста, на розі вулиць Леніна і Т. Шевченка (колишніх Воскресенської і Головноотрактової). До 1935 року на цьому місці розташовувалась дерев'яна Воскресенська церква. Після її розібрання, аж до 1953 р., тут залишався невисокий пагорб.

1953 р. у зв'язку з будівництвом літнього кінотеатру на цьому місці було розпочато земляні роботи з метою розрівняння будівельного майданчика. Археологічний нагляд за роботами здійснював директор історико-культурного заповідника міста Переяслава-Хмельницького М. І. Сікорський. Після зняття верхнього шару ґрунту на глибині ним були виявлені завали давнього будівельного матеріалу.

В липні 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР і АН УРСР під керівництвом М. К. Каргера попередньо дослідила територію, а потім в липні—серпні провела архітектурно-археологічні дослідження, відкривши залишки давньої споруди.¹ Після завершення робіт пам'ятку засипали землею.

1985 р. в м. Києві проходив V Міжнародний з'їзд археологів-славистів, учасникам якого вирішили показати рештки давньої Воскресенської церкви. З цією метою було знято шар землі з усієї ділянки до рівня материка, через що знову відкрилися руїни давньої будови, і здійснено деякі консерваційні заходи.

Внаслідок перебування пам'ятки у відкритому стані виникла загроза її руйнації, через що 1989 р. було запроваджено комплекс рятівних заходів.

Влітку 1989 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Харламова виконала архітектурно-археологічні дослідження Воскресенської церкви з метою її відновлення (рис. 1).

Роботи розпочали з вирівнювання і зачистки ґрунту всередині та навколо будівлі на рівні зрізу фундаментів. Були розчищені стіни пам'ятки, розібрані завали гліни, залишені лише частини стін, що збереглися «in situ».

Дослідження 1989 р. в цілому підтвердили результати розкопок 1953 р. Розкопаний храм є шестистовпною тринефною спорудою, зі східної сторони завершений трьома півциркульними апсидами. Зорієнтовано будівлю повздовжньою віссю захід-схід з азимутом 77°. Її довжина по зовнішньому контуру стін (по центральному нефу) — 21,1 м, з шириною 14,2 м. Відповідно розміри стін по внутрішньому контуру — 18,5 і 11,7 м.

Кладка стін і стовпів Воскресенської церкви виявилася в значно гіршому стані, ніж у 1953 р. Очевидно, на пам'ятці негативно відбилось її довге перебування просто неба. Товщина стін храму від 1,2 до 1,3 м. На зовнішніх поверхнях знаходяться пласкі лопатки, відповідно розчленуванню внутрішнього простору споруди. На внутрішній поверхні стін лопаток не виявлено.

Стіни і стовпи викладені в системі рядової рівноверстової кладки «опус ізодос». В кладці стіни слідів вмуровування каміння не виявлено. Розміри гліни 31–32×21–23×5–6 см. Знайдено цеглини «половинного» формату — 15×24×5 см. Гліна червоно-рожевого кольору, добре випалена. З пастелистого боку багатьох цеглин відзначено наявність паралельних або хвилястих борозен-розчісів. Подібні знаки зустрічаються на більшості пам'яток давньої архітектури Переяслава.² Вони характерні в основному для переяславської архітектурно-будівельної школи і становлять її особливість. Дотепер такі знаки на гліні знайдено, окрім Переяслава, тільки в чотирьох місцях — у Володимирі-Волинському (Успенський собор, храм біля Василівської церкви, «Стара катедра»), в церкві Апостолів у Білгородці³ і трапезній Києво-Печерського монастиря.⁴

Три пари опорних стовпів поділяють внутрішній простір Воскресенської церкви на три нави. Центральна нава майже вдвічі ширша від бокових. Всі три пари стовпів мають різний перетин. Західна пара стовпів хрещата в плані, центральна — восьмигранна на квадратній основі, східна також хрещата, але з додатковими вузькими лопатками зі східного боку, відповідно лопаткам півкруглих торців абсид.

© В. О. ХАРЛАМОВ, Г. В. ТРОФИМЕНКО, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1992 р.

34–1756к

133

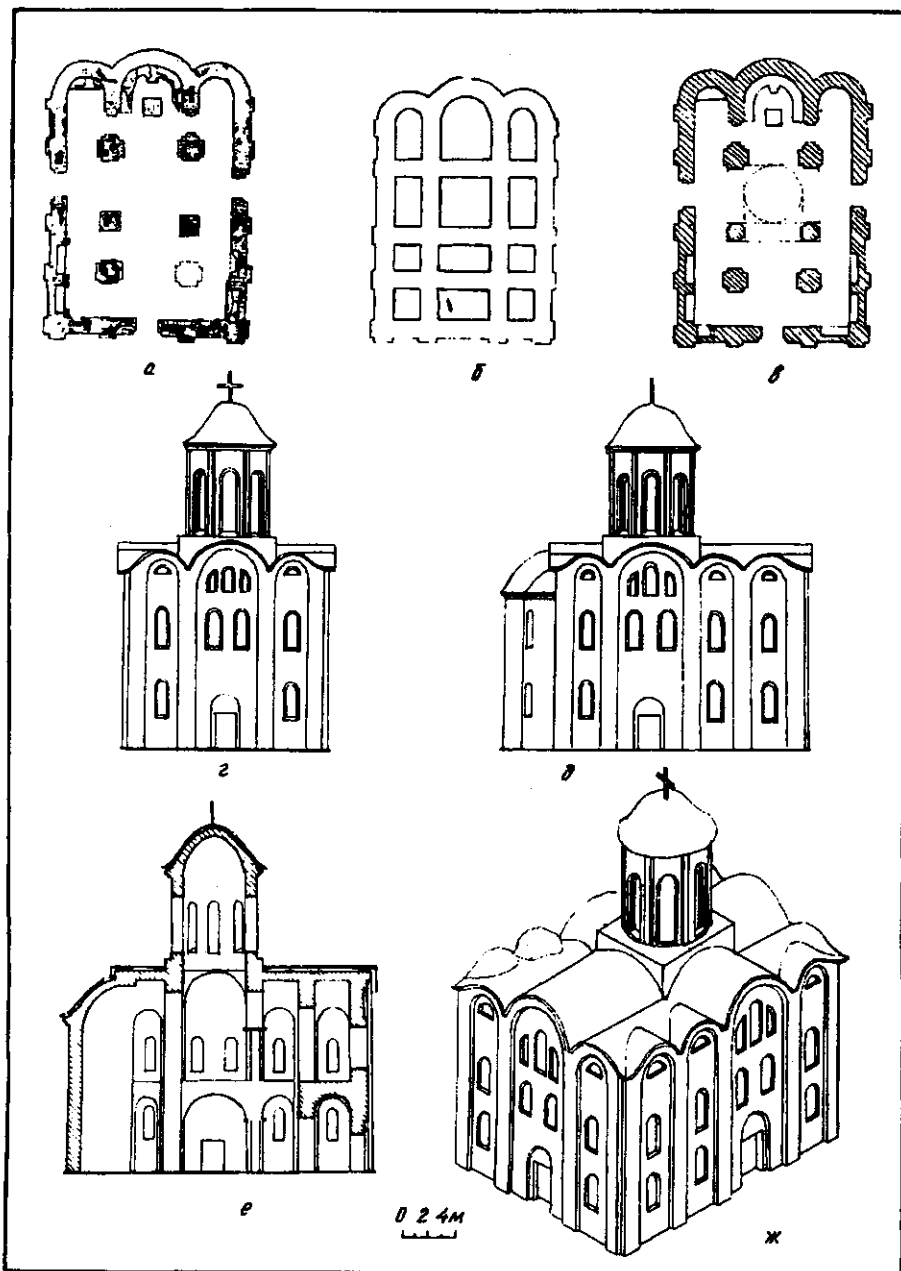

Рис. 1. Переяслав-Хмельницький. Воскресенська церква першої половини XII ст. : а) план за матеріалами розкопок М. К. Каргера; б) план фундаментів. Реконструкція авторів; в) план стін. Реконструкція М. К. Каргера; г) західний фасад. Реконструкція авторів; д) північний фасад. Реконструкція авторів; е) повздовжній розріз. Реконструкція авторів; ж) загальний вигляд пам'ятки. Реконструкція авторів.

Вхід в храм здійснювався через три порталні отвори шириною близько 1,6 м, розміщені в середньому пряслі західної стіни в третій із заходу пряслах північної і південної стін.

Воскресенська церква мала хори, про що свідчить наявність сходів, розміщених в товщі північної частини західної стіни.

В західній частині церкви у внутрішніх площинах стін влаштовано п'ять аркасолей — по дві в північній і південній стінах і одна аркасоля в південній частині західної стіни.

Оскільки архітектурно-археологічні роботи проводилися з метою реставрації Воскресенської церкви, велику увагу звернено на стан фундаментів та їхню структуру. Для цього закладені шурфи шириною до 1 м, по всьому периметру повздовжніх і поперечних фундаментів з обох

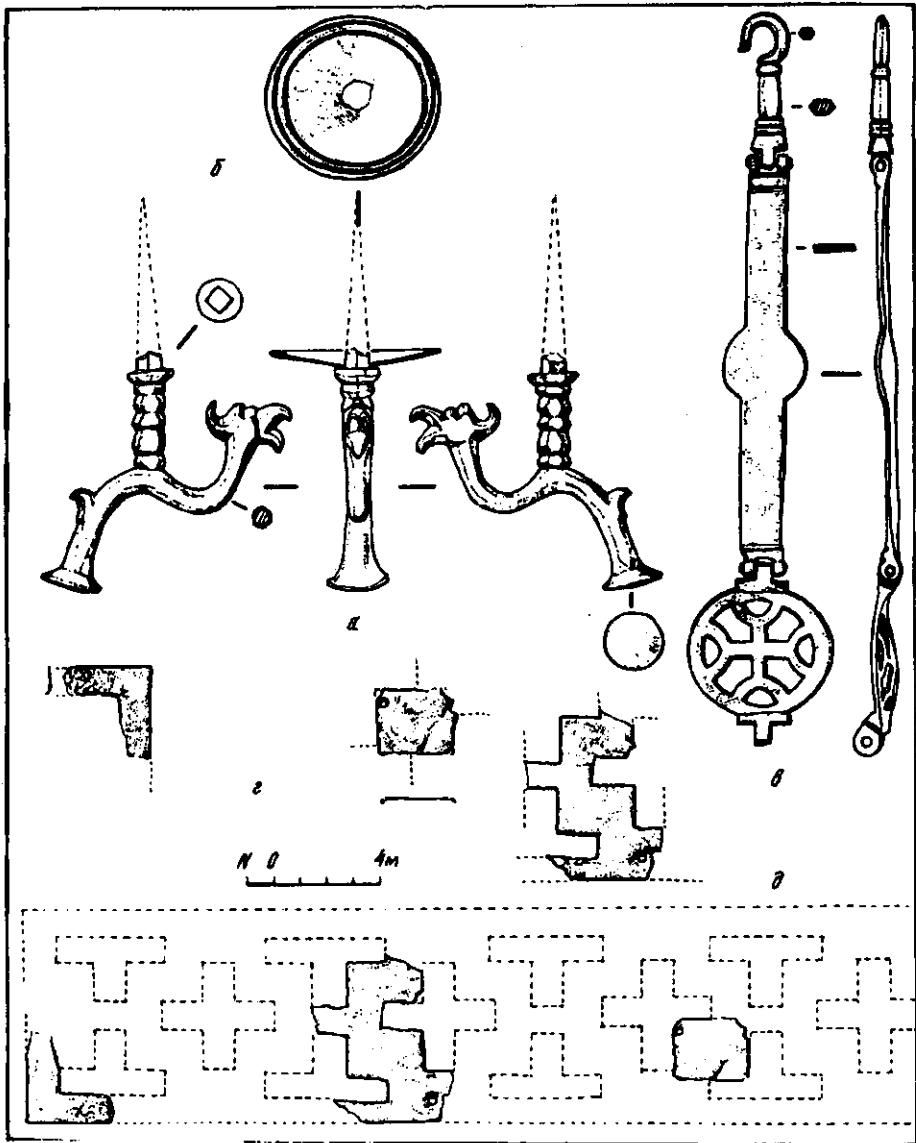

Рис. 2. Переяслав-Хмельницький. Воскресенська церква. Деталі хоросу.
 а) бронзовий підсвічник; б) бронзова пластина; в) частина підвісного вертикального кріплення хоросу; г) фрагменти мідних пластин з прорізним орнаментом; д) реконструкція частини прорізного орнаменту.

боків. Шурфи закладені на 0,2 м нижче підшови фундаментних ровів храму. Дослідженням виявлено, що фундаменти прокладені за трьома поздовжніми і чотирма поперечними вісями і під апсидами. На перехресті поздовжніх і поперечних фундаментів, всередині храму, розміщуються шість стовпів. Глибина фундаментних ровів 1,12–1,20 м. Фундаменти муровані з лящадника (канивського пісковика) на вапняному розчині з незначною домішкою цем'янки. Цем'янка досить крупчастої фракції і тому розчин позбавлений звичайно властивого йому рожевого відтінку. По висоті фундаментні камені розподілені так, що в нижній частині закладено дрібніші, а у верхній — більші. Фундаменти ширші від стін лише на 10–15 см і тому не мають відмостки.

Привертає до себе увагу своєрідність кладки фундаментів на відрізках між західною парою стовпів і західною стіною храму. В цих місцях кам'яна кладка піднімається на висоту до 0,50–0,55 м від підшови. Вище йде шар будівельної жорстви. На підставі старанного вивчення даних ділянок підтвердилось припущення М. К. Каргера, що вони є одночасними з усім масивом підмурку. Виняток становить вибита в значно пізніший час кладка фундаменту між північно-західним стовпом і північною стіною. Місця вибоїв заповнені будівельною жорстю.

Одночасно з архітектурно-археологічними дослідженнями храму велась геологічна розвідка даної території. При бурінні свердловини в центрі підсклепінного квадрата на глибині 6 м виявлено будівельний матеріал давньоруських часів і залишки людських кісток. Треба відзначити, що під час робіт 1985 р. в центрі підсклепінного квадрата стався провал землі; провал мав ідеально круглу форму діаметром біля 3 м. Це дає підставу припускати, що під Воскресенською церквою в давньоруський період пролягали якісь підземні комунікації, можливо, сполучаючи окремі будівлі, що входили в ансамбль монастирського храму.

Зовні північної і південної стін Воскресенської церкви, а також біля її абсид виявлено 9 поховань. Антропологічний розгляд матеріалу показав, що поховані особи чоловічої статі віком від 30 до 50 років. Згідно з індивідуальним аналізом черепів, переважало індо-дніпровський тип, мезогнатний і доліхокранний, що переважав у давніх індо-арійців України, частково асимільованих слов'янами в південних і південно-східних районах Київської Русі.⁵ Цікаво, що знайдена група кістяків дуже подібна до переяславської серії з розкопок Д. Я. Самоквасова⁶ (Табл.).

Таблиця

ІНДО-ДНІПРОВСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ТИП В СКЛАДІ ДЕЯКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОПУЛЯЦІЙ

	Поздовжній	Середньовічні слов'яни XI–XIV ст.					Індоарії IV ст. П тис. до н.е. басейн р. Інд, Тімар- гарха
		Переяслав, дослідження:					
		В. Шер- баковсь- кого	В. Хар- ламова	Д. Само- квасова	Басейни Десни й Сожа	р. Псьол с. Камін- не	
1.	Поздовжній діаметр	187,1	188,0	184,4	183,6	191,5	190,2
2:1.	Черепний показник	73,2	73,4	73,6	73,9	70,4	69,4
17.	Висотний діаметр	136,3	138,0	134,1	135,4	140,2	136,0
45.	Ширина вилиць	131,8	128,5	132,2	132,0	131,2	133,0
48.	Верхня висота обличчя	69,9	69,5	71,8	69,2	72,8	70,2
48:45.	Верхньолицевий показник	53,0	54,1	54,3	53,0	55,4	51,9
54:55.	Носовий вказівник	49,8	52,1	51,8	51,0	49,5	46,5
72.	Загальний лицевий кут	85,1	мезогнатний	82,7	81,8	83,8	82,7
73.	Зігомасиллярний кут	—	123,0	126,9	125,6	123,9	121,7
74.	Кут авеолярної частини	—	мезогнатний	77,7	74,7	74,6	78,7
75/1.	Кут виступу носа	30,1	великий	29,3	28,0	30,8	30,0
Д:ДС.	Дакріальний показник	—	60,1	60,4	59,5	54,3	72,0
:С.	Симотичний показник	—	48,8	54,5	52,4	42,7	58,6
	Кількість черепів	27	2	11	63	14	9

Переважаючий антропологічний тип
дунайсько-дніпровський
індо-дніпровський

* Антропологічні дослідження проведені старшим науковим співробітником ІА АН України В. Д. Дяченком.

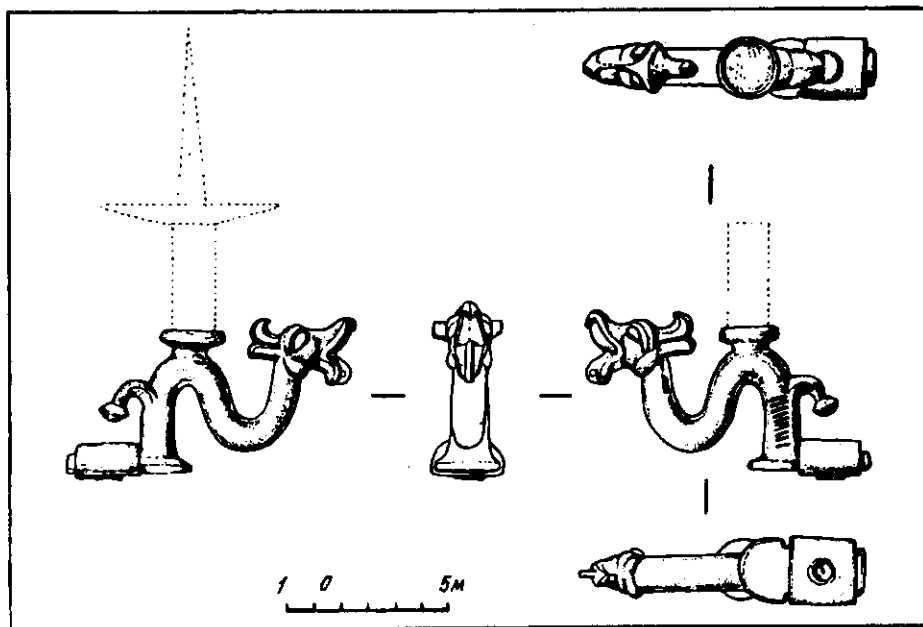

Рис. 3. Бронзовий підсвічник, знайдений в Митрополичому саду Києво-Печерського монастиря.

В похованнях не було знайдено жодного предмета, крім цеглин, покладених під голови похованих. Цеглини під головами — важлива деталь, яка свідчить, що поховані належали до чернечого сану. Подібний тип поховань ми виявляли, зокрема, під час дослідження Успенського собору Києво-Печерського монастиря 1986 р.⁷ Відкриті поховання навколо Воскресенської церкви дозволяють сміливо атрибутувати її як монастирський собор, що правив усипальнею. З виявлених при розкопках знахідок великий інтерес викликають фрагменти бронзового хороса — п'ять уламків мідних пластин, литий підсвічник у формі стилізованого змія, кругла бронзова пластина з отвором всередині, частина підвісного вертикального кріплення хороса (рис. 2).

Литий бронзовий підсвічник має вигляд стрижня, слабо вигнутого в формі латинської букви S, з діаметром у верхній частині 6 мм. Загальна довжина підсвічника 75 мм. Один нижній потовщений кінець стрижня має круглу форму, сплюснену при основі, діаметром 19 мм. Він призначався для кріплення підсвічника до конструкції хороса. На 25 мм вище основи, з зовнішнього боку стрижня, знаходиться невеличке слабовигнуте відгалуження — «хвіст змія». На вершині вигину прикріплена кругла в плані підставка висотою 37 мм у вигляді чергування попарно біко-нічних і бочкоподібних елементів. На вершині підставки знаходилось квадратне в розрізі кріплення для свічки і сегментоподібна чашечка підсвічника, виготовлена з бронзової пластини діаметром 64 мм і товщиною 1 мм. В центрі чашечки зроблено отвір для кріплення до підставки. Другий, верхній, кінець стрижня підсвічника, оформлений у вигляді опуклої голови тварини, що має ззовні два загнуті до низу гачкуваті відростки у вигляді розкритого дзьоба. З внутрішньої (задньої) сторони один гачкуватий відросток загнутий до верху (чубок). Вся голова тварини ви-точена з розплющеного бронзового стрижня.

Частина підвісного вертикального кріплення хороса складається з трьох ланок, з'єднаних між собою завісами. Центральна частина становить собою пласку пластину довжиною 162, шириною 15 мм, при товщині 115 мм, прямокутну в плані. В центрі її, з обох боків, розміщені овальні розширення, що створюють загальне враження кола, діаметром 30 мм. На обох кінцях пластини вдавлені пази для рухомого з'єднання з іншими лапками. З одного боку до пластини кріпиться лапка у вигляді овального стрижня з гачком на кінці. Стрижень оформлений двома рельєфними обідками при основі кріплення до центральної частини і одним валиком біля основи гачка.

На кінці стрижня зроблено загнутий виступ з отвором, що входить в паз центральної пластини для шарнірного сполучення з нею. До протилежного кінця центральної пластини приєднано таким же чином (завісою) кріплення — лапка у вигляді круглої пласкої пластини діаметром 53 і товщиною 1,7 мм. Пластина оформлена суцільним орнаментом і становить вписаний в коло хрест з роздвоєними раменами.

Знайдено також п'ять фрагментів мідних пластин товщиною 2 мм, ймовірно, від частин хо-

роса. Два фрагменти являють собою частини наскрізного прорізного орнаменту, що дозволяє зробити реконструкцію частини орнаменту у вигляді послідовного чергування хрестів і напіахрестів.

Таким чином, всі вищезгадані елементи — деталі хороса, що оздоблював, можливо, інтер'єр Воскресенської церкви. Аналогічний хорос знайдений в руїнах храму-усипальниці і в Переяславі-Хмельницькому в 1953 р. (керівник М. К. Каргер)⁸, а підсвічник в формі змія близький за стилістикою до підсвічника, виявленого в процесі археологічних досліджень в Митрополічному саду Києво-Печерського монастиря в 1988 р. (керівник В. О. Харламов; рис. 3).⁹

На підставі аналізу архітектурних форм, своєрідності будівельної техніки храм Воскресіння можна датувати першою половиною XII ст. Техніка різноверстового мурування «опус ізодос» виникла в церковній архітектурі Стародавньої Русі уже в 20-х рр. XII ст., і була поширена протягом XII ст. В тому періоді створювався новий тип тринефного шестистовпного однокупольного храму, на зразок Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Варто відзначити, що за своїми пропорціями в плані (відношення довжини до ширини 3:2) Воскресенська церква цілком відповідає пропорції Успенського собору.

В храмі яскраво виявились особливості, властиві переяславській архітектурно-будівельній школі, зокрема в незвичній конфігурації опорних стовпів, в плоских лопатках на фасадах. В будівельній техніці привертає увагу відсутність дерев'яних субструкцій під фундаментами храму, використання плінфи з характерними для переяславської будівельної справи паралельними і хвилястими розчісами з пастелистого боку.

Будівництвом монастирського храму Воскресіння відзначений заключний етап у розвитку переяславської архітектурно-будівельної школи. В цей період відбувається різкий поворот до київських форм і типів церковної архітектури, інтеграція їх з місцевим досвідом архітектурного формоутворення. На жаль, Воскресенська церква є, як відомо нам на сьогоднішній день, останньою тогочасною пам'яткою, і тому вивчення шляхів подальшого розвитку архітектури Переяслава повинно стати предметом наступних досліджень.

Примітки

¹ Каргер М. К. Памятники древнерусского зодчества в Переяславе-Хмельницком. // В сб.: Зодчество Украины. — К., 1954. — С. 271–296.

² Каргер М. К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг. // СА. — М., 1954. — Т. XX. — С. 7, 8; Асеев Ю. С., Сикорский М. И., Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком // СА. — М., 1967. — С. 209.

³ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // Археология СССР. Свод археологических источников. — Л., 1982.

⁴ Харламов В. А. Отчет о раскопках памятника древнерусской архитектуры нач. XII в. Трапезная Киево-Печерского монастыря // Научный архив ИА АН УССР. — 1985.

⁵ Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М., 1986.

⁶ Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях церкви Воскресения XII в. в Переяславе-Хмельницком Киевской обл. // Научный архив ИА АН УССР. — 1990. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северной Черниговщины. — М., 1917.

⁷ Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Успенского собора Киево-Печерского монастыря, проведенных в 1986 г. // Научный архив ИА АН УССР. — 1987.

⁸ Каргер М. К. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг. // СА, 1954. — Т. XX. — С. 16.

⁹ Харламов В. А., Могильовський В. Нові лаврські знахідки // Образотворче мистецтво. — 1989. — № 5. — С. 21, 22.

Одержано 27.02.91

ШИФЕРНА ОРНАМЕНТОВАНА ПЛИТА З УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Є. І. Архипова, В. О. Харламов

За візантійською традицією, давньоруські храми пишно оздоблювались різноманітними породами мармурів, шифером та порфірами. Нині таких матеріалів у збережених храмах Києва, на жаль, залишилось небагато, і лише археологічні дослідження репрезентують нові свідчення розмаїтості різьбленого декору київських церков.

1982 р. під час розкопок в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, в розкопі № 6, закладеному в північному лівому нефі, було виявлено поховання в дерев'яній труні, що була вміщена в шиферну скриню, яку, в свою чергу, обкладено цегляною кладкою з циліндричним склепінням. Виходячи з двох фігурних гравірованих срібних платівок з родовим гербом та епітафією, що знаходилась у похованні, воно належало видатному діячеві першої половини XVII ст. київському митрополиту Петру Могилі¹.

Кам'яний саркофаг зазнав пошкоджень від вибуху, що знищив собор. Великі уламки шиферних плит (пірофілітовий сланець) «у підвішеному стані» виявлено на глибині 1,3 м. На глибині 2,3 м від рівня вимостки підлоги знаходилось його дно, що складалося з двох шиферних плит — великої, гладенької (155×100 см) і меншої (70×95 см), яка інкрустована кольоровою смальтою. Остання має центричну композицію, яку викладено кубиками смальти квадратної та трикутної форми. Ця плита доповнює колекцію знайдених під час попередніх розкопок мозаїчних плит, що використовувались у декоративних композиціях набору підлоги собору. Відновлюються також дві гладеньких дошки стінок саркофагу (20×80 см), що мають в поперечних боках по-вздожні пази завширшки 5 см, глибиною 3–3,5 см.

Найбільш пошкоджена вибухом плита, що правила за кришку саркофагу (рис. 1). Після реставрації її відновлено у власних розмірах (244×108×8–10 см). Ця плита заслуговує на увагу, позаяк орнаментована різьбленням, яке, на жаль, у своєму первісному вигляді збереглося лише на 1,5 її площини, а на решті має сліди зтесаності. Однак в цілому композиція її орнаментики читається добре і є можливість простежити всі елементи декору та характер різьблення (рис. 2).

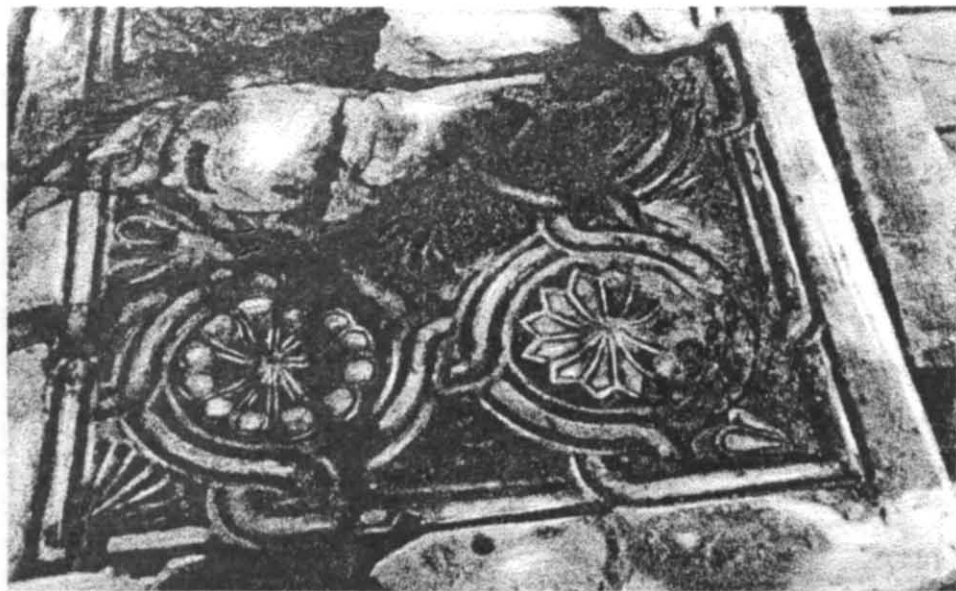

Рис. 1. Шиферна різьблена плита з поховання Петра Могилі.

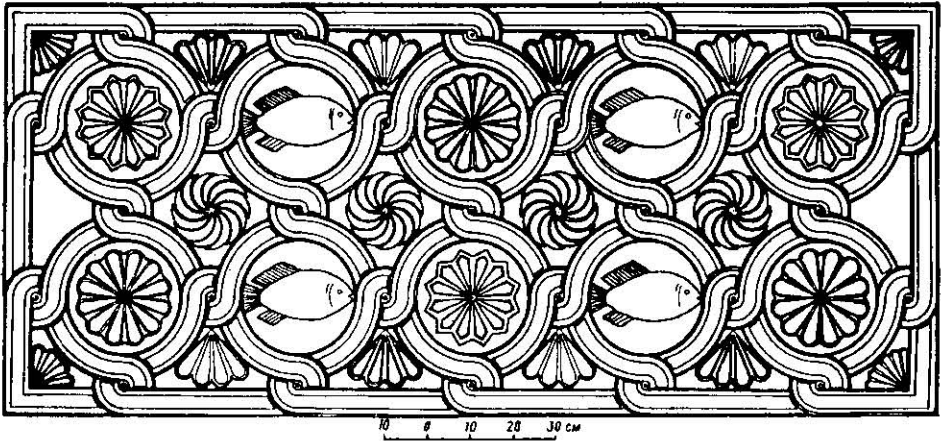

Рис. 2. Реконструкція різьблення плити з поховання Петра Могили.

Композицію обведено прямокутною рамкою 207×93 см, розміри гладеньких полів — 17 та 20 см по боках, 8 см вгорі та низу. Декор плити має сітчастий орнамент з десяти кіл, що переплітаються, які закомпоновано в два ряди по п'ять в кожному. Кола утворено безперервним рухом широкої стрічки, що має подвійний контур. Тою ж таки стрічкою оформлено рамку. Проміжки між колами плетіння утворюють трикутні по краях та ромбічні в центрі фігури. Останні, виходячи з добре збереженої неплідтесаної частини рельєфа, були заповнені чотирма «вертушками». Трикутні площі, що примикали до довгих боків рамки, заповнено чвертями пелюсткових розеток (по чотири пелюстки), а кути — аналогічними елементами, меншими за розміром, причому у двох протилежних кутах вони мають по 6 пелюсток, а в двох інших — по 4. Незаповненими лишалися тільки трикутні площі в центрі бокових сторін. В кола вписані шість дванадцятипелюсткових розеток з округлими та трикутними, вигнутими до центру, пелюстками, які чергуються через одне коло. Два крайніх — одне має розетку з округлими пелюстками, а друге з трикутними — збереглися досить чітко. Ще в чотирьох колах можна простежити силуети гупубів риб, які звернені в один бік і спираються хвостами й головами у вузли плетіння, що з'єднують кола. Збереглося позначення зябер та плавців. Останні, у вигляді глибоких борозенок, збереглися частково. Спільність ознак усіх чотирьох зображень дозволяє припустити, що в колах були вирізьблені риби одного виду.

Таким чином, орнаментальна композиція цієї плити будується за принципом вписування одних елементів в інші, що органічно з'єднуються стрічкою безперервного плетіння, а загалом її декор типологічно примикає до групи аналогічних шиферних плит з київського Софійського собору, чернігівського Спасо-Преображенського, де вони прикрашають парапети хорів, плити віка шиферного саркофага з Десятинної церкви та ряду інших, знайдених в різні часи на території Києва, які зберігаються нині в лапідарії Софії Київської.

Рис. 3. Мармурова плита вітварної огорожі IX – X ст. з Риму.

Рельєфи з подібною орнаментациєю широко розповсюджуються в середньовізантійський період, хоча численні елементи, що використовуються в їхніх композиційних побудовах, відомі ще в ранньовізантійських пам'ятках. Це, в першу чергу, стосується головного елемента декору — стрічки безперервного плетіння. Мотив утворених нею кіл широко використовувався візантійськими майстрами в оздобленні мозаїчних підлог, шовкових тканин, кераміці тощо. Але, на відміну від живописної різноманітності наведених прикладів, в рельєфах IX – XII ст. ці елементи складаються у чітку систему із специфічним набором використаних елементів. Пам'ятки цього стилю широко розповсюджені у Візантії та країнах візантійського впливу і репрезентовані мармуровими плитами парпетів хор, вітарних огорож, саркофагів, відомі також і на капітелях.

Композиція розглядуваної плити знаходить аналогії серед пам'яток IX – XI ст. Так, сітчастий орнамент з кіл, що переплітаються, вміщено на мармуровій плиті вітарної огорожі IX – X ст. з Риму, а також на фрагменті балюстради X – XI ст. з Адапазара (Мала Азія)². Ми бачимо аналогічне розв'язання композиційного завдання: заповнення простору колами, ромбами та трикутниками плетіння з розетками, птахами, виногородами, пальметами тощо (рис. 3). Однак тут провідним компонуючим елементом є трисмужкова стрічка, тоді як на плиті з поховання Петра Могіли — широка гладенька смуга з подвійним контуром по боках. Саме вона є однією з характерних особливостей візантійського декоративного рельєфу XI ст., відомого також в країнах візантійського впливу (Св. Софія в Охріді, церква короля Мілутіна в Хіландарі, монастир Лаври на св. Горі та інші³), що датуються XI – XII ст. Лише епізодично мотив утвореного аналогічною стрічкою плетіння зустрічається на Кавказі (Ананурі, Светі-Цховелі, Мармашена та Хошаванка)⁴. В Києві та Чернігові всі декоративні композиції цієї схеми виконані такою ж стрічкою плетіння. Їм притаманне також використання певного набору декоративних та символічних елементів: розеток різних форм, що одержали назву «Byzantine rosette», «вертушок», вузлів плетіння тощо, які утворюють неповторні, але структурно та стилістично дуже близькі композиції.

Зображення риб в колах плетіння на відомих нам плитах не збереглося, але вони вміщені на плиті з сітчастим орнаментом в рамках прямокутного плетіння (парпетна плита огорожі хорів з Софії Київської), поруч із зображенням раків⁵. Відомо також їхнє зображення на мармуровому саркофазі Ярослава Мудрого⁶. Риба, за християнською символікою — втілення людської душі. Особливого поширення цей символ набув у мистецтві ранньовізантійського періоду, але зберіг своє значення і в більш пізні часи. Виходячи з добре збереженої частини плити, що розглядається, як і розетки, зображення риб мало детальний характер і було так само реалістичне, як, наприклад, на плиті огорожі хорів з Софійського собору, де зображено різні види риб.

Зустрічається серед плит огорожі хорів Софії Київської і заповнення кутів чвертями пелюсткових розеток (плита із зображенням геральдичного орла)⁷. Частиною є на них і зображення «вертушок». В. Г. Пуцко звернув увагу на відсутність зображень на цілих шиферних плитах Софії Київської (розеток із загостреними пелюстками). Подібні розетки відомі лише на двох фрагментах шиферних рельєфів, на одному з яких (знайдений на подвір'ї Софії Київської) їх закомпоновано в рамку прямокутного плетіння поруч із розеткою з круглими пелюстками⁸. Таким чином, зображення розеток із загостреними пелюстками, виявлене на розглянутій плиті, доповнює наші уявлення про київські орнаментальні композиції.

Все це дає підстави вважати, що плиту, яка публікується, виготовлено в Києві і вона є роботою різьбяр, який був обізнаний із різьбленням, що використовувалося в прикрашенні інтер'єру Софійського собору. Із збережених фрагментів видно, що різьблення її виконано рукою професійного майстра. Рельєф плити досить високий (близько 1 см) і дуже виразний, що надає йому скульптурності форм. Через різну вибірку фону та ретельну обробку поверхні утворюється світлотіньове моделювання деталей. В даному випадку ми можемо простежити її на прикладі дванадцятипелюсткових розеток — найяскравіших елементів подібних композицій. Про високий рівень виконання свідчить також геометрична вивіренисть композиції, суворість підлеглість другорядних мотивів провідним згідно з їхнім гармонійним співвідношенням. Так, діаметр вузлів плетіння вдвічі менший за діаметр кіл. Цей же ж модуль покладено в основу розрахунків композицій мармурових плит з собору Св. Софії в Охріді, що їх виконано візантійськими майстрами⁹. Привертає увагу така деталь, як чітка фіксація ніжки циркуля, що залишає після себе глибокий слід. Цю особливість можна бачити на деяких плитах огорожі хорів Софійського собору, в той час як на інших центр ледве намічено.

Велика кількість у Києві різноманітних декоративних рельєфів та їх фрагментів, виконаних у місцевому матеріалі, безумовно, свідчить про існування в місті спеціальних майстерень з художньої обробки шиферу, які наслідували в своїй роботі візантійські традиції.

На території Києво-Печерської лаври орнаментовані плити відомі за знахідками фрагмента шиферної плити з незакінченим різьбленим орнаментом, знайденої серед плит вимостки подвір'я Успенського собору та великого фрагмента з руїн північного нефу, виявлених М. В. Холостенко під час археологічних досліджень 1962 – 1963 рр.¹⁰ М. Новицька згадує також частину шиферної плити з дуже потертим рельєфом, що аналогічний рельєфам софійських плит. Вона лежала біля південної вітарної апсиди Успенського собору, а на початку 1900-х років разом з іншим,

за висловом ченців, «сміттям», що був складений біля Економічної брами, була десь вивезена¹¹. Таким чином, плита з поховання Петра Могили є першою знахідкою орнаментованої давньоруської плити з Успенського собору, композиція якої реконструюється повністю.

Той же факт, що плиту частково зтесано, є певним доказом її вторинного використання. Повторне застосування давньоруських шиферних плит (частіше від підлоги собору) широко відоме за археологічними знахідками на території Києво-Печерської лаври. З XIV по XVIII ст. зафіксовано їх використання в якості могильних дощок¹².

Меморіальні написи робились на гладеньких плитах, зустрічаються плити з написами з обох боків, що вказує на багаторазовість використання. Відоме і застосування з цією ж метою плит підлоги з мозаїчним набором, як, наприклад, плита, що правила за дно шиферного саркофага, встановленого в каплиці Михайла в Переяславі¹³. Повторне використання орнаментованої різьбленої плити зустрінуто вперше, але шиферна плита з типологічно близькою орнаментациєю правила за один з боків двоскилого віка саркофага з Десятинної церкви. Виходячи ж з розмірів, плита, що публікується, скоріш за все, могла бути парапетною плитою огорожі хорів.

Проте віднести її до різьбленого декору Успенського собору Києво-Печерського монастиря немає достатніх підстав. Плита використана повторно і могла походити з будь-якого храму стародавнього Києва. Враховуючи той факт, що Петром Могилою в 30-і роки XVII ст. проводилась велика робота по відновленню стародавніх православних храмів Києва, не виключена можливість використання для його саркофага різьбленої плити, яка на той час була вже пошкоджена. Цілком можливо, що вона належала західній аркаді хорів Софійського собору, яка була порушена в 20-х роках XVII ст. За розмірами вона співвідноситься з прогоном поміж стовпами в північній частині хорів, напроти вівтаря, де тепер знаходиться дерев'яна огорожа.

Таким чином, плита з поховання Петра Могили не може бути впевнено віднесена до конкретного храму. Але вона є яскравим взірцем художнього різьблення Києва XI ст., що збагатила колекцію монументальної кам'яної пластики домонгольської пори.

Одержано 10.05.90

Примітки

¹ Харламов В. А. Отчет о раскопках Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 г. // НА ИА АН Украины.— 1982/34.— Ф. е. 20769; Білодід О. І., Харламов В. О. Знахідка під фундаментом Успенського собору.— К., 1983.— № 9.

² Памятники византийской скульптуры из собраний Государственных музеев Берлина. Каталог выставки.— Л., 1982.— С. 30—32.

³ Габелій С. Нови податок о севастократорско титули Іована Оливера и време сликанья леснового наоса // Зограф, 11.— Београд, 1980.— С. 57.— Рис. 9; Корай В. Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку // Зограф, 7.— Београд, 1976.— Рис. I, II, III; Бошковий Б. Архитектура средњег века.— Београд, 1976.— Рис. 146.

⁴ Шмерлинг Р. К характеристике стилистического различия двух сходных памятников разных эпох. XI и XVII вв.— Тбилиси, 1942.— С. 167.— Рис. 14, 15.

⁵ Логвин Г. Н. София Киевская.— К., 1971.— Табл. 271.

⁶ Там же.— Табл. 274.

⁷ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— Рис. на с. 67.

⁸ Пуцко В. Г. Шиферные рельефы в лапидарии Софии Киевской // СА.— 1984.— № 1.— С. 213.— Рис. 3, 4.

⁹ Корай В. Вказ. праця.

¹⁰ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 141.— Рис. 28; Холостенко М. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. // Культура и искусство древней Руси.— Л., 1967.— С. 66.— Рис. XI, 2.

¹¹ Новицкая М. Н. Орнаментальная резьба так называемых шиферных изделий великокняжеской эпохи в Киеве // Acta Historiae Artium. XXV.— 1979.— С. 3.

¹² Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 162, 163.

¹³ Малевская М. В., Раппопорт Л. А. Церковь Михаила в Переяславе // Зограф, 10.— Београд, 1979.— С. 35.— Рис. 11.

МАРМУРОВА КОЛОНА З ОЛЬВІЇ

А. В. Буйських

1983 р. під час досліджень Західних міських воріт в Ольвії була знайдена рідкісна для Північного Причорномор'я пам'ятка античної архітектури — фуст мармурової колони іонічного ордера¹. Умови знахідки колони (відкрита на глибині 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні, на межі гумусу та культурного шару) дають підстави вважати, що на східний схил Заячої балки вона потрапила ще в догетський час². Пам'ятка унікальна для Північного Причорномор'я тим, що є єдиною для даного регіону цільною мармуровою колоною (до цього часу знахідки були представлені окремими барабанами), у зв'язку з чим вона заслуговує окремої публікації.

Колона (рис. 1; 2, 3) являє собою монолітний мармуровий фуст³, вирізаний разом з ехіном, від якого збереглися три ови та частина низки перлин під ними. Стовбур має 24 канелюри правильної округлої форми, глибиною 2, шириною біля підшви колони 5, на шийці — 4,0 – 4,2 см. Канелюри розділені доріжками шириною 1,5 см. Нижній діаметр колони 45,5 см, діаметр шийки 40 см, реконструйований верхній діаметр ехіна — 47 см. На верхній площині ехіна зроблені заглиблення для кріплення увінчуючої частини — в центрі неправильної круглої форми, діаметром 15 см, глибиною 4 см та одне прямокутне, розмірами 5 × 4,5 см, глибиною 3 см. На нижній площині аналогічні заглиблення для кріплення бази, діаметром 13,5 см та два бічних прямокутних розмірами 3,5 × 5,5 та 4 × 4 см, глибиною 3,5 – 4 см. Дано коротку характеристику пропорцій колони. Як відомо, в іонічному ордері за модуль брався нижній діаметр колони. В даному випадку, виходячи з висоти колони (без ехіна) 2,40 см, величина нижнього діаметра укладається в ній по висоті 5,2 рази. Проте згідно з Вітрувієм, який виклав у своєму трактаті еліністичні тенденції у розвитку іонічного ордера⁴, висота колони становить 9 модулів за умови, що колона відносилася до портика храму або якоїсь громадської споруди (Vitruv, IV, 1, 8). Тоді розрахункова висота нашої колони повинна була б становити не менше 4 м, що не відповідає натурному розміру. Можна було б, проте, висловити припущення, що це не вся колона, а лише її верхній барабан (хоча монолітність стовбура була характерною ознакою іонічного ордера)⁵. В такому випадку нижній діаметр нашого фуста не був би нижнім діаметром всієї колони. Але при такому

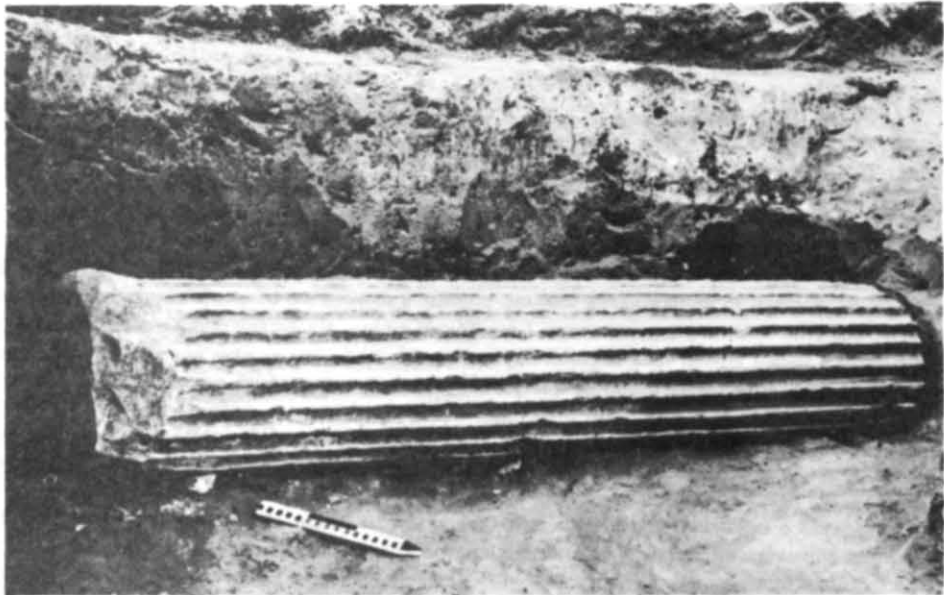

Рис. 1. Мармурова колона. Загальний вигляд.

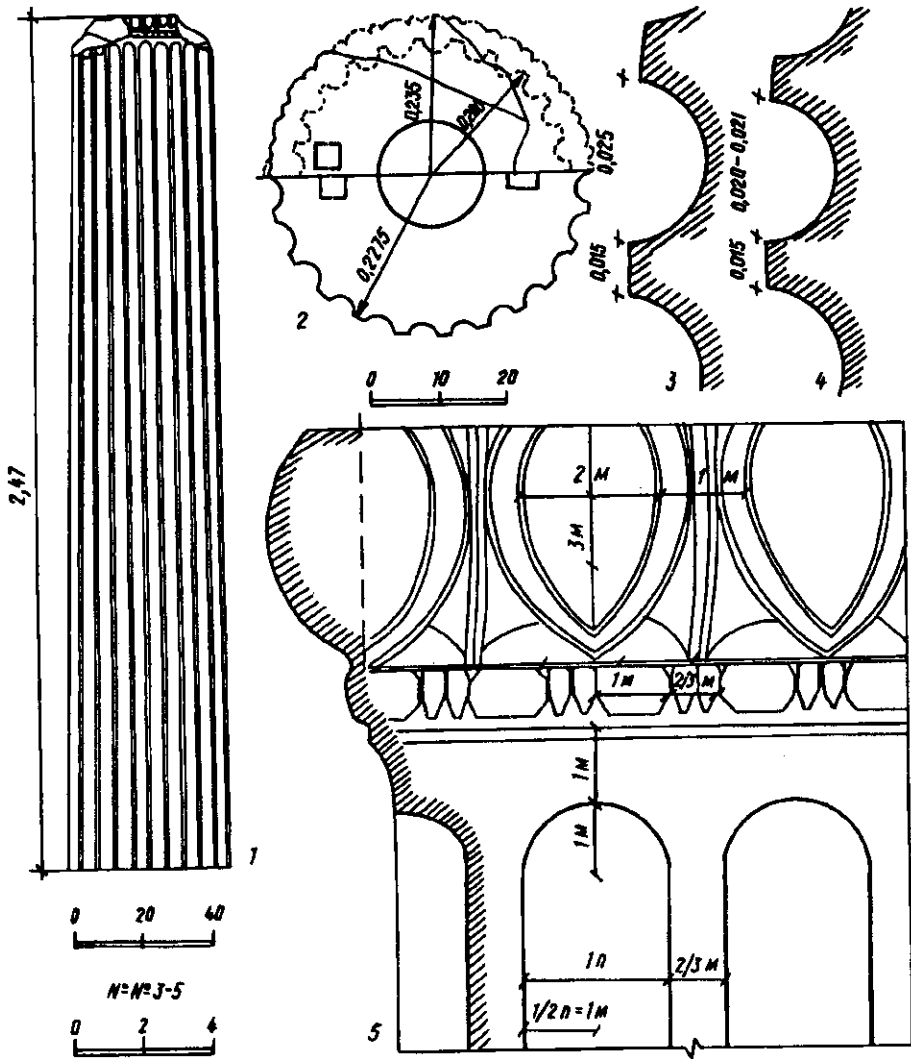

Рис. 2. Мармурова колона: 1 — фут; 2 — поперечні розрізи шийки ехіна, підшови; 3 — канелюри підшови; 4 — канелюри шийки; 5 — фрагмент ехіна та розріз.

варіанти було б порушено пропорційне співвідношення окремих частин, бо в колоні практично вірно витримане стоншення стовбура. Згідно з Вітрувієм, верхній діаметр колони до 15 футів висотою відноситься до нижнього як 5:6 (Vitruv, III, IV, 12). В іонічному ж ордері стоншення менше, ніж в доричному, і становить від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{7}$ нижнього діаметра⁶. Виходячи з фактичних розмірів діаметрів підшови та шийки нашої колони, різниця з теоретично обчисленими розмірами практично відсутня — вона становить лише 1 см. Таким чином, відповідність верхнього та нижнього діаметрів в нашій колоні така ж сама, яку повинна була б мати колона нормальної (розрахункової) висоти. Ентазіс візуально не фіксується, однак це явище було звичайним для іонічного ордера.

Крім того, розмір нижнього діаметра колони, який взято за модуль (45,5 см), близький $1\frac{1}{2}$ футам, а фут відповідно — 30,2 см. Ця величина, ймовірно за все, відповідає футу в 30,1 см, що набув поширення в Аттиці, зокрема в Афінах⁷.

Модуль в іонічному ордері, як відомо, складався з 18 парт⁸ (парта — найменша складова частина модуля). Виходячи з нижнього діаметра колони 45,5 см, величина парти дорівнює 2,5 см, що відповідає, в свою чергу, ширині канелюри біля підшови колони (рис. 2, 3). Верхній діаметр колони становить 40 см, в такому разі величина парти дорівнює 2,2 см (в натурі — 2,0 — 2,2 см) (рис. 2, 4). Половина цієї величини, що дорівнює 1,0 — 1,1 см, є модулем (M), із врахуванням якого прорисований весь декор ехіна (рис. 2, 5). Висота ови — 3, ширина — 2, відстань між овами — 1 M, відстань між стрілками, що розділяють ови, — 3, ширина перлини —

1, ширина зубчиків, які розділяють перлини — 2,3 М, відстань між напівциркульним завершенням канелюри та початком профілювання на шийці — 1, глибина врізки канелюри — 1, ширина доріжки між канелюрами — $\frac{2}{3}$ М. Крім того, величина парти, що дорівнює 2,0–2,2 см, наближається до величини пальця (дактиля). Серед стандартів лінійних вимірів, які використовувалися в північнопричорноморському регіоні, дактиль вже зафіксований у будівельній справі Боспора⁹ та Херсонеса¹⁰.

Привертає також увагу ехін, вирізаний разом із стовбуром колони. Такий прийом зустрічається рідко, хоча і відомий для колон іонічного ордера, починаючи ще з епохи архаїки — колонах храму Аполлона в Навкратісі (початок VI ст. до н. е.)¹¹ та колонах храму Гери на острові Самос (друга половина VI ст. до н. е.)¹².

В цілому, ольвійська колона була вкорочена навмисне і навряд чи могла розташовуватися у звичайному портику. Найпевніше, вона стояла окремо, тобто була вотивною, на користь чого свідчать її приземкуваті пропорції. Подібні пропорції вотивної колони відомі також в дельфійському монументі Арістенети (близько 270 р. до н. е.), де нижній діаметр іонічної колони відносився до її висоти як 1 : 7¹³.

Найбільш ранні грецькі вотивні колони відносяться до VI ст. до н. е., причому вони будувалися як в іонічному, так і в доричному ордерах¹⁴. Вотивні колони часто увінчували фігури сфінксів. При цьому підкреслимо, що пропорції, форма та профіль капітелей вотивних колон значно відрізнялися від звичайних капітелей, що несли архітравну балку. Так, наприклад, вотивна колона киренців мала подвійний ряд ов та абак-підставку для сфінкса подовженої прямокутної форми¹⁵. Капітелі вотивних колон доричного ордера з о. Делос (VI–V ст. до н. е.) мали нетипове для цього часу профілювання ехіна та ремінців¹⁶. Вотивні колони могли мати як більшу кількість канелюр (наприклад, в колоні наксосців у Дельфах IX — 44), так і меншу, ніж вимагалось за канонем. Доричні вотивні колони при цьому часто мали бази — підставки з досить грубим прямокутним профілем¹⁷.

Широко відомі вотивні колони за вазовим (червоно- та чорнофігурним) живописом, де однією з найулюбленіших композицій була фігура Афіни у повному військовому вбранні, яка стояла поміж двох колон. Останні могли належати як доричному¹⁸, так і іонічному ордерам¹⁹. В усіх випадках на абаци капітелі знаходився півень. Відомі також випадки встановлення посудин на вотивні колони. Так, наприклад, на надгробному рельєфі, що зберігається в Луврі²⁰, зображена вотивна колона, на абаци якої стоїть гідрія. Крім фігур тварин та посудин, відомі вотивні пам'ятки з встановленими на них триножниками²¹. Заслужує на увагу той факт, що колони, які оточували фігуру Афіни, нижчі за неї. На луврському рельєфі — колона трохи вища за юнака, який стоїть поруч. Такі пропорційні співвідношення вибрані, очевидно, не випадково і цілком відповідають вотивному призначенню колон.

Через велику кількість варіантів досить важко міркувати про завершення ольвійської колони.

Слід зазначити, що в Ольвії відомі й інші конкретні матеріали, які свідчать про наявність тут вотивних колон. Так, Н. П. Сорокіна опублікувала унікальну трифасадну капітель корінфського ордера, що слугувала опорою для триножника на вотивній колоні²². В ольвійському лапідарії зберігається великий сегмент фуста мармурової колони (максимальна висота, що збереглася, 73 см, верхній діаметр — не менше 48 см). Фуст мав 24 канелюри шириною 4,0–4,5 см у верхній частині, до 5 см в нижній, тобто колона мала потоншення стовбура. Не дивлячись на те, що пам'ятка не має паспорта, ми вважаємо за можливе припустити, що цей фуст також належав вотивній колоні іонічного ордера.

Слід також більш детально зупинитись на датуванні пам'ятки. Умови знаходження, стратиграфія для конкретного датування не дають майже нічого, крім припущення, що колона відноситься до догетського часу. Останнє підтверджується також і тим, що обриси деталей, злами, пропорції, врізки для кріплення за своїм характером не типові для римського часу²³. Разом з тим, малюнок кіматія, зокрема форма ов, витягнутих вздовж вертикалі та злегка загострених до низу, а також стрілок, що виступають між ними на всю висоту, є нетиповими і для архаїчного часу²⁴. А все це разом із врахуванням досвіду вивчення ольвійських ордерних деталей (абсолютно всі архітектурні деталі, що відносилися за своїми стилістичними характеристиками до цього часу, виготовлялися на місці й з місцевого каменю²⁵) дозволяє з великою часткою ймовірності припустити, що наша колона, безумовно, імпортна, не могла з'явитися в Ольвії у пізньоархаїчний — ранньокласичний час, тобто у кінці VI–V ст. до н. е. Таким чином, ймовірніше, колону слід датувати часом, не раніше середини IV і не пізніше III ст. до н. е., тобто часом, після якого сакральне будівництво в Ольвії суттєво скорочується через погіршення економічних умов та зовнішньополітичної обстановки поліса.

При цьому нас не повинна турбувати деяка архаїзація ордерної форми — ехін, вирізаний в моноліті із стовбуром, що має аналогії лише в архаїчних пам'ятках. Архаїзація ордера взагалі набула досить значного поширення в еліністичний час²⁶ і відома в Ольвії на прикладі інших деталей.

У висновку відзначимо, що всі відомі нам вотивні колони у північнопричорноморському регіоні виготовлялися із довізного мармуру. Виходячи із місця знахідки, колона стояла, скоріш за все, на агорі або ж одному з двох теменосів Ольвії.

В цілому, опублікована пам'ятка суттєво доповнює наші уявлення про ордер в архітектурі Північного Причорномор'я.

Одержано 04.12.91

Примітки.

¹ Інв. № 0 — 83, ЮЗА/501. Щиро дякуємо автору розкопок Н. О. Лейпунській за люб'язний дозвіл опублікувати пам'ятку.

² Лейпунская Н. А., Буравчук Н. П., Буйских А. В. Отчет о работах на участке Западные ворота в 1983 г.// НА ИА АН Украины — Ф. е. 20873.— 1983/31 в.— С. 30.

³ У зламі мармур молочно-білий, дрібно-середньозернистий, гетерогранобластової структури, належить до типу доломіто-кальцитових мармурів, що досить типові для античних пам'яток Північного Причорномор'я. За попереднім визначенням можна припустити пентелійське походження породи (визначення канд. геолого-мінералогічних наук В. Ф. Петруня). Користуючись випадком, щиро дякуємо В. Ф. Петруню за визначення мармуру.

⁴ Михайлов Б. П. Витрувий и Эллада. Основы античной теории архитектуры.— М., 1967.— С. 227.

⁵ Шуази О. История архитектуры.— М., 1906.— Т. I.— С. 306.

⁶ Парланд А. А. Храмы древней Греции.— СПб., 1890.— С. 177.

⁷ Шуази О. Указ. соч.— С. 334, 335; Dinsmoor W. The Basis of Greek Temple Design: Asia Minor, Greece, Italy// Atti del Settimo Congresso Internazionale di archeologia Classica.— Vol. 1.— Roma, 1961.— P. 300; Fernie E. The Greek Metrological Relief in Oxford// Ant J.— 1981.— Vol. LXI.— P. II.— P. 25.

⁸ Михайловский И. Б. Теория классических архитектурных форм.— М., 1937.— С. 69.

⁹ Берзин Э. О. О линейных мерах Боспора// СА.— XXVI.— 1956.— С. 232.

¹⁰ Буйских А. В. Надгробия и строительные детали// В. М. Зубарь, А. В. Шевченко, С. А. Липавский. Западный некрополь Херсонеса Таврического (материалы раскопок 1983 — 1985 гг.). Ч. 3. Отдельные категории материальной культуры// Препринт.— К., 1989.— С. 23.

¹¹ Архитектура античного рабовладельческого общества// Всеобщая история архитектуры. Т. II.— М., 1949.— Кн. I.— С. 86.— Рис. 77.

¹² Puchstein O. Das ionische Capitell.— Berlin, 1887.— S. 18; Шуази О. Указ. соч.— С. 307.— Рис. 14-В.

¹³ Lawrence A. W. Greek Architecture.— Harmondsworth, 1967.— P. 210, fig. 116.

¹⁴ Вотивним колонам, семантиці їхнього образу, декору, ордеру, пропорціям присвячено велику кількість літератури, розглядати яку тут немає можливості та необхідності. Відзначимо лише деякі роботи, в яких детально розбираються профлювання, злами, пропорції вотивних колон: Gruben G. Das Archaische Didymalon// Jdl.— 1963.— Bd. 78— S. 78—182; Gruben G. Die Sphinx-säule von Algina// AthMitt.— Bd. 80.— 1965.— S. 170—208; White D. The Cyrene Sphinx, its Capital and its Column// AJA.— Vol 75.— № 1.— 1971.— P. 47—55; Marcadé J. Chapiteaux circulaires et chapiteaux doriques de colonnes votives Déliennes// BCH.— XCVIII.— 1974.— I.— P. 300—331.

¹⁵ White D. Op. cit.— P. 50.— Ill. 1, 2.

¹⁶ Marcadé J. Op. cit.— P. 300—315.

¹⁷ Bronner O. Investigations at Corinth, 1950// Hesperia.— Vol. XX.— № 3.— 1951.— P. 296, pl. 94, a; Marcadé J. Op. cit.— P. 315.

¹⁸ CVA— Pologne.— Fasc. 4.— 1.— IHN.— Pl. 20— 1—3.— Inv. 198605.

¹⁹ CVA— Deutschland.— 19.— Bd. 3.— Taf. 138.— 1—2; Boardman J. Athenian Red Figure Vases the Archaic Period.— London, 1985.— P. 115, fig. 162.

²⁰ Daub G. Compléments et Corrections aux Inscriptions Thesalonicae// BCH.— XCVII.— 1973.— II.— P. 597, fig. 12.

²¹ Див., наприклад: Amandry P. Trépieds d'Athènes// BCH.— 1976.— I.— P. 15—93.

²² Сорокина Н. П. Мраморная капитель из Ольвии// КАМ.— М., 1966.— С. 259 та наст.

²³ Як приклад можна навести іонічні мармурові капітелі з Херсонеса II—III ст. н. е., що мають зовсім інші злами та характер змалювання деталей. Деякі з них опубліковані (Пичикян И. Р. Малая Азия— Северное Причерноморье.— М., 1984.— С. 253, 254.— Рис. 96, 97).

²⁴ Weickert C. Das lesbische Kymation. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Ornamentik.— Leipzig, 1913.— Taf. 1.

Theodorescu D. Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria// Dacia.— XI.— 1967.— P. 95 — 120.

²⁵ *Буйських А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии// АДСП.— К., 1988.— С. 60 та наст.*

²⁶ *Shoe L. M. An Imitation of the Antique in Architectural Mouldings// Hesperia.— Vol. XXXV.— N 2.— P. 141 — 149;*

Буйських А. В. Антовые капители ионического ордера из Ольвии// ВДИ.— 1991.— № 3.— С. 91, 92.

ХРОНОЛОГІЯ І БУДІВЕЛЬНА ІСТОРІЯ САДИБИ НАДІЛУ 26 НА ГЕРАКЛЕЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Є. Я. Туровський

Розкопки садиби наділу 26 на Гераклейському півострові мають важливе значення для вирішення питань, пов'язаних з хронологією садиби цієї частини хори Херсонесу еліністичного часу. Висновки, яких дійшов С. Ф. Стржелецький в ході дослідження пам'ятки, багато в чому зберегли актуальність і в наші дні¹.

Автор розкопок дійшов важливого висновку, що будівельний комплекс пам'ятки належить двом різночасовим садибам: рештки більш пізньої частково перекривають залишки ранньої садиби². Наведемо в загальному вигляді висновки С. Ф. Стржелецького з хронології пам'ятки. Виникла садиба скоріше за все на початку III ст. до н. е. Остаточна загибель пам'ятки відбувається в кінці II — на початку I ст. до н. е. «Значно складніше, — відзначав дослідник, — визначення дати кінця існування садиби першого будівельного періоду і початок другого. Хронологічна класифікація масового керамічного матеріалу еліністичного часу та чорнолакового посуду не опрацьована, тому роз'єднане датування його за будівельними періодами, фактично неможливе»³.

Зі слів С. Ф. Стржелецького видно, що він повною мірою розумів умовність своїх датувань і необхідність їх уточнення. З часу діяльності дослідника відбулися якісні зміни в стані вивчення різних груп археологічного матеріалу, насамперед амфорної тари та керамічних клейм. Ця обставина дає можливість сьогодні не тільки уточнити хронологічні рамки існування пам'ятки, але й вирішити задачу роздільного датування матеріалу за будівельними періодами садиби.

В. І. Кац на основі присутності у комплексі садиби ранніх синопських і фасоських клейм висловив думку, що виникла вона, принаймні, двома-трьома десятиліттями раніше, ніж вважав С. Ф. Стржелецький⁴. О. М. Щеглов, добре знайомий з матеріалами розкопок С. Ф. Стржелецького, дійшов важливого висновку, згідно з яким садиба наділу 25 і садиба 1-го будівельного періоду наділу 26 загинули одночасно. На його думку, подія ця відбулася ще в III або на початку II ст. до н. е.⁵ Спеціальне дослідження археологічного комплексу садиби наділу 25 дало можливість віднести час закінчення життя у цій садибі до кінця першої третини III ст. до н. е.⁶ Для уточнення часу загибелі садиби першого будівельного періоду наділу 26 звернемося до її археологічного комплексу.

Амфорна тара на садибі представлена головним чином продукцією Херсонеса, Синопи, Фасоса і Гераклеї. Амфори інших центрів представлені поодинокими фрагментами. Всі типи амфор не виходять за рамки другої половини IV — III ст. до н. е. Уточнити хронологічні межі комплексу дають можливість керамічні клейма, які представляють продукцію таких центрів: Херсонес — 18 екземплярів, Синопа — 6 і Фасос — 2 (враховувались тільки ті клейма, збереженість яких давала можливість для датування).

Херсонес. Клейма цього центру за місцями їх населення поділяються таким чином: на соленах — 5 екземплярів, на афморах — 13 (одне клеймо на горлі, решта — на ручках).

За групами найновішої хронологічної класифікації херсонеських магістратних клейм В. І. Каца⁷ розподіл клейм такий:

Рис. 1. Керамічні клейма Херсонеса: а) астиномні клейма (1 – 10); б) фабрикантські клейма (11 – 13).

Група 1-А (кінець IV ст. до н. е.) — 6 клейм з іменами астиномів: Антибіона — 1 екземпляр, Архандра — 1, Евкліда — 2, Нанона — 1, Сополіса — 1.

Група 1-Б (перші два десятиліття III ст. до н. е.) — 1 клеймо з іменем астинома Олександра.

Група 1-В (80-і — середина 70-х рр. III ст. до н. е.) — 2 клейма з іменами астиномів Полістрата і Пилипа.

Група 2-А (кінець 70-х — 60-ті рр. III ст. до н. е.) — 6 клейм з іменами астиномів: Аполли Хорейва — 3, Герократа Невменьєва — 2, Меніса Дамоклеєва — 1. Крім того, до цієї ж групи належить і одне клеймо з іменем агораноміа Аполлоніса Пасіадова (рис. 1).

Синопа. Клейма цього центру таким чином розподіляються за хронологічними групами класифікації Б. М. Гракова⁸. Два клейма на соленах з іменами астинома Форбоса і фабриканта Філократа належать до II групи. Клейма астинома Посейдонія з фабрикантом Невменієм Діонісієвим і астинома Мнісикла з фабрикантом Філократом до III групи. Клейма астинома Дмитрія з фабрикантом Аполлонієм і астинома Епиелла з фабрикантом Димитрієм до IV групи.

Б. М. Граков відносив III групу синопських клейм до 270 – 220 рр. до н. е., IV групу — до 220 – 180 рр. до н. е.⁹. Для датування синопських клейм III і IV груп садиби наділу 26 вирішальне значення має той факт, що ці клейма присутні в комплексі Єлизаветівського поселення¹⁰. На думку І. Б. Брашинського, клейма поселення не виходять за рамки першої третини III ст. до н. е.¹¹ (рис. 2).

Рис. 2. Керамічні клейма Синопи (1 – 4) і Родоса (5 – 7).

Фасос. Два клейма цього центру належать до пізньої — IV групи фасоських клейм (варіант: етнікон, емблема, одне ім'я), за класифікацією Ю. Г. Виноградова¹². За останньою хронологічною класифікацією фасоських клейм М. Дебидура такі клейма датуються часом близько 300 р. до н. е.¹³. На одному з клейм читається етнікон і емблема (канфар), на іншому тільки етнікон.

Хронологічні рамки клейм садиби I-го будівельного періоду охоплюють час від кінця IV ст. до н. е. до

кінця першої третини III ст. до н. е., інші групи матеріалу на садибі менш інформативні, в той же час вони не протирічать одержаним датуванням.

Садиба 1-го будівельного періоду була розкопана С. Ф. Стржелецьким не повністю. Однак розкопаної ділянки все ж досить для характеристики будівельної техніки, використаної при її побудові. Техніка кладки стін башти садиби знаходить аналоги серед синхронних башт херсонеських садиб на Гераклейському півострові і в Північно-Західному Криму¹⁴. Кладки стін башти двошарові однорядні постелисті ложкові¹⁵. Матеріал — місцевий жовтий вапняк сарматського ярусу. Зовнішній шар зроблений з квадратних блоків і плит, характеризується ґрунтовою викадровкою і обтесуванням каміння на місцях. Поверхня блоків дрібно облущена. Каміні для кожного ряду ретельно підганялись по висоті.

Винятковий інтерес становить кладка внутрішньої стіни садиби, що проходить паралельно північно-західній стіні огорожі. Складена вона «насухо» з великих рустованих блоків. Кладка стіни, судячи за збереженнями двома рядами, — дворядна орфостатна шахова.

Незабаром після закінчення життя на садибі 1-го будівельного періоду її будови були розібрані, у переважній більшості до фундаментів і цоколів. При побудові садиби 2-го будівельного періоду площа над залишками ранньої садиби була знівельована і використана в якості зовнішнього двору. С. Ф. Стржелецький відзначав, що рустовані блоки сухої кладки нижньої садиби відсутні навіть при повторному використанні. Це дозволяє думати, що вони вже були розібрані до побудови нової садиби¹⁶. Однак він залишив факт розбирання садиби в давнину без пояснення.

На наш погляд, єдиним раціональним поясненням такої розбірки може бути вивіз плит і блоків садиби в Херсонес. Відомо, що для побудови башт і куртин херсонеської фортеці використовувались надгробні пам'ятники херсонеського некрополя, а також архітектурні деталі громадських будівель міста¹⁷. Можна припустити, що з цією ж метою використовувалось добре оброблене каміння деяких садиб херсонеської хори.

Очевидно, між закінченням життя на ранній садибі і зведенням будівлі садиби 2-го будівельного періоду пролягає значний проміжок часу. Для визначення його тривалості, а також часу загибелі садиби 2-го будівельного періоду розглянемо її археологічний комплекс. Порівняно з комплексом ранньої садиби значних змін зазнає коло центрів, амфори з яких довозились на садибу. На місце виробів Фасоса і Гераклеї приходять амфори Родоса, Коса і Кніда. Як і раніше, найбільшу питому вагу має тара з Херсонеса й Синопи, однак форма амфор зазнає змін.

Керамічні клейма належать продукції Херсонеса, Синопи, Родоса, Коса.

Херсонес. Продукції цього центру належать три астиномних клейма. Всі клейма представлені на амфорних ручках. Хронологічно вони розподіляються таким чином:

Група 3-А (останні два десятиліття III ст. до н. е.) — 2 клейма з іменами астиномів: Теодора Прітанова і Лагорина Парфеноклеєва.

Група 3-Б (перші 15 – 20 років II ст. до н. е.) представлена клеймом астинома Ликона Хореева.

Синопа. Всього 9 клейм цього центру. З них до V хронологічної групи належать два клейма: з іменами астинома Поліктора Димитрієва і фабриканта Артемидора, і астинома Гекатея Посидеєва і фабриканта Папіса.

V або VI група (точно невідомо) — 2 екземпляри (клейма на ручках однієї амфори): з іменем астинома Аполлодора Діонісієва (1-а ручка) і з іменем фабриканта Сагара (2-а ручка).

VI хронологічна група — 4 екземпляри: з іменами астинома Зінія Аполлодорова і фабриканта Ктесона, астинома Мітродора Аристононова і фабриканта Посідея, з іменем Афініппа Мітродорова, з іменами Діонісія Алімантова і фабриканта Навскрата, з іменем астинома Гелогена Ніканорова.

Необхідність перегляду хронології груп синопських керамічних клейм назріла давно. Б. М. Граков сам вніс корективи в абсолютну хронологію своєї класифікації, передатував початковий момент синопського таврування¹⁸. Однак хронологія окремих груп ним переглянута не була. На протиріччя між існуючими датуваннями синопських клейм і датуваннями решти матеріалів на багатьох пам'ятках вказував В. І. Цехмістренко¹⁹.

За останні чверть століття були запропоновані різні хронологічні колонки для груп класифікації Б. М. Гракова, але жодна з них не стала загальноприйнятою²⁰.

Якщо говорити про перші чотири хронологічні групи, то в результаті недавніх досліджень добре датованих комплексів вдалось наблизитись до правильного рішення хронології цих груп²¹. Що стосується пізніх (V і VI) груп, то уточнення хронологічних рамок для них — справа майбутнього. Співставляючи різні точки зору з цього питання, дозволяємо собі висловити тут найбільш вірогідні, на наш погляд, датування: для V групи — 250 – 210 рр. до н. е., для VI групи — 210 – 170 рр. до н. е.

Родос. Всього 3 клейма цього центру. Два з них: з іменем Арістокла, розташованим навколо квітки гранат та з ім'ям Анаксибула відносяться до III групи (близько 220 – 180 рр. до н. е.), за

хронологічною класифікацією В. Грейс²². Третє клеймо з іменем Євфранор відноситься до IV групи (близько 180 – 150 рр. до н. е.)²³.

Кос. Всього два клейма. На першому вдалось розібрати тільки емблему (палиця), на другому ім'я Євтихій. Хронологія коських клейм до цих пір не розроблена. На думку Д. Б. Шелова, більш або менш регулярно клеймувались коські амфори, очевидно, тільки в II – I ст. до н. е.²⁴ Столовий посуд садиби представлений пізними типами канфарів на низькій ніжці і з простими ручками, а також «мегарськими» чашами. В цілому археологічний комплекс садиби дає вельми широкі часові рамки її існування. Очевидно, садиба 2-го будівельного комплексу була побудована в рамках кінця другої — початку третьої третини III ст. до н. е. і загинула десь в другій половині II ст. до н. е.

Основні принципи планування садиби 2-го періоду були ті ж, що й на ранній садибі. В той же час техніка кладки стін зовсім інакша, особливо для башт. Система кладки стін башти садиби 2-го будівельного періоду — однорядна одношарова дволицьова, каміння різномірне за розміром, висота одного ряду іноді змінюється, притесування каменів на місцях відсутне.

Новозведена башта була укріплена з усіх боків додатковим пірамідальним поясом з великого каміння. Подібні пояси одержали в літературі назву «протитаранних»²⁵. Можливо, створення поясів було реакцією херсонеситів на появу у скіфів осадної техніки.

Підсумовуючи, зазначимо такі моменти. Садиба наділу 26 виникла в останній чверті IV ст. до н. е. В кінці першої третини III ст. до н. е. життя на садибі припиняється, а її будівлі підлягають капітальному розбиранню на камінь. Причини цих подій, очевидно, слід вбачати в тривожних воєнно-політичних обставинах в Північному Причорномор'ї на цей час. Відомо, що в кінці першої третини III ст. до н. е. внаслідок варварської експансії, викликаной зміною демографічної ситуації в Лівостепу, гинуть садиби ольвійської периферії, деякі поселення хори Боспора, а також ряд поселень і садиб херсонеської аграрної зони в Північно-Західному Криму²⁶. Можливо, ті ж причини призвели до припинення існування деяких садиб найближчої хори Херсонесу на Гераклейському півострові. Добре оброблені блоки садиби 26 наділу, очевидно, використовувались при реконструкції оборонних споруд Херсонеса.

Через значний проміжок часу, найімовірніше, на початку останньої третини II ст. до н. е. на місці розібраної садиби зводиться нова будова (садиба 2-го будівельного періоду). Башта нової садиби була укріплена додатковим «протитаранним» поясом.

Припинення існування садиби 2-го будівельного періоду відбувається в другій половині II ст. до н. е. і пов'язано, імовірно, з воєнним конфліктом між Херсонесом і скіфами незадовго до походів Діофанта. Більш вузьке датування садиби 2-го будівельного періоду буде можливим тільки за умови значного уточнення датувань представленого на садибі матеріалу другої половини III – II ст. до н. е.

Одержано 14.07.91

Примітки

- ¹ Стржелецкий С. Ф. Клефы Херсонеса Таврического // ХС.— Вып. 6.— Симферополь, 1961.
- ² Там же.— С. 102, 103.
- ³ Там же.— С. 108.
- ⁴ Кац В. И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклейском полуострове // АМА.— 1972.— Вып. 1.— С. 34, 35.
- ⁵ Щеглов А. Н. Полис и хора.— Симферополь, 1976.— С. 59.
- ⁶ Доповідь «Про час існування садиби наділу 25 на Гераклейському півострові» була прочитана автором на засіданні групи античної археології ЛВІА АН СРСР у 1985 р. Стаття, написана за матеріалами доповіді, друкується.
- ⁷ Граков Б. Н. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратных клейм // ВДИ.— 1985.— №1.— С. 87 – 112.
- ⁸ Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.
- ⁹ Там же.— С. 133 – 136.
- ¹⁰ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V – III вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 180 – 193.
- ¹¹ Там же.— С. 96.
- ¹² Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— 1972.— №10.— С. 3 – 36.
- ¹³ Deboudour M. Reflexions sur les timbres amphoriques thasiens // BCH — Suppl. V.— 1979.— P. 269 – 312.
- ¹⁴ Кругликова И. Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклейского полуострова

ва// Проблемы античной культуры.— М., 1986.— С. 168 – 174; *Кругликова И. Т.* Херсонесская усадьба на наделе 10// КСИА.— 1985.— №174.— С. 43 – 51; *Дашевская О. Д., Щеглов А. Н.* Херсонесское укрепление на городище Беляус// СА.— 1965.— №2.

¹⁵ Тут і далі характеристика кладок стін дається за класифікацією С. Д. Крижицького. Див.: *Крижицкий С. Д.* О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья// КСИА.— 1981.— С. 35 – 40.

¹⁶ *Стржелецкий С. Ф.* Указ. соч.— С. 104.

¹⁷ *Стржелецкий С. Ф.* XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона)// СХМ.— Симферополь, 1969.— Вып. IV.— С. 7 – 28.

¹⁸ *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре// МИА.— 1954.— №36.— С. 90.

¹⁹ *Цехмистренко В. И.* Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров// СА.— 1960.— №3; *Цехмистренко В. И.* Клейма как источники для изучения керамического производства в Синопе в IV – II вв. до н. э.: Автореф.... канд. дис.— М., 1963. На жаль, дослідник не встиг завершити плідно почату працю по створенню більш досконалої хронології синопських клейм.

²⁰ *Брашинский И. Б.* Экономические связи Синопы в IV – II вв. до н. э.// Античный город.— М., 1963; *Василенко Б. А.* Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана: Автореф.... канд. дис.— М., 1972.— С. 67 – 93.

²¹ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт...— С. 96; *Колесников А. Б.* Керамические клейма из раскопок усадеб у Евпаторийского маяка// ВДИ.— 1985.— №2.— С. 67 – 93.

²² *Grace V., Savvatiadou-Petroulaku M.* Les timbres amphoriques grecs// Exploration archéologique de Delos.— XXVIII.— Paris, 1970.— P. 525.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Шелов Д. Б.* Вказ. праця.— С. 132.

²⁵ *Щеглов А. Н.* Полис и Хора.— С. 63; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 65.

²⁶ *Марченко К. К.* Ойкеты декрета в честь Протогена// ІРЕ, 1², 32). К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени// Материалы III Всесоюзного Симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1985; *Щеглов А. Н.* О греко-варварских взаимодействиях на периферии эллинистического мира// Материалы III Всесоюзного Симпозиума...— С. 192.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ВЕЛИКОМАСШТАБНІ ДИСТАНЦІЙНІ ОБМІРИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ

(на прикладі археологічних та
архітектурних пам'яток)

С. Д. Крижицький,
В. О. Катушков, О. О. Паршина

Фотограмметричні методи широко використовуються в різних галузях народного господарства: машинобудуванні, авіації, медицині, спорті, будівництві тощо. Найчастіше фотограметрія використовується в зніманих масштабах — 1 : 50, 1 : 100, 1 : 200. Дистанційні методи вимірювань можна застосовувати і в археологічних дослідженнях. З точки зору великомасштабної зйомки особливістю археологічних об'єктів є те, що часто серед них відсутні загальні фронтальні та горизонтальні площини, які добре розпізнаються в архітектурі. Розкопані об'єкти знаходяться на різних глибинах та відстанях у різних ракурсах. Нестандартність конструкцій та необхідність проведення зйомок у більш крупних, ніж звичайно, масштабах — 1 : 10, 1 : 20, 1 : 50 та рідше — 1 : 100, також надає специфіки зйомці археологічних об'єктів.

Слід підкреслити, що залучення для обмірів археологічних об'єктів прикладної фотограметрії дає можливість оперативно дістати великий обсяг інформації, необхідної для дальших наукових досліджень.

Це особливо важливо за умов охоронних археологічних робіт, пов'язаних з новобудовами, коли досліджувана пам'ятка підлягає повному чи частковому знищенню, а строки робіт занадто стислі.

На основі фотознімків можна здобути просторову математичну модель відзнятого об'єкта. Або, при певних умовах, проводити стереоскопічну зйомку, яка дозволяє дістати стереоскопічну модель об'єкта з безпосереднім просторовим сприйняттям. Стереомодель тривалий час зберігає максимум інформації, з високою точністю відновлює картину стану пам'ятки на час розкопок. Методи зйомки залежать від структури оброблюваного об'єкта. Якщо об'єкт складається з ряду площин (стіни, вулиці та ін.), можна використовувати прості методи фототрансформування з масштабною та перспективною зміною зображення об'єкта, зафіксованого на знімку. В цьому випадку зображення може збільшуватись чи зменшуватись, а також можна лінійно змінювати пропорції вздовж чи впоперек зображення. При більш складних структурах, з наявністю поверхонь іншого порядку, тобто криволінійних (поверхні куполів, колон, арочних перекриттів), необхідні стереоскопічні знімки, які обробляються на універсальному фотограмметричному устаткуванні. Стереознімки фотографуються за спеціально розробленими методами зйомки. При дослідженнях історико-культурних об'єктів потреба в таких знімках очевидна.

На противагу стереознімкам в наукових архівах зберігаються звичайні неметричні знімки, не пристосовані до фотограмметричної обробки. Вони здобуті у різний час з різних ракурсів звичайними фотоапаратами. Перед фотографами не стояло завдання дістати зображення тільки об'єкта. Часто на його фоні знімалися окремі персони чи групи людей, які загороджували досліджувану поверхню. Відмінності між такими знімками у розмірах, нахилах фотоапарату, видимості одноіменних ділянок об'єкта не дають можливості створити повноцінну стереоскопічну модель. Проте існують методи, що дозволяють обробляти подібні знімки. До них належить аналітична обробка знімків із заміною стереоскопічної моделі чисельною з наступним здобуттям графічної документації в ортогональних проекціях¹.

Аналогічними методами оброблені знімки ряду пам'яток культури: Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський собор у селищі Голоби², костюль місіонерів в м. Ізяславі,

залишки будинків середньовічного Партеніту. На відміну від останньої пам'ятки, на перелічених об'єктах оброблялись архівні знімки, відзняті кілька десятиріч тому (50 – 80 років).

При дослідженні здійснювалась аналітична обробка відібраних знімків (Успенський собор) чи одного знімка (Михайлівський собор), яка дає можливість здобути найповнішу інформацію, тобто визначити елементи орієнтування фотографій, місцезнаходження фотографа, фокусну відстань фотоапарата та інші необхідні дані для наступної обробки. В результаті враховуються напрями та характерні (ті, що видно) точки об'єкта. Перехрещення напрямів із знімків, відзнятих з різних місць, допомагає визначити просторове положення крапок, з яких складається об'єкт. Подібна обробка можлива з використанням ЕОМ.

Досвід експериментальних робіт з впровадженням прикладної фотограметрії в археологію показав, що здобуті й позитивні результати при обробці знімків, відзнятих любителською кінокамерою.

Нижче коротко викладено порядок та особливості проведення фотограметричних робіт під час зйомки археологічних об'єктів.

Неметричні камери мають не тільки недоліки, а й беззаперечну перевагу відносно метричних. До основних недоліків відносяться — велика ісортоскопичність об'єктів, тобто перекручення геометричної тотожності форм об'єкта та його зображення на фотоплівці. Проте під час дослідження³ цей недолік можна суттєво зменшити. Неметричні камери дуже зручні в роботі та дозволяють у кілька разів зменшити час польових зйомок, а це, враховуючи специфічність археологічних розкопок, дуже важливо.

Існують і камери, виготовлені на базі любителської апаратури, пристосовані для метричних вимірів. До таких камер належать: СКІ-8⁴, СКІФ-1⁵, ОФП 5,2 06⁶, ІФ-4 та ін. Вони розроблені в різних організаціях і серійно не випускаються.

Перелічені камери дозволяють одночасно дістати два знімки, за якими відтворюється стереоскопічна модель об'єкта. Обробка стереомоделі з малюнком контурів здійснюється на універсальному фотограметричному устаткуванні: стереопроектор Романівського СПР, стереограф Дробішева СД, стереограф СЦ-1, комплекс «Надир», технокарт, топокарт, стереоавтограф та ін.

При аналітичній обробці знімки вимірюються на прецизійних приладах — стереокомпараторі, стекометрі, СКА-18, СКА-30, аскаркорді та ін. з помилкою виміру — 0,01 – 0,002 мм.

В результаті аналітичної обробки вимірів знімків на ЕОМ обчислюється цифрова модель об'єкта з рядом просторових координат, характерних точок. Кількість точок при використанні великих ЕОМ із записом даних на зовнішніх носіях пам'яті не обмежується. Цифрова модель виражається матрицею чисел, які в майбутньому можуть уявлятися у вигляді графічної інформації — плану, карти, схеми тощо.

Графічна інформація здобувається викреслюванням цифрових даних на автономних чи автоматичних координатографах, безпосередньо пов'язаних з ЕОМ. Із цифрових моделей окремих об'єктів можна створити банк даних, що являє собою сукупність об'єктів, які зберігаються на магнітних носіях ЕОМ. Це зручна і надійна форма зберігання інформації, яка в разі необхідності надається досліднику у цифровій чи графічній формі.

Модель об'єкта може виражатись і на фотоплівках з відзначенням характерних (контрольних) точок, просторові координати яких визначені. До характерних належать точки, розташовані по краях об'єкта, тобто ті, які визначають його форму та розміри. Їх кількість може бути різною. Але при визначенні їх просторового положення треба прагнути до зменшення кількості, що веде до підвищення продуктивності польових робіт. Чим менше точок, тим точніше та швидше їх можна визначити.

Так, якщо об'єкт виражається кубом, то для його відтворення достатньо знати 2 кутові точки. Якщо об'єкт правильної прямокутної форми, то необхідно визначити 4 точки. З них — три у плані та одну за висотою.

Безліч інших точок, сукупність яких створює образ об'єкта, фіксуються на фотознімках. Просторове положення кожної помітної точки з цієї безлічі обчислюється за вимірами знімка та елементами орієнтування, які нам відомі чи визначаються за характерними точками.

Природно, що при довільній формі об'єкта кількість та розміщення характерних точок зміниться. Мінімальна кількість — 5. При наступній обробці кількість інших точок може бути збільшено до нескінченності.

Цифрова модель з малою вихідною кількістю характерних точок використовується як основа для наступної обробки знімків на універсальних приладах чи використовується в методі трансформування, при якому монтується фотоплан об'єкта.

Враховуючи багатомасштабність археологічної зйомки та значну глибину досліджуваних об'єктів, використовуваний у аерофотозйомці метод фототрансформування з урахуванням зон трансформування малоефективний чи зовсім неможливий. У цьому випадку доречно використовувати фототрансформатор як проєкційний прилад з графічним обведенням проєктованих контурів, що знаходяться у обчислених наперед зонах.

Під час експериментальної зйомки середньовічного Партеніту (селище Фрунзенське Крим-

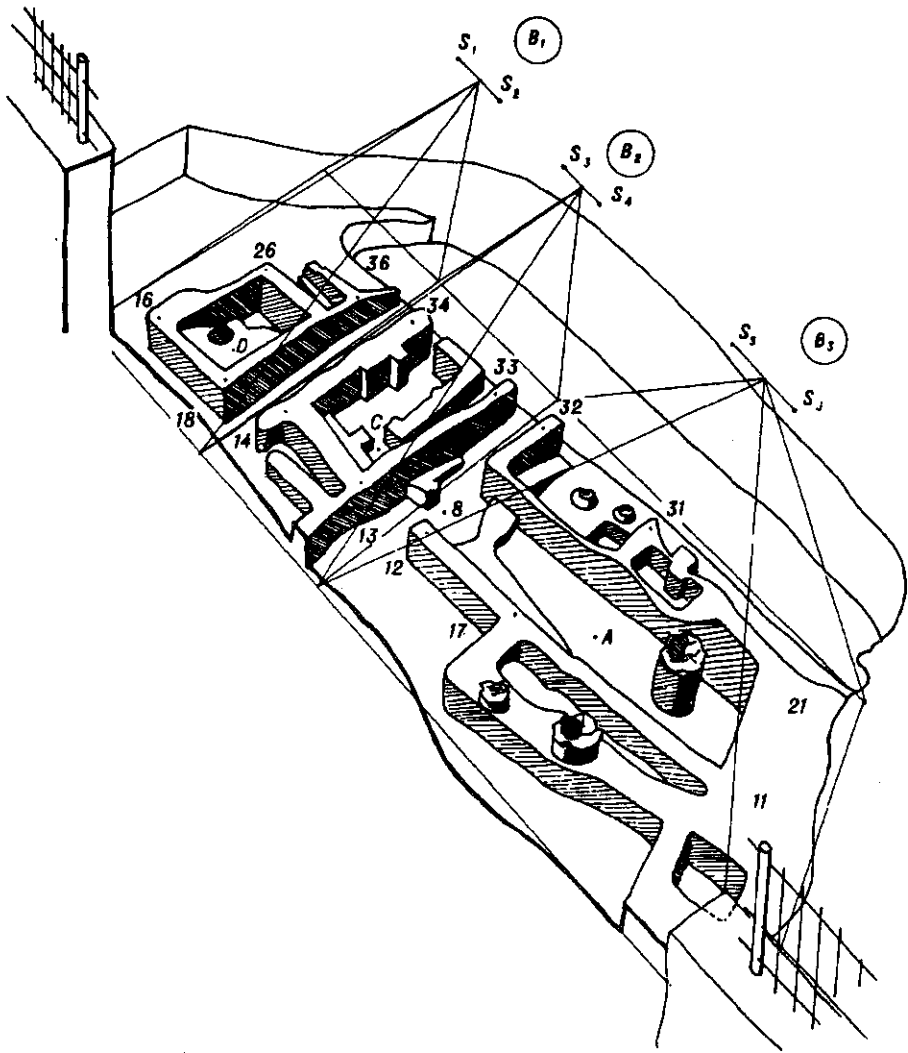

Рис. 1. Базиси зйомки та контрольні точки Партеніту-86.

ської області) використовувалася одиночна камера ІФ-4. Для більшого огляду та одержання максимуму інформації зйомка проводилася з різних ракурсів, що розміщувалися на довільних відстанях від оброблюваного об'єкта.

Поодинокі знімки перекривалися між собою, створюючи в зонах перекриттів часткову стереомодель об'єкта. Це викликано значною різницею в куткових елементах орієнтування (нахилах фотокамери). Наступна аналітична обробка дозволила створити цифрову модель об'єкта та вписати в неї графічно зображення окремих зон знімків, розміщених між характерними точками.

За рахунок значних різниць куткових елементів орієнтування стереоефект спостерігається лише на малих ділянках моделі. При цьому аналітично здобута цифрова модель об'єкта та графічно в неї вписане зображення окремих зон знімків.

Для створення цифрових моделей трьох будинків було відзнято шість знімків з трьох базисів (B_1 , B_2 , B_3), що розміщувалися безпосередньо над відповідними групами приміщень, на висоті 5 – 7 м (рис. 1).

Знімальні камери встановлювалися над розкопками. Над кожною садибою відзнято по два знімки з 70 – 80 % поздовжнім перекриттям, що дозволило провести пряму фотограмметричну засічку контурів. При цьому обчислені просторові координати ряду характерних точок, розміщених на фундаментах приміщень.

Перед розрахунком до ЕОМ вводилися вихідні дані, що складаються з вимірів знімків та просторових координат контрольних точок, попередньо визначених геодезично на території

об'єкта. Для розпізнання на знімках одні контрольні точки маркірувалися на горизонтальних поверхнях кам'яної кладки, інші закріплювалися чорно-білими металічними штирями. Як вказувалося вище, для аналітичного вирішення задачі для двох знімків достатньо закріпити п'ять контрольних точок. Але при цьому задача розв'язується майже без контролю. Оскільки здійснювався аналіз робіт, то кількість контрольних точок було збільшено. Погрішність координат контрольних точок планово-висотного обґрунтування в натурі не перевищувала $\pm 5+10$ мм.

З досвіду відомо, що погрішності кінцевого результату аналітичної обробки некаліброваних знімків можуть збільшуватися відносно погрішностей вихідних даних у кілька разів. Відповідно до цього під час підрахунку можна було чекати появи погрішностей у 20 – 30 мм, а на кутах знімків і більших значень.

Для зменшення розміру погрішностей координати знімків калібрувалися (виправлялись за коефіцієнтами симетричного полінома, розміри якого здобуті раніше при дослідженні камери на просторовому лабораторному полігоні). Калібровка координат знімків виконувалася перед введенням даних до ЕОМ.

У наведеній таблиці представлені розміри середніх квадратичних погрішностей контрольних точок, визначених за відзнятими та відкаліброваними знітками.

Таблиця

Базис	Точність координат за відзнятими знітками (мм)			Точність координат за відкаліброваними знітками (мм)		
	<i>MX</i>	<i>MY</i>	<i>M</i>	<i>MX</i>	<i>MY</i>	<i>M</i>
<i>B</i> ₁	14	31	12	4	5	4
<i>B</i> ₂	25	69	24	6	11	6
<i>B</i> ₃	17	38	23	5	6	5

Аналіз результатів вказує на ефективність калібрування знімків та можливості здобуття досить точних просторових координат точок об'єкта із звичайних знімків. У результаті описаної методики складено зведений план розкопок, зменшений вигляд якого представлено на рис. 2.

Необхідно звернути увагу на створення просторового геодезичного обґрунтування, що є опорною сіткою для наступної обробки знімків.

На порівняно невеликих площах розкопок (0,04 – 0,2 га) контрольні точки можна розміщувати на струнах, натягнутих над об'єктом. Струни підвішуються тільки в момент зйомки та кріпляться на підпорних стовпах, установлених навколо розкопок. Для наступного етапу розкопок струни знімаються, звільнюючи поле діяльності. Після зняття чергового масиву об'єкта зйомку можна повторити, заздалегідь поновивши струни. На кожний цикл встановлюється свій план

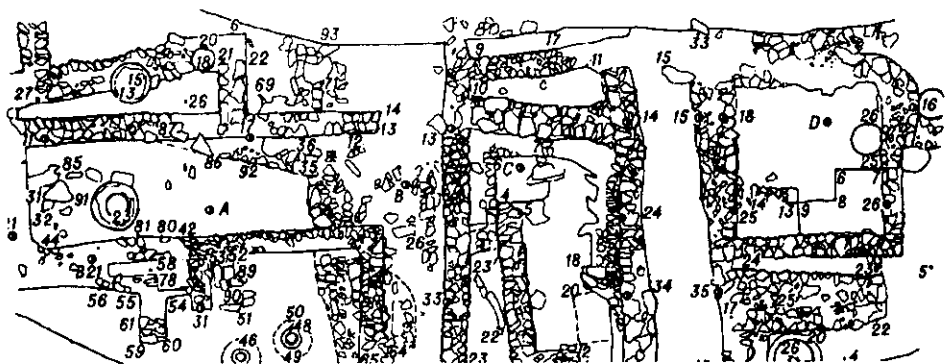

Рис. 2. План Партеїт-86.

у вигляді: фотоплану, графічної документації, стереомоделі об'єкта. В результаті циклічного дослідження підвищиться коефіцієнт пізнання об'єкта, найточніше виділяться особливо цікаві зони, на які необхідно звернути більше уваги при наступному циклі. Апробована нами методика дає можливість обробляти як спеціальні, так і звичайні фотознімки, які часто несуть істинну інформацію, що збільшує масиви вихідних даних.

Оплата обмірів, виконаних комплексом дистанційних та геодезичних методів (далі тільки фотограметричних), здійснюється згідно збірника цін на пошукові роботи.

Архітектурно-археологічні обміри оцінюються за тимчасовим збірником СЦНПР-85. Тут за одиницю виміру береться m^3 або «форматка». У фотограметричних обмірах вказується величина m^2 фасаду.

При переведенні однієї системи вимірів в іншу можна дістати порівняно однаковий результат, при якому фотограметричні методи здаються дещо дорожчими. Для вірної оцінки слід проводити повний аналіз робіт, з якого випливає, що з урахуванням тимчасового показника архітектурно-археологічні обміри у кілька разів поступаються фотограметричним, тобто собівартість фотограметричних робіт нижча. А із збільшенням обсягу робіт чи підвищенням категорії складності цей розрив збільшується не на користь архітектурно-археологічних обмірів. Звідси висновок напрошується сам собою: за рахунок зменшення часу виконання обмірів збільшується час на історико-архівні та бібліографічні пошуки, інженерне обстеження, роботи за ескізним проектом, проектом організації реставрації та інших основних робіт, що здійснюються дослідниками.

Впровадження у практику універсальних спеціалізованих камер, на базі любительської фотоапаратури та й простих фотоапаратів, з обробкою відзнятого матеріалу на спеціалізованих системах значно прискорить процес досліджень за рахунок оперативності обробки. А це, в кінцевому результаті, скоротить час проведення польових та камеральних робіт, що виділяються на вимірювальний процес, підвищить культуру праці й підніме ефективність дистанційних досліджень.

Розглядаючи дуже обмежене використання фотограметрії в археології через недостачу фотознімальних та фотограметричних приладів, фотоматеріалів і спеціалістів, можна сказати, що при хорошій організації робіт реалізація існуючих можливостей може принести велику користь.

Так, для аеро-наземних фотозйомок можуть бути використані топографічні аерофотоапарати АФА-41, АФА-ТЕ, МВ (НДР), спеціальні — АФА-89, РА-39, АФА-КО, універсальний знімальний прилад аерофототеодоліта АФТ, розроблений у Ворібі, фототеодоліт — «*Photoeo*» 19/1318 (НДР), фотограметрична камера УМК(10)1318, АФТ, фотограметрична камера КФ, розроблена в КДУ, фототеодоліт «Геодезія», наділений фіксуючим пристроєм «Ворібі») стереофотограметричні камери ІМК 10/1318, SMK 5,5/0808 (НДР), стереопроектор СФП 5,2/0606 та автомобільна стереофотограметрична камера АСФК 10/0708, розроблені в Ворібі.

Враховуючи, що аерофотозйомки та космічні фотозйомки проводять спеціалізовані організації, то очевидна необхідність використання наземних знімальних засобів, які повинні бути мобільними, компактними, простими і надійними в роботі.

Найбільш перспективними в археології можуть бути фототеодоліт «Геодезія» з фокусуєчим пристроєм ($f = 195, 50, 263, 62$ мм, $D = 0,7$ м — формат 13×18 см фотопластинки), аерофототеодоліт АФТ ($f = 210$ мм, $D = \infty$, формат 18×23 см, фотоплівка шириною 19 мм), стереофотопроектор СПФ ($f = 52 - 72$ мм, $B = 0,15 - 0,36$ м, $D = 0,2$ м — ∞ , формат $5,5 \times 5,5$ см, фотоплівка шириною $6,3$ см), автомобільна стереофотограметрична камера АСФК ($f = 100$ мм, $B = 0,5 - 3$ м, $D = 10$ м — ∞ , формат 7×8 см, фотоплівка автоматична). В археології може бути використана і стереофотограметрична камера з параметрами: $F = 100 - 125$ мм, $B = 0,25 - 1$ м, кути нахилів та поворотів камер — необмежені, $D = 0,5$ м — формат кадру 7×10 см, матеріал — фотоплівка шириною 8 см, встановлення на штативі з механічним притискуванням фотоплівки на скло. Камера розроблена та виготовлена у Ворібі.

Для обробки знімків в археології знайдуть використання передусім фототрансформатори, що забезпечують проведення фотозображення до заданої проєкції (ФТБ, «Ректимат»).

Для складання планів, профілів, визначення координат підходять універсальні стереоприлади (стереопроектори, стереопланіграфи, технокарт). Для високоточних вимірів стереокомпаратори, в тому числі звичайні та автоматизовані (скло 1818, СКА-18 та ін.).

При проведенні великомасштабних аерофотозйомок показав себе літак Ан-2, вертоліт Ка-26, для яких Ворібі розроблені аерофотоустановки для АФА-41, РА-39, сконструйований та виготовлений фотолук (у літаку Ан-2). Безумовно, знайдуть використання і легкі літальні апарати: мотодельтаплан, радіокеровані моделі літаків, вертольотів, повітряні кулі, дирижаблі, розробка та випуск яких вже здійснюються. Для наземних фотозйомок переобладнаний спеціальний автомобіль з базисною установкою.

Наприкінці слід відзначити, що успіх використання фотограметрії в археології залежить від ініціативи зацікавлених організацій. Як потенціальних учасників наукової розробки проблеми можна назвати кафедру геодезії та картографії КДУ, кафедру інженерної геодезії та фотограметрії Ворібі, НДІПГ, держцентр «Природа» та інші вузи та НДІ, очолити ж усі ці роботи повинен Інститут археології АН України.

Примітки

¹ Розробка аналогічних методів здійснюється в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на кафедрі геодезії та картографії географічного факультету (Руководство по применению фотограмметрических методов для составления обмерных чертежей инженерных сооружений.— М., 1984).

² Сердюков В. Н., Патыченко Г. А., Катушков В. А. Опыт составления архитектурных чертежей по архивным снимкам // Геодезия и картография.— 1985.— №9.— С. 38 – 41; Сердюков В. Н., Осадчий Е. И., Катушков В. А. Аналитическая обработка архивных снимков// Инженерная геодезия.— 1986.— Вып. 29.— С. 65 – 68; Осадчий Е. И., Катушков В. А. Использование метода фотограмметрии в архитектуре // Строительство и архитектура.— 1988.— №8.— С. 18, 19.

³ Сердюков В. Н., Катушков В. А., Садовец Б. А. Опыт применения неметрических фотокамер при съемке с близких отстояний // Геодезия и картография.— 1988.— №9.

⁴ Стереокамера СКІ-8 (конструкція І. Г. Індиченко, МДУ) складається з двох камер з перемінним базисом. Зйомка провадиться на фотоплівку. Розмір кадру 6 x 6 см з координатними помітками, що визначають положення головної точки затвору камер, синхронізовані. Фокусна відстань камер — 105 мм.

⁵ Стереокамера інженерної фотограмметрії СКІФ-1 (конструкція В. М. Сердюкова, В. О. Катушкова, КДУ) призначена для великомасштабної розташованої поруч зйомки. Складається з двох удосконалених камер «Київ-6 С» на постійному базисі — 0,5 мм. Наділена орієнтовним пристроєм. Володіє можливістю використання ряду змінних об'єктів з фокусними відстанями від 30 до 600 мм, що дозволяє, знімаючи з одного місця, змінювати масштаб знімка в 20 разів. Затвори камер працюють окремо чи синхронно. При фокусуванні на нескінченність вузлові точки об'єктивів розташовані на осі оберту базиса.

⁶ Стереофотопроектор СФП 5,2/06 (конструкції О. І. Метелкіна, ВДІ) складається з двох камер. Призначений для стереозйомки та встановлення фізичної стереомоделі об'єкта безпосередньо на екрані, де демонструється відзнятий об'єкт. Базис перемінний — 0,15 – 0,36 м. Фокусна відстань об'єктива $f = 52$ мм.

Одержано 05.05.89

ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІА АНУ

Д. Ю. Нужний

24 березня 1992 р. у приміщенні Інституту археології АН України (по вул. Видубецька, 40) відбулося засідання Вченої ради ІА АНУ, присвячене пам'яті співробітника інституту Іванцова Івана Овсійовича, розстріляного фашистами у окупованому Києві восени 1941 року.

Відкрив збори директор ІА АНУ, академік П. П. Толочко. Він зазначив, що, незважаючи на відносно невеликий термін роботи І. О. Іванцова у штаті інституту (з 1938 по 1941 рр.), він видав кілька цікавих наукових праць, присвячених вивченню Київської Русі. Ним були проведені плідні експедиційні дослідження Стародавнього Києва.

Один з найстаріших співробітників інституту Є. В. Махно поділилася з присутніми особистими спогадами про І. О. Іванцова. Науковий співробітник М. Ю. Брайчевський зробив огляд його наукової спадщини, а дружина колишнього наукового співробітника інституту В. Й. Довженка — Н. І. Довженок згадала кілька цікавих епізодів з життя І. О. Іванцова. Виступила також дочка вченого, Г. І. Іванцова, яка відзначила необгрунтоване замовчування наукової діяльності покійного у повоєнні роки і повідомила присутнім, що в неї зберігається рукопис фундаментальної монографії батька, присвяченої Київській Русі. Ця монографія була закінчена І. О. Іванцовим безпосередньо напередодні початку війни.

Вчена рада відзначила вагомий внесок трагічно загиблого І. О. Іванцова у розвиток вітчизняної археологічної та історичної науки й ухвалила рішення про сприяння публікації його наукової спадщини.

Одержано 30.03.92

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
АГСП — Античные государства Северного Причерноморья
АИУ — Археологические исследования на Украине
АЛЮР — Археологические летописи Южной Руси
АП України — Археологічні пам'ятки України
АС — Археологический сборник
ВВ — Византийский временник
ВДИ — Вестник древней истории
ІА АНУ — Інститут археології Академії наук України
ИАК — Императорская Археологическая комиссия
КАМ — Культура античного мира
КБН — Корпус боспорских надписей
КСИА АН Украины — Краткие сообщения Института археологии АН Украины
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по археологии России
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НАА — Народы Азии и Африки
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ПИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСА — Проблемы скифской археологии
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
СХМ — Сообщения Херсонесского музея
ТИЭ — Труды Института этнографии
ХС — Херсонесский сборник
AJA — American journal of Archeology
AS — Anatolian Studies
BSH — Bulletin de Correspondance Hellénique

НАШІ АВТОРИ

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна — співробітник ІА АН України. Вивчає кам'яну пластику давньоруського часу.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі античної археології.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, зав. сектором теорії та методики археології. Скіфолог.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі трипільської культури.

ВИНОКУР Іон Срулевич — професор, доктор історичних наук, зав. кафедрою історії та археології Східної Європи Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Спеціаліст в галузі слов'яно-руської археології.

ГУСЕВ Сергій Олексійович — аспірант ІА АН України. Вивчає давньоруську археологію.

ЗАЄЦЬ Іван Іванович — кандидат історичних наук, доцент Вінницького педінституту. Спеціаліст в галузі трипільської культури.

ЗАЛЕСЬКА Віра Миколаївна — провідний науковий співробітник Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург). Вивчає культуру та мистецтво Візантії.

КАЛАШНИК Юрій Прокопович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург). Вивчає античну археологію Північного Причорномор'я.

КАТУШКОВ Володимир Олексійович — кандидат технічних наук, доцент Київського інженерно-будівельного інституту.

КЛЮЧКО Любов Степанівна — науковий співробітник Музею історичних коштовностей України.

КОЗАК Деонісій Никодимович — доктор історичних наук, зам. директора ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології ранніх слов'ян.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент АН України, доктор архітектури, зам. директора ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

КУЧЕРУК Олександр Сергійович — редактор журналу «Пам'ятки України».

МЕГЕЙ Валерій Пилипович — зав. археологічною лабораторією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Спеціалізується в галузі ранньослов'янської археології.

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, вчений секретар ІА АН України. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Київського державного інституту культури. Спеціаліст в галузі античної археології.

ОЛЬХОВСЬКИЙ Валерій Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН Росії. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

ПАРШИНА Олена Олександрівна — науковий співробітник ІА АН України.

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, зав. лабораторією археології Дніпропетровського університету.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — молодший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України. Вивчає античне мистецтво Північного Причорномор'я.

СІЛАДІ Катя — науковий співробітник Інституту археології Угорщини. Спеціаліст в галузі середньовічних старожитностей.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — аспірант ІА АН України. Спеціалізується з археології давньоруського часу.

ТРОФИМЕНКО Геннадій Валерійович — старший лаборант ІА АН України. Вивчає теорію та історію архітектури.

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — старший науковий співробітник Херсонеського історико-архітектурного заповідника. Спеціаліст з античної археології.

ХАРЛАМОВ Віктор Олександрович — кандидат архітектури, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі історії архітектури.

ШМАГЛІЙ Микола Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології міді-бронзи.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Бунятян Е. П. Развитие форм собственности в первобытном обществе	3
Ольговский С. Я. Происхождение зеркал «ольвийского» типа	14
Козак Д. Н. Проблемы этнокультурной истории Северо-Западной Украины в первой половине I тыс. н. э.	22
Русяева М. В. Основной сюжет на пекторали с Толстой Могилой	34
Томашевский А. П. Природно-хозяйственный аспект заселения бассейна р. Тетерев в средневековье	46

ПУБЛИКАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Ромашко В. А. Киммерийские скорченные погребения повочеркаской группы	60
Ольховский В. С. Антропоморфные статуи суворовской курганной группы с Северо-Западного Крыма	65
Залесская В. Н., Калашник Ю. П. XX квартал Херсонеса в XIII ст. (по данным археологии и материальных памятников)	69
Винокур И. С., Мегей В. П. Ювелирная мастерская раннесредневековых славян	82
Клочко Л. С. Наплечная одежда скифянок	95

АРХЕОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ

Силади К. Бусы в Венгрии в IX—X вв. (употребление и торговля)	107
---	-----

ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГИИ

Кучерук А. С. Карл Васильевич Болсуновский (1838—1924)	114
--	-----

НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ И НАХОДКИ

Шамаглий Н. М., Видейко М. Ю. Трипольские поселения на Черкащине	124
Заяц И. И., Гусев С. А. Модель трипольского жилища с Южного Буга	130
Харламов В. А., Трофимов Г. В. Новые исследования Воскресенской церкви в Переяславе-Хмельницком	133
Архипова Е. И., Харламов В. А. Шиферная орнаментированная плита с Успенского собора Киево-Печерской лавры	139
Буйских А. В. Мраморная колонна с Ольвии	143
Туровский Е. Я. Хронология и строительная история усадьбы надела 26 на Гераклейском полуострове	147

К МЕТОДИКЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Крыжицкий С. Д., Катушков В. А., Паршина Е. А. Крупномасштабные дистанционные измерения в исследовании памятников культуры (на примере археологических и архитектурных памятников)	152
--	-----

ХРОНИКА

Нужный Д. Ю. Заседание Ученого совета ИА АНУ	158
--	-----

Фірма «ДОВІРА»

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235—3490. Археологія. № 3, 1992. 1—160